

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI
FALSAFA KAFEDRASI

FALSAFA

(ETIKA, ESTETIKA, MANTIQ)

FANIDAN

MA'RUZALAR
MATNI

Tuzuvchi fal.f.n, dotsent: Amriddinova Dilrabo

Samarqand – 2014

1-Мавзу: 1-Мавзу. Фалсафа:унинг предмети, мазмуни ва жамиятдаги роли

2 соат

- 1.Фалсафа тушунчасининг келиб чиқиши, шаклланишининг асосий босқичлари.
- 2.Дунёқарашнинг моҳияти, тарихий шакллари
- 3.Фалсафа дунёқараш шакли сифатида фалсафанинг функциялари
- 4.Фан дунёқараш шакли. Фалсафа ва фаннинг муттаносиблиги ва фарқи

Таянч тушунчалари:

Фалсафа, дунёқараш, гносеология, миф, тафаккур, диний ақидалар, диний экстремизм, фанатизим.

Биз яшаб турган дунё нихоятда мураккаб. Бу дунё чуқур ўзгаришларни кечираётган дунё. Ўзгаришлар эса инсон ва жамият ҳаётини барча тамонларини камраб олмакда. Бу ўзгаришлар инсон ва коинот, давлатлараро, миллатлараро муносабатларни, синифлар, турли ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатларни ўз ичига камраб олади. Хозирда биз шундай даврга етиб келдикки, унда жамият тақдири, инсоният тақдири биричи ўринга чиқмоқда.

Ижтимоий ҳаёт ўзгаришлари, илмий-техник тараққиётнинг жадал одимлари кишилар олдига янгидан-янги талаблар қўймоқда. Бундай ўзгаришлар шу қадар жадал суръатлар билан амалга ошмоқдаки, уларни ўз вақтида тушуниб етиш нихоятда мушкул. Инсонда бу ўзгаришларни тушунишгина эмас, балки уларда бевосита иштирок этиш, ўз фаолияти орқали амалга ошириш талаб этилади. Хозирги даврда етук мутахасис ўз ишининг устаси бўлишининг ўзи етмайди. Хозирги давр кишиси олдига қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири оламни, атрофда кечаётган воқеа-ҳодисаларни тўғри тушуниш, оламга онгли муносабатда бўлиш.

Биз ҳаётнинг ўзига хос янги тамонларига, янгича турмуш тарзига, янгича иқтисодий, ижтимоий муносабатларга илгариги андозалардан воз кечишга, янгича фикрлашга ўрганмоқдамиз. Биз аста-секин олам ҳақидаги қарашлар турли-туманлигини, фикрлар хилма-хиллигини кидирмоқдамиз, янгича тафаккур усулларини эгалламоқдамиз. Буларнинг ҳаммаси биргаликда қўп жихатдан ҳолисона, оқилона дунёқарашининг шаклланиш жараёнидир.

Инсоннинг дунёқарашининг шаклланиши мураккаб жараён бўлиб, унга жуда қўп омиллар: ижтимоий ҳаёт шароитлари, амалий фаолияти, жамиятнинг маънавий ҳаёти, шу жумладан, фан маданият, турли-туман қарашлар, ижтимоий муносабатлар таъсир кўрсатади.

Фалсафа умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми, ижтимоий онг, инсон дунёқарашининг шаклланишдан бири бўлиб ҳисобланади. Фалсафа, фалсафий дунёқараш устида сўз юритмок учун даставвал, дунёқараш нима? У қандай шаклланади? Қандай қўринишларга эга? Каби саволларга жавоб топиш лозим.

Инсон ўз ҳаёти давомида ўзини ўраб турган дунёни ўргана боради, табиат, жамият, мураккаб оламни тушунишга ҳаракат қилади. Буларни ҳаммаси оқибатда муайян фикрларни, қарашларни юзага келтиради.

Кишиларнинг олам ҳақидаги фикрлари дунёқараш тушунчасида ифода этилади.

Дунёқараш умумий тарзда олиб қаралганда кишиларнинг олам ҳақида яхлитлашган, умумлашган билимларини ифода қилади. Дунёқараш дунёни англаш, инсон тафаккурининг энг муҳим томони ҳисобланади. Дунёқараш деганда, биринчи навбатда кишиларнинг олам ҳақидаги умумлашган билимлари назарда тутилади. Бу билимлар қундалиқ ҳаёт тажрибаларидан келиб чиққан бўлиши ёки касбга, фаолиятга доир бўлиши, амалий қийматга эга ёки назарий қийматга эга бўлиши мумкин. Шу билан бир қаторда дунёқарашда кишиларнинг оламга, табиатга, жамиятга, бошқа кишиларга

муносабати ўз ифодасини топади. Кишиларнинг муносабати мохиятида уларнинг ўз олдиларига қўйган максадлари, орзу-умидлари, хаёт, яшаш, ундаги, ўзларини ўрни хақидаги тушунчалар ётади.

Шундан келиб чиққан холда дунёқараш кишиларни яхшилик, ёмонлик, адолат, одамийлик хақидаги тасаввурларини, кадриятларини ўз ичига олади. Шундай қилиб дунёқараш айрим кишилар, ижтимоий гуруҳлар ва хоказоларнинг оламга муносабатларини ифодаловчи тушунчадир. Фалсафадан лугатда “Дунёқараш дунёга (яъни табиат, жамият, тафаккурга) қарашларнинг яхлит системаси бўлиб, бу қарашлар инсон фаолиятига муҳим таъсир кўрсатади” деб таърифланади.

Дунёқараш кишиларда амалий хаёт жараёнида, инсоният орттирган тажрибани ўзлаштириш жараёнида шаклланади. Дунёқарашнинг характери пировард натижада ижтимоий тараккиёт даражаси билан; фан, маданият, маорифнинг тараккиёти даражаси билан белгиланади.

Шу ўринда дунёқарашнинг тарихий типлари устида фикр юритилади. Дунёқараш кишиларнинг олам хақидаги умумлашма характериға эға бўлган билимлари сифатида мунтазам ўзғариб, янгилашиб боради. Жамият тараккиётининг ўзига хос томонлари, хусусиятлари унда акс этади. Кишилик жамияти тараккиёти жараёни дунёқарашнинг муайян тарихий типларида ўз ифодасини топади. Булар:

1.Мифологик (афсонавий)

2.Диний

3.Илмий-фалсафий дунёқараш

Мифологик дунёқараш - а) ижтимоий тараккиётнинг энг қуйи босқичлариға тўғри келади. Бу даврларға хос бўлган хусусият илм фаннинг хали тараккий этмаганлиги оқибатида кишиларда олам хақида содда тасаввурларнинг пайдо бўлиши;

б) бу тасаввурларда хаёт билан хаёлнинг ўзаро ажратилмаганлиги;

в) бу дунёқарашда оламнинг умумлашган холда синкретик қарашлар тарзида ифода этилиши.

Мифология юнонча нақл, ривоят маъноларини ифодалайди. Мифология қадимги жамиятларға хос бўлган халқ оғзаки ижодида, нақллар, афсоналар, ривоятларда воқеликнинг афсонавий, хаёлий ифода этилишидир. Мифология табиат қучлари ва ижтимоий ходисаларни жонлаштиришға, хиссий афсонавий образлар орқали тасвирлашға асосланади.

М: қадимий грек афсоналарида Зевс момақалдирик ва яшин худоси сифатида тасвирланган, Аполлон Зевснинг ўғли, қуч-қудрат худоси бўлган.

Мифологик дунёқараш инсон дунёқарашининг энг қадимий шакли бўлиб, унда инсон ва дунё, фикр ва хис-туйғу, билим ва хаёл, моддийлик ва маънавийлик умумлашган холда ифода этилган, унда хаёл ва хаёт, табиийлик ва илохийлик, билим ва эътиқод яхлит ифода этилган.

Мифология оламни англашнинг дастлабки усули эди ва ўз даврида кишилар хаётида муҳим ўрин тутган. Мифология доирасида кишилар ўтмиш, хозир, келажакни тасаввур этганлар, дастлабки кадриятлар тизимини яратганлар. Кейинчалик мифология халқ оғзаки ижоди, ёзма ёдгорликлар, адабиёт, санъатда ўз ифодасини топди. Гарчи мифологик дунёқараш ўз ахамиятини маълум даражада йўқотган бўлсада, маданият, фан, санъат тараккиёти учун ўзига хос асос бўлиб хизмат қилди ва хизмат қилмоқда: чунки мифлар(афсоналар)да халқларнинг кўп минг йиллик тажрибалари, умуминсоний кадриятлар ўз аксини топган ва халқлар маънавиятининг ўзига хос илдизлари бўлиб хисобланади.

Ижтимоий ривожланишнинг нисбатан кейинги босқичларида кишиларнинг оламга муносабатлари диний дунёқарашда ўз ифодасини топди. Диний дунёқараш оламни илохий қучларға боғлаб тушунтиришдир: диний дунёқараш эътиқод асосига қурилган дунёқарашдир.

Диний дунёқараш илохийлаштириш, диний ҳулқ ва диний урф-одатлар билан чамбарчас боғлиқ. Диний дунёқараш, унинг асосий томонлари, таркибий қисмлари «Фалсафа» дарслигида берилган, уни мутаолаа қилишингизни тафсия этаман.

Мен диққат-эътиборингизни диний дунёқарашни фалсафий таҳлил этиш лозимлигиға қаратмоқчиман. Гап шундаки, диний дунёқарашни чекланган, хато дунёқараш тарзида эмас, балки инсоният маънавий маданиятининг муҳим таркибий қисми сифатида қаралмоғи лозим. Шу маънода диний дунёқараш:

а) кишиларнинг оламга ўзига хос муносабатини ифодалайди;

б) диний дунёкараш доирасида аجدодларимиз бизга мерос килиб қолдирган умуминсоний, Ахлоқий қариятлар мужассамлашган;

в) дин, диний дунёкараш ижтимоий ҳаётда, ижтимоий-сиёсий муносабатларда муҳим ўрин тутиб келган;

г) асрлар мобайнида диний дунёкараш кишиларни баҳамжихатликка, ҳамкорликка, яхшиликка хизмат қилишга ундаган.

Юқоридан келиб чиққан ҳолда, дин, диний дунёкараш умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми сифатида ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида баҳолаш лозим.

Дин, диний дунёкараш ҳозирги даврда алоҳида аҳамиятга молик муаммо ҳисобланади. Зотан мустақиллик миллий ўзлиқни англаш, миллий қадриятларни тиклаши демакдир.

Ҳозирги даврнинг ўзига хос хусусияти ҳақида И.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари» асарида «XX аср ажойиб илмий кашфиётлар асри, инсон Коинот сирлари кўйнига кириб бораётган аср... улкан техникавий имкониятлар асри. Шу билан бирга бу асрнинг охири диний қадриятларнинг уйғониши..., диний маънавиятга ўзига хос тарзда қайтиш даври...» (33-бет) деб қўрсатилди ва унда диннинг, эътиқоднинг гоят нозик муаммо экалиги, диний экстремизм, фанатизм, фундаментализм мустақиллик, барқарорлик, таракқиёт учун жиддий хавф эканлигига эътибор қаратилди. Биз бу ҳақда, бу хавфнинг олдини олиш ва унга йўл кўймаслик ҳақида, дин, диний дунёкараш билан диндан ҳокимият учун қурашиш мақсадларида, сиёсий мақсадларда фойдаланишни ўзаро фарқлаш лозимлиги ҳақида ҳулоса ҳосил қилган эдик.

Мифологик дунёкараш ҳам, диний дунёкараш ҳам фалсафий дунёкарашнинг асоси бўлиб хизмат қилди.

Кишилар қадимдан олам, борликнинг моҳиятини тушунишга урунганлар.

Фалсафий дунёкараш кишиларга одамнинг моҳиятини, уларнинг оламга ва ўз-ўзига муносабатларини тушунишга ёрдам беради.

Фалсафий дунёкараш кишиларни оқилона фикрлашга ўргатади.

Фалсафий дунёкараш кишига оламни тушуниш, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатни аниқлаш, муҳим томонларини номуҳим томонларидан ажратиш олиб, ўрганиш, борликнинг ўзига хос томонлари, зиддиятларини пайкай билиш ва таҳлил этиш имкониятини беради.

Оқилона фикрлаш, фалсафий фикр юритиш. Аввало, асосли фикр юритиш, ўз қарашларини ҳимоя қила олиш, эркин фикрлай олишдир. Фалсафий фикрлашни кишига мажбурлаб сингдириш мумкин эмас. Фалсафий фикрлаш диалектика қонунларини ёддан билиш эмас. Фалсафий фикрлаш асосида воқелиқни тўғри, ҳеч қандай қўшимчаларсиз, қандай бўлса шундайлигича тушуниш, таҳлил қила билиш ётади.

Фалсафа бир қарашда мураккаб тушунчалар билан иш қўрсада, мураккаб бўлиб қўринса-да, аслида у реал ҳаёт билан бевосита ҳамбарчас боғлиқ.

Ҳар бир даврнинг ўз фалсафаси бўлади. Ҳар бир давр фалсафада ўзига хос тарзда ифодаланади. Масалан, биз 1917 йилдан 90 йилларгача бўлган даврни турғунлик даври деб баҳоладик. Бу даврнинг ижтимоий ҳаёти, муаммолари доғматик фалсафада ўз ифодасини топди. Гарчи бу даврда фалсафа

марксизм фадсафаси томонидан жамиятни революцион-танкидий кайта куриш даври деб, таърифлаган бўлса-да, аслида реал хаётни ўрганишга эмас, балки реал зиддиятларни хаспушлашга, вокеликни бўяб кўрсатишга хизмат килади. Окибатда марксизм фалсафаси куруг ўзгармас коидалар, догмалар йигиндиси бўлиб колди.

Фалсафий дунёкараш ўзига хос масалаларга ўз диккати кратади. Бу масалаларнинг кўпчилиги инсон ва инсониятни узок даврлардан бери кизиктириб келган. Хар бир авлод уларга кайта-кайта мурожаат килишга мажбур. Оламни билиш, ўрганиш, фалсафий фикр юритишга, дунёкарашни шакллантиришга ёрдам берадиган воситалардан биридир. Фалсафий дунёкараш ўзининг бир катор хусусиятлари билан дунёкарашнинг бошка шакллари билан фаркланади.

1. Фалсафий дунёкараш олам хакидаги яхлит, муайян тизимга тушган билимлар йигиндиси дир.

2. Фалсафий дунёкарашда олам кандай бўлса шундайлигича акс этади. Олам бир бутун яхлит тизим. Оламдаги барча нарса ва ходисалар харакатда, ўзгаришда, тараккиётда. Олам кандай бўлса шундайлигича тушуниш биринчи навбатда, харакат ўзгариш тараккиётни тушуниш дир.

3. Оламдаги барча нарсалар, ходисалар ўзаро алокадорликда, харакатда тараккиётда. Оламни фалсафий тушуниш – предмет ва ходисалар, алока ва муносабатларни тушуниш дир.

4. Фалсафий дунёкараш кишиларда муайян тайёргарликни, маданиятни талаб килади. Фалсафий тушунчалар, терминлар, тамойилларни ўзлаштириш, фалсафа ва фанлар тараккиётига суяниш мухим ахамиятга эга.

5. Фалсафий дунёкараш илмий дунёкараш дир. Унда олам хакидаги объектив мазмунга эга бўлган билимлар акс этади.

6. Фалсафий дунёкараш кишилар маънавий маданиятини шакллантиришни воситаси хисобланади.

7. Фалсафий дунёкараш оламни акл фаросат ёрдамида англашни ифодалайди. Шунинг учун хам фалсафий дунёкараш оламни кузатишни, ўрганишни, тахлил килишни, мантикий хулосалар чикаришга инсонни жалб килади.

8. Фалсафий дунёкарашнинг мохиятида инсоннинг одам ва олам хакидаги дунёнинг инсон манфаатларига мос тушушининг, хаётнинг мазмуни, инсоннинг хаётдаги ўрни хакидаги фикрлари ётади. Шу нуктаи назардан караганда фалсафий дунёкараш олам ва одамнинг мохиятини англаш дир.

2. Фалсафа тараккиёти узок тарихга эга. Фалсафа-ижтимоий онгнинг махсус шакли хисобланади. Фалсафа инсон билимининг энг кадимийси ва энг кизикарлисидир. Фалсафа энг кадимий фан бўлиб, унинг вужудга келиши кадимий кулдорлик даврига бориб такалади. Манбалар шундан далолат берадики, фалсафа фан сифатида дастлаб Хиндистона, Хитойда, Грецияда, Марказий Осиё мамлакатларида шакилланган ва ривожланган. Фалсафа, унинг предмети, ўрганиш объекти, фалсафанинг муаммолари олимларни кадимдан кизиктириб келган масалалар бўлиб хисобланади. Дастлаб фалсафа (философия) кенг маънода кўлланган ва фанлар, назарий фикрларни ифодалаган. Турли даврларда файласуфлар «фалсафа нима хақда бахс юритади?» деган саволга жавоб топишга уринганлар.

Дастлаб фалсафа кишиларнинг хаётий кузатишларидан хосил килинган билимлар билан бир каторда, уларнинг ўзлари, олам хакидаги ўй-фикрларини хам камраб олган.

Фалсафанинг мавзуси, предмети хақидаги фикрлар даврлар ўтиши билан узғариб борган, оламни фалсафий тушуниш турли туман шаклларда ифодаланган. Фанлар, маънавий маданият таракқиёти фалсафага ўзининг таъсирини кўрсатган.

Дастлаб фалсафа тушунчаси «фан»нинг сиймоси ҳисобланган ва кенг маънодаги «Фан» тарзида кўлланган. Қадимги Юнонистонда фалсафанинг предмети аниқлашга ҳаракат қилинган. Фанлар классификацияси бунга мисол бўла олади.

Фалсафанинг баҳс мавзуи Марказий Осиё ўрта асрларда яшаган мутафаккирларнинг томонидан ёритилган.

Абу Носир Фаробий «фалсафани борликнинг моҳияти; бутун мавжуд нарсаларнинг мазмуни хақидаги муқамал ва тўлиқ; билим берадиган фан» деб билган. Мавжудот хақидаги билим кўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудоддан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил ва ҳужжатлар асосида шу нарса хақида миёда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо булса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз...

Фаробий фалсафа, фалсафий муаммоларга доир кўпгина асарлар яратган. Булар «Субстанция хақида сўз» («Қалом доил жавҳар»), «Қонунлар хақида китоб» («Қитоб доил навомис»), «Фалсафа тушунчасининг маъноси хақида сўз.» («Қамол доил маъноси исм ас-фалсафа»), «Фалсафанинг кераклиги хақидаги китоб», «Илимларнинг келиб чиқиши ва таснифи» («Ижо-ал-умум») китоблар шулар жумласидандир.

Абу Али Ибн Сино Фаробийнинг фикрини давом эттириб, фалсафанинг вазифаси барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқишини тартиби, ўзаро муносабатлари, биридан иккинчисига ўтишини текширувчи деб билади.

Абу Али Ибн Синонинг фалсафий қарашлари «Қитоб-аш-шифо», «Донишнома», «Табиб илимлари қонуни», шунингдек «Қисола ат-Тайир» («Қунт илми»), «Қаломат ва ипсол», «Қайит Ибн Яқсон» қабил бадиий қиссаларида ўз ифодасини топган.

Абу Абдулоҳ Ал Қоразмий фалсафа икки қисимдан, **назарий** ва **амалий** қисимдан иборат деб билади. Унинг фикрича назарий фалсафага табиат илимлари, илоҳият яни метофизика ҳамда мантук қиради.

Умуман олганда ўрта асрларда фалсафа фанлар фани деган қараш ҳуқумрон эди.

Қайласуфлар ўз ижодларида фалсафа ўрганадиган муаммоларни аниқлаганлар. Луқреций Қарнинг «Қарсалар табиати тўғрисидаги», қисоласи, Д.Брунонинг «Қоинотнинг туганланмаслиги» тўғрисидаги, П.Қольбахнинг «Табиат тизими», Ибн Синонинг «Қиб қонунлари», Гегельнинг «Табиат фалсафаси», шулар жумласидандир. Шундай қилиб фалсафа аввало табиат фалсафаси сифатида шақилланди.

Қайласуфлар ўз қисоларларида жамиятни фалсафий таҳлил этдилар.

Афлотуннинг «Қавлат», «Қонунлар», Арастунинг «Қиёсат», Қоббсинг «Қражданлик тўғрисида»ги, Гегельнинг «Қуқук фалсафаси» шулар жумласидандир.

Қайласуфлар ижтимоий ҳаётни ўзғартириш билан бир қаторда қандай қилиб яхши жамиятга эришиш мумкин? деган саволга жавоб излайдилар: адолат, инсонпарварлик, ҳақиқат, одамийлик, маърифат эгаларини илғари сурадилар.

Фалсафанинг ўрганиш объектларидан бири ва энг асосийси инсон ҳисобланади. Инсон, унинг табиати, оламга муносабати, тили, Этикаи, инсон қобилиятларининг намоён бўлиш шакллари

файласуфларни кизиктириб келди. Сукрот (кадимий грек файласуфи) фалсафани хаётни тушуниш деб таъкидлаган. Арасту, Абу Али ибн Сино, Фаробий, Беруний, Декартларнинг бир катор рисоалари инсонни фалсафий тушунишга багишланган. Абу Али ибн Синонинг «Илмлар тўғрисида», Гегельнинг «Дунё фалсафаси» асарлари шулар жумласидандир. Умуман олганда, фалсафий муаммолар доирасига дунё, унинг тузилиши, табиат, жамият, инсон, инсоннинг жамиятда тутган ўрни, инсоннинг олами англаши кабилар киради. Шунинг учун ҳам кадимдан кишилар «дунё нима?», «у қандай тузилган?», «унинг чегараси борми?», «нима сабабдан оламда турли-туман ўзгаришлар юз беради?», «жамият нима?», «инсон жамиятда қандай ўрин тутди?» каби саволларни қўйганлар ва уларга жавоб излаганлар. Бу эса, ўз навбатида икки нарсани аниқлашни талаб этади:

1. Инсоннинг оламга бўлган муносабати

2. Ўз-ўзига муносабати.

Инсоннинг оламга муносабати унинг олами англашидир, ўз-ўзига муносабати ўзини инсон сифатида англашида намоён бўлади.

Фалсафанинг муаммолари қандай тарзда намоён бўлмасин, унинг асосида инсон англашилади. Шунинг учун ҳам биз фалсафанинг бахс мавзуи деганда, даставвал, инсонни англамоғимиз лозим: «Фалсафанинг вазифаси инсонни мохиятини, борликдаги ўрнини билиш» бу эса ўз навбатида инсонни борлик тараккиётининг олий, ноёб, бетакрор натижаси деб қараш, ҳамда инсоннинг жамиятдаги ўрни, муносабатларини ўрганишни таказо қилади.

Фалсафа доирасидаги муаммоларни шартли равишда 3 гуруҳга бўлиш мумкин. Инсон нуктаи назарида:

1. Олам, борликнинг мохияти тўғрисида муаммолар.

2. Оламнинг қандайлиги, хосса - хусусиятлари тўғрисидаги муаммолар.

3. Инсонни оламга ва уз-узига муносабатига доир муаммолар билиш.

Фалсафа, фалсафий дунёқарашнинг шаклланиши ва тараккиёти жамият, ижтимоий хаёт тараккиёти билан боғлиқ холда кечади. Фалсафанинг фан сифатида тикланишининг тарихий илдизлари кадимий даврларга бориб такалади. Марказий

Осиёдаги илк фалсафий қарашлар ватандошимиз Зардушт Сенитома (э.а.589-512) номи билан боғлиқ "Авесто"да ўз ифодасини топган. Даслабги фалсафий қарашлар кадимий Хитой, Хиндистон, Юнонистон каби мамлакатларда шаклланган. Бу хақидаги масалани биз навбатдаги мавзу ("Фалсафанинг тарихий тараккиёт босқичлари")да тўхталиб ўтамыз. Фалсафанинг жамиятда тутган ўрни унинг бахс мавзуи ва муаммоларидан келиб чиқади.

Зотан машхур Хитой файласуфи Конфуций айтганидек, "Билиш-бу инсонни билишидир". Фалсафанинг фан сифатида шаклланиши асрлар бўйи давом этади. Фалсафа инсон дунёқарашининг назарий асоси хисобланади.

3. Фалсафанинг жамиятда тутган ва тутиши лозим бўлган ўрни деганда энг аввало унинг инсон дунёқарашининг шакллантириши ва тараккиётига хизмат қилишни назарда тутмоқ лозим. Фалсафа инсоннинг олами, воқеликни тўғри англашида муҳим ахамиятга эга. Инсон дунёқарашини биринчи навбатда унинг маънавий дунёсида, фикрлаш, воқеликнинг тўғри англаш маданиятида намоён бўлади. Воқеликни англаш - табиат, жамият, унда рўй бераётган мураккаб ижтимоий иқтисодий жараёнлар, маънавий ходисаларни атрофлича таҳлил ва мушоҳада этишдир. Воқеликни англаш инсоннинг ўзининг жамияти, инсониятнинг бир қисми сифатида хис қилиш, уларга ўз муносабатини билдириш, шунга мувофиқ равишда фаолият кўрсатишдир. Фалсафий дунёқараш кишининг жамият олдидидаги хиссини тарбиялашга хизмат қилади.

Фалсафа бевосита унинг тафаккури, онгини шакллантиришга қаратилган фан. Бу хол унинг тарбиявий функциясига эга экалогидан далолат беради.

Фалсафа инсонни тарбиялашнинг муҳим омилидир деганда биз даставвал унинг инсон хаётига, фаолиятига кўрсатиладиган таъсирини, инсоннинг жамиятда ўзига хос ўрнини топишга замин

яратишни назарда тутамиз. Масаланинг шу тарзда кўйилиши фалсафанинг инсон ҳаётидаги ўрнини кенг тушунишга имкон беради.

Фалсафа инсон маънавиятини юксалишини муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Фалсафа доирасида кўйилган инсон муаммосининг муҳим томонини унинг комиллиги, баркамоллиги ташкил қилади. Масаланинг бу тарзда кўйилиши, айниқса, Шарк, хусусан, Ўрта Осиё фалсафасида яққол кўзга ташланади.

Фалсафа жамиятида рўй бераётган мураккаб жараёнларни мушоҳада этиш орқали унинг ҳолат, зиддиятлари, тараккиёт истикболлари тўғрисида фикр юритишга, жамият, унинг тараккиётига зид, мураккаб муаммоларни аниқлашга ёрдам беради, ҳзирги замон фалсафий муаммолар бевосита ҳаётдан, жамият тахлилидан келиб чиқадиган умуминсоний ҳрактерига эга бўлган муаммолардир.

Инсон жамият, инсоният ҳаётига оид масалаларни кўллаши, бу масалаларни давр нуктаи назаридан ҳал этиш фалсафанинг ижтимоий ҳаётини ўрганишдаги аҳамиятидан далолат беради. Ҳар бир даврнинг, ҳар бир жамиятнинг ҳал этилиши лозим бўлган ўз фалсафий муаммолари бўлади.

«Бу оламда биз киммиз ва не бир сир-саноатмиз? Каёкка қараб кетаяпмиз? Инсоният янги ХХI асрга қадам кўйганида, бизнинг ўрнимиз қандай бўлади? Биз яшаётган давр қандай хусусиятларга эга?» деган сўзлар билан бошланган Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида» ҳавфсизлика таҳдид, барқарорлик шартлари, тараккиёт қамолатлари асари жамиятнинг ҳозирги тараккиёт даражасини фалсафий тахлилиги мисол бўлади. Мазкур рисолада эришганимиз мустикалликнинг тақдири, мамлакатимизнинг янги мингйилликдаги тараккиёти вазибаларини ҳал этиш кўп жихатдан ҳозирги даврдаги тарққийёт учун таҳдид қилаётган омилларни тўғри тушуниб, билишга боғлиқлиги асосли равишда баён этилган. Ундаги кўйилган саволлар: ҳавфсизликни қандай сақлаб қолиш мумкин? Барқарорликни қандай таъминлаш мумкин? Ривожланишга нималар ҳисобига эришиш мумкин? Ва уларнинг жаваблари жамиятимизни қанчалик тўғри тушуна билиш ва шу асосда жамият аъзоларининг масъулиятларини қанчалик чуқур ҳис этишларига боғлиқ.

Демак, фалсафа шахснинг ижтимоий-сиёсий дунёқарашини шакллантиради, шу билан бирга у шахсда жамият олдидаги ижтимоий масъулият ҳиссини уйғотади.

Фалсафа ғносеологик вазибани ҳам бақаради, яъни теварак атрофдаги нарса ва ҳодисаларни, билишнинг қонуниятларини, билиш жараёнида объект ва субъект диалектикасини атрофлича очиб беради. Шунингдек, фалсафа ва аниқ фанлар вақилларини илмий билишнинг асосий шакллари, услублари ва тамойиллари билан қуроллантиради.

Тақрорлаш учун саволлар:

1. Фалсафа фанининг лугавий маъноси нима? Бу ҳақда Фаробий фикрларини айтинг.
2. Дунёқараш ва унинг асосий хусусиятлари ҳақида фикр мулоҳазаларингизни баён етинг.
3. Дунёқарашнинг асосий типлари ва уларнинг ўзига ҳос хусусиятлари нималардан иборат? Мифологик дунёқараш ҳақида нималар биласиз?
4. Диний дунёқарашнинг моҳияти, асосий элементлари нималардан иборат?
5. Диний эътиқод эркинлиги, дин ва сиёсат нисбати ҳақида нималарни биласиз?
6. Фалсафий дунёқараш ва унинг хусусиятлари нималардан иборат?
7. Инсоннинг тафаккурлаш маданияти, дунёқарашини шакллантиришда фалсафанинг аҳамияти нималардан иборат?

8. Фалсафанинг асосий муаммолари таркибига нималар киради?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар туплами. 1-19 жилдлар. - Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005.
3. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
4. Falsafa. Ахмедова М. таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
5. Хайитов Ш., Хайитова К., Зияутдинова Х. Фалсафа асослари. Альбом схема. – Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.
6. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси.-Т.: Университет, 2005.

2-Мавзу: Қадимги Ғарб фалсафаси 2-соат

Режа:

1. Қадимги ғарб фалсафасининг вужудга келиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари.
2. Қадимги хинд фалсафаси
3. Хитой фалсафасининг ўзига ҳослиги
4. Антик давр фалсафаси (Милет ва Элей мактаблари, софистлар. Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит ва бош.)

Таянч тушунчалар

«Таврот», «Веда» — диний китоблар. астика — «Веда»нинг муқаддаслигини тан олувчи, настика — унинг муқаддаслигини тан олмайдиган мактаблар. Дао — табиат қонуни, Ци — борлиқнинг асосида ётган беш унсур, ян — ёруғлик кучи, ин — зулмат кучи, метафизика — қадимги юнонистонликлар фикрича, борлиқнинг асосини ўрганадиган дастлабки фалсафа, атомлар — бўлинмас деб тасаввур қилинган заррачалар.

Фалсафий ғоялар муайян ижтимоий шароитлар таъсирида, маълум тарихий-маданий манбалар асосида шаклланади.

Ибтидоий ҳаётнинг мураккаблашиши ва кишиларнинг ижтимоий амалиётининг кенгайиши уларни абстракт фикрлашини ривожлантиради, шу билан бирга илмий билимни шакллантиради.

Фалсафа предметларга кундалик амалий ва оламга табиий-илмий ёндошишдан фарқ қилган, ўзига хос ёндошишга эга. Қадимдан файласуфлар борлиқ нима? Бор бўлишнинг узи нима? деган муаммони хал қилиб келганлар. Фалсафанинг бу ўзига хос хусусияти қачон ва нима учун фалсафа келиб чиққан деган саволга бир мунча жавоб беришга ёрдам беради.

Ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий онгда одатда, мифология ёрдамида хал қилиб булмайдиган ишонтириш мумкин булмаган жиддий зиддият ва конфликтилар вужудга келади. Бу уринда шаклланган фикр билан ҳақиқатан қандай эканлиги ҳақидаги билимни фарқлаш эҳтиёжи тугилади. Бу фикрлаш фалсафа билан вужудга келади.

Фалсафа аввал бошдан кундалик онгни, урф-одатни, анъанавий қадриятларни ва Этика нормаларини танқид қилади. Файласуф ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди, бунини у шу анъаналарни келиб чиқиш илдизини топиш учун қилади. Шундан унинг бор бўлишнинг узи нима? борлиқ нима? деган саволининг мазмуни келиб чиқади.

Фалсафанинг вужудга келишида қандай ижтимоий вазият, маданиятдаги қандай силжишлар таъсир қилади? деган саволлар тугилиши табиийдир. Қадимги Грецияда фалсафа инсон ҳаётининг

маъноси, унинг одатдаги тузим ива тартиби хавф остида колган вақтда шаклланади. Фалсафанинг у ёки бу даврда шаклланишигина эмас балки тараккиёти ҳам чуқур ижтимоий кризислар инкирозлар билан боглик булиб, инсон кийналганда, эскича яшай олмай колганда, эски кадрийатлар уз ахамиятини йукотиб энди нима килиш керак? деган савол тугилади. Дастлабки кулдорлик даврининг одатдаги мифологик-афсонавий тасаввурлари янги дунёкарашнинг талабларига жавоб бера олмайди. Шундай килиб фалсафа одатдаги хаёт тарзи ва одатдаги кадрийатларнинг кризис моментида вужудга келади. Бир томондан у урф-одатларни танкид килса бошка томондан янги бинони куриш учун пойдевор, янги маданият типини топишга харакат килади. Шунинг учун фалсафада назарий ва дунёкараш муаммолари узвий богликдир.

Кадимги Шарк цивилизациясининг бешикларидан булган Миср Бобилда эрамиздан аввалги турт минг йилликнинг охири ва уч минг йилликнинг бошларида дастлабки диний – фалсафий фикрлар олам хакидаги фанлар, яъни астрономия, космология, математика, мифологияга оид карашлар бир мунча ривож топган.

Бу ерда шакланган фалсафанинг энг асосий хусусияти шундан иборатки, уларда, бир томондан худоларга ишонч, илохий кучларнинг табиат ва жамиятга курсатадиган таъсирини мутлоклаштириш хусусияти устивор булган булса, иккинчи томондан афсона ва ривоятлар тарзида булсада, дунёвий билимлар, илмий карашлар ҳам аста-секин шакллана бошлаган. Бу – уша даврлардан колган ёзма манбаларда, хусусан, «Хужайиннинг ўз кули билан хаётнинг мазмуни хакида сухбати», «Арфист кушиги», «Ўз хаётидан хафсаласи пир булган кишининг уз жони билан сухбати» каби битикларда яккол намоён булган.

Бизнинг эрамизгача булган 1 минг йилликнинг урталарида инсоният тарихининг тараккиётида кадимги маданиятнинг уч учогида Хиндистон, Хитой, Грецияда деярли бир вақтнинг узида фалсафа вужудга келди. Унинг тугилиши оламни мифологик тушунишдан билимга таянадиган дунёкарашга утишдек узок жараённи бошидан кечирди.

Хиндистон башарият тарихида карийб биринчи цивилизация бешиги хисобланиб, унинг фалсафаси узининг кадимий ва бой тарихига эга. Кадимги Хинд фалсафасини урганишда «Рамаёна», «Махобхарот», «Калила ва Димна» каби машхур асарлар илк манбалар булиб хизмат килади. Хинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебахо ёдгорликларининг хар бирида акл-идрок, адолат, инсоф-диёнат, халоллик, поклик, мехнатсеварлик, миллий тотувлик, тугри сузлилик тугрисида ва ёмон иллатларга карши курашиш зарурлиги хакида жуда мухим фалсафий гоёлар хикматлар, ривоятлар, маколлар баён этилган.

Фалсафий карашларнинг куртаклари хинд маданияти энг кадимги ёзма ёдгорликлари «Ведалар» да («Вед» лар – худолар, табиатнинг илохий кучларига каратилиб айтиладиган гимнлар, дуолар туплами) учрайди. «Веда» китоби Ригведа, Самаведа, Яшурведа ва Ахтарведа деб аталадиган 4 катта булимдан иборат.

Уларда борликнинг бош манбаи моддий ибтидоси деб хисобланган сув, олов, хаво, ёруглик, тупрок ҳамда озик-овкат, фазо ва вақт хакидаги, шунингдек оламнинг тузилиши ва уни бошкарувчи конунлар, инсон билимининг манбалари ва турлари инсоннинг ижтимоий мажбуриятлари каби катор фалсафий масалалар ёритилган. Унда такидланишича, тана жоннинг кобиги булиб, жон эса дунёвий рухнинг бир булагидир.

Хинд фалсафаси асослари «Упанишадалар» номи билан машхур булган манбаларда ҳам ўз аксини топган. «Упанишадалар» сирли билим деган маънони англатиб «Веда» ларнинг фалсафий кисмини ташкил этади. «Упанишадалар» яхлит китоб ёки фалсафий рисола булмай, балки турли вақтда турли мавзуда ижод этган номаълум муаллифларнинг матнларидан иборатдир. Уларнинг мазмуни ва услуби хар хил ва турлича фалсафий карашлар махсулидир. Упанишадалардаги фалсафий мавзулар,

асосан, инсонни ураб турган борлик, унинг хаётдаги урни ва вазифаси, ташки олам ва инсон табиати, унинг хаёт ива рухиятининг мохияти, билиш имкониятининг чегаралари, Этика меъёрлари хакидадир. Фалсафий муаммолар асосан диний, мифологик нуктаи назардан баён этилган.

Эрамизгача булган 8-7 асрларда Хиндистонда Локаяти (бу дуне (лока) ни тан олувчи) фалсафий таълимот шакллана бошлади. Бу таълимотнинг асоси Брихаспати ва унинг издошлари ведаларда баён этилган диний карашларнинг танкид килиб, ердан бошка тарздаги хаётнинг булиши мумкин эмас, деган фикрни илгари сурдилар.

Локаятанинг энг ривожланган окими Чорваклар (эр.ав. 6-аср) таълимотидир. Уларнинг фикрича дунё 4 элементдан тупрок, хаво, сув ва оловдан ташкил топган булиб, барча нарса ва ходисалар шу 4 элементнинг турли бирикмасидан иборатдир. Улар дунёни билиш мумкин ва бу билишнинг манбаи идрокдир, деб, билимда хиссиётнинг ролини буртириб юборганлар, хулосалар ёлгон булиши мумкин деб хисоблаганлар.

Хитойдаги дастлабки фалсафий таълимотларда дуне абадий ва 5 унсур – олов, сув, ер, дарахт ва металллардан ташкил топган, деб уктирилади.

Эрамиздан олдинги 7-6 Хитой мутаффакирларининг фикрича табиат ходисалар -ци деган моддий зарралардан таркиб топган дао- деган объектив табиий конуниятга буй сунади. Хитойликларнинг табиат ходисалари конуниятли асосда тараккий килади, деган тасаввурлари, дунё моддийдир, деган таълимотга богликдир. Дао хакидаги таълимот фалсафадаги конун тушунчасини хосил килишдаги дастлабки уринишдир.

«Даосизм» сузини узи «Дао» сузидан келиб чиккан булиб, «йул», «тараккиёт», «дунё негизи» деган маънони билдиради. Даосизмнинг асосчиси Лао – цзи булиб, у дунёда абадий харакат ва карама-каршиликларнинг бир-бирига богликлги амал килади, табиат ходисалари уз-узига зид холатга айланиб ривожланади, деган фикр юритилади. Таъкидланишича, гузаллик ва ёмонлик, борлик ва йуклик, узун билан кискалик бир-бирини тулдиради., бирин-кетин келади, бир-бирига боглик булади, табиатдаги барча мавжудот, барча ходисалар карама-каршиликларни уз ичига олади.

Даосизмнинг вакиллари билишдаги хиссий ва мантикий жихатларнинг мавжудлиги масаласини уртага куйиб, билишда хиссиёт ва амалиётнинг ахамиятини камситиб, аклни буртириб юборганлар.

Эрамиздан олдинги 5-3 асрларда Хитойда Конфуцийчилик каби фалсафий оким хам булган. Бу окимнинг асосчиси Хитой мутафаккири Конфуций булган. (эр.олдинги 551-479 йилларда яшаган). Конфуций инсонпарварлик гоёларини кадимги Хитойда биринчи булиб олга сурди. Конфуций узининг фалсафий карашларида тарбия масалаларига катта эътибор каратган. Одамлар уз табиатига кура бир-бирларига ухшайдилар, факат тарбияга кура улар бир-бирларидан фаркландилар, дейди у. Конфуций фикрича инсонлар уртасида узаро мухаббат, хурмат тамойиллари хукмрон булиши керак.

Кадимги грек – юнон фалсафаси эрамиздан олдинги 6 асрда Грецияда ибтидоий – жамоа тузуми кулдорлик жамияти билан алмашган даврда вужудга келди. Кулдорлик вужудга келиши билан антогонистик синфлар, давлат пайдо булди, хукук, санъат ва адабиёт шаклланди, савдо-сотик кучайди, шунингдек физика, математика, астрономия, география ривожланди, булар фалсафа фанининг ривожланишига замин яратди.

Кадимги Юнонистон дастлабки файласуфлари Ер, Куёш, юлдузлар, хайвонлар ва одамнинг келиб чикишини бир бутун яхлит тасаввур этишга харакат килган мутафаккир эдилар. Шунинг учун хам уларни физиклар – табиатшунослар (юнонча *physie* – табиат) деб атаганлар.

Улар мифологик ва диний дунёкарашга карши кураш олиб бордилар. Маълумки юнон мифологиясида асосий эътибор, дунёнинг келиб чикишини изохлаб беришга каратилган булиб, унда

асосий уринни дунёни ким яратган деган савол эгаллаб келган юнон файласуфлари эса асосий эътиборни дуне нимадан яратилган деган саволга жавоб беришга қаратилган.

Қадимги Юнонистонда йирик савдо ва маданият маркази бўлиб келган Милет шахрининг вакиллари таникли мутафаккир Фалес (эр.авв. 624-567) ҳамма нарса сувдан келиб чиққан ва сувга айланади деб ҳисобланган бўлса Анаксимандр (эр.авв. 610-546) дуне ноаник материя-апейрондан ташкил топган дейди. Нарсалар унинг фикрига кура апейрон ҳаракати ҳамда совуқлик ва иссиқлик, намлик ва қуруқлик каби қарама- қаршиликларнинг натижасида пайдо бўлади. Анаксименнинг (эр.авв 588-525 й) фикрича ҳамма нарса ҳаводан ҳосил бўлган ва ҳавога айланади. Эфеслик Героклит (эр.авв 530-470й) оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси оловдан иборат деб ҳисобланган.

Гераклит таълимотининг ахамияти шундаки, у узининг дунёнинг моддийлиги ҳақидаги фикрини нарса ва ҳодисаларнинг узгариши ва ривожланиши каби қонуний жараён, деб эътироф этишида мазкур абадий ва энг умумий қонуниятни Гераклит логос деб тасвирлайди.

Гераклит фалсафасининг яна бир муҳим томони воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга диалектик нуқтаи назардан ёндашувидадир. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар доимий узгаришда, узаро алоқадорликда, боғлиқликда, бир-бирига утиб туради. Бу узгариб ривожланиб туришнинг манбаи қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва уларнинг узаро қурашидадир.

Қадимги Юнон файласуфларидан Пифагор (эр.авв.580-500) нуқтаи назарича, дунёнинг асосини сонлар ташкил қилади, сонлар қоинотдаги тартибнинг ифодасидир. Дунёни билиш – уни бошқарувчи сонларни билишдир.

Пифагорчилар сонни материядан ажратиб, уни илоҳийлаштирган бўлсаларда математика фанини ривожлантириш машҳур Пифагор теоремасини яратиши билан фан таракқиётига катта ҳисса қушдилар.

Қадимги Юнонистоннинг энг машҳур файласуфларидан бири Демокритдир. (эр.авв. 460-370 й). Унинг нуқтаи назарича, дуне моддий бўлиб, рух, онг материянинг маҳсулидир. У дунёнинг асоси атомлар ва бушлиқлардан иборат, нарса ва ҳодисаларнинг ранг-баранглиги атомлар бирикиш усуллариининг турли-туманлигидан келиб чиқади деб ҳисоблайди. Демокрит материя ва ҳаракатнинг ажралмаслигини, ҳаракат фазонинг ҳам ҳуди материя сингари объектив мавжуд эканлигини тан олиш лозим дейди. Лекин у ҳаракатни атомларнинг бушлиқдаги оддий урни алмашиши деб қарайди. Ҳаракатнинг узини эса атомларнинг фазода узаро тукнашуви натижасида ҳосил бўлади дейди.

Демокрит табиатдаги ҳамма воқеа ҳодисаларнинг доимо узгариб туришини зарурият ҳисоблаб, табиатдаги тасодифни тан олмас эди. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар уртасидаги сабабиятни билмаслик тасодифни тан олишга олиб келади. Сабабий боғланишларни текширишни у фанларнинг асосий вазифаси деб ҳисоблар эди.

Демокрит онг ва рух ҳам атомдан иборат деб ҳисоблаган. Демокрит олами билиш мумкинлигини таъкидлаб, уни қоронги ва ҳақиқий билимлардан иборатдир. У билиш жараёнида ҳиссиёт ва тафаккурнинг ролини ҳам қурсатиб утади.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг қомусий олими эди. У фаннинг турли соҳалари: фалсафа, физика, математика, биология, тиббиёт, педагогика, рухшунослик, филология, этика, санъат, сиёсат, мантик, ижтимоий ҳаёт масалаларига доир фикрларни баён этган эди. Демокритнинг меросида инсонни ҳар томонлама қамол топтириш, унда инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш, одоб-Этика, эътиқод, виждон ва бошқа олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиришга оид қимматбаҳо фикрлар мавжуддир. Левкипп (500-440) Демокрит билан биргаликда атомистик назариясига асос солди. У биринчи бўлиб сабабият қонуни ва етарли асос қонунини таърифлаб берди.

Демокритнинг атомистик фалсафаси кейинчалик Эпикур (341-270) томонидан ривожлантирилди. Демокрит атомларнинг асосан шакл ва микдор жihatдан фарқини таъкидлаган булса, Эпикур эса уларнинг хажми, огирлиги жihatдан фарқини таъкидлайди.

Кадимги Юнон маданиятида софистлар фалсафаси катта урин тутади. Софистлар антропология (инсон хақидаги фан) ва гносеология (билиш тугрисидаги Фан) муаммолари билан шугулланган. Софистлар уша даврдаги янги касбларнинг мохир усталари, яъни уқитувчилар, дипломатлар, нотиклар, суд махкамаларида ишловчи мутахассислардан иборат булиб, хақиқат осойишталик, адолат урнатишга хизмат қилган. Уларнинг таълимоти Сукрот фалсафасига ҳам маълум даражада таъсир курсатган. Сукрот (асли Сократ) (эр.авв. 469-399 йиллар) кадимги Юнон файласуфи Афинанинг ижтимоий хаётида фаол иштирок этган, ёшлар тарбияси билан шугулланган, хурфайқри инсон. Сукрот фикрича, фалсафанинг марказида Этика масалалари турмоги лозим. Жамиятнинг равнақи, тинчлик ва осойишталиги, фаровон хаёти Этика-одобнинг ахволига боғлиқ. Бу масалалар Шарк фалсафасида ҳам катта урин тутганлиги боис халқимиз, буюк алломаларимиз Сукрот ролини бенихоя хурмат билан тилга олган, унинг Этика-одоб хақидаги пнд-насихатларига амал қилган.

Сукротнинг шогирди Афлотун (асли Платон) (мил.авв.427-347) жахон фалсафаси тарихида учмас из қолдирган. У нафакат файласуф олим, балки санъаткор, шоир ва драматург булган, уз гоьларини диалоглар тарзида намоён қилган.

Платон Демокрит фикрларини каттик танқид қилади. Афлотуннинг фалсафий қарашлари, асосан унинг «Базм», «Геэтет», «Федон» номли диалогларида, сиёсий қарашлар эса «Давлат», «Сиёсат» ва «Конунлар» номли асарларида ифода этилган.

Афлотун таълимотича оламда «гоьлар дунёси» бирламчи булиб, моддий дунё эса иккиламчи гоь дунёсининг махсули, соьсидир, деб хисоблайди. Унингча, «гоьлар дунёси» фазо ва вақтга боғлиқ булмай, абадий харакатсиз ва узгармасдир: у «хақиқий дунедир».

Афлотуннинг билиш назариясига кура, билиш объекти «гоьлар дунёси», моддий Дуне ва ундаги нарса ва ходисалар хиссий билишнинг манбаидир. Хиссий билиш хақиқат эмас, чунки у орқали кишилар гоьни эмас, балки моддий предметларни сезадилар, улар тугрисида тасаввурга эга буладилар. Моддий буюмларнинг асоси ва мохияти булган «гоьлар дунёси» ни факат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Платон Юнонистондаги кулдорлар аристократияси давлатини энг адолатли ва идеал давлат деб хисоблади. У жамиятни 3 табакага булади. 1. Давлат арбоблари – файласуфлар. 2. Харбийлар (сокчилар). 3. Дехкон ва хунармандлар. Бунда давлат файласуф – аристократлар кулида булиши лозим, харбийлар эса давлатнинг зурлик ва зулм аппаратидан иборат булиб, кулдор учун зарур булган шароитни яратишдан иборат.

Афлотуннинг гоьлар хақидаги таълимоти кадимги дунёнинг энг буюк мутаффақири, кулдорларнинг урта табака вақили Аристотель – Арасту (эр.авв. 584-322) томонидан катъий танқид қилинган. У йирик асарлари «Метафизика» ёки «биринчи фалсафа», «физика», «жон тугрисида», «Аналитика», «Категориялар», «Этика», «Сиёсат» ва бошқалар.

Арасту Афлотуннинг «гоьлар» назариясини асоссиз, деб хисоблайди. Арасту гоьлар билан предметлар уртасида айирма йук деб таъкидлайди. Унингча моддий олам абадий ва объектив характерга эга булиб, у ҳеч қандай Платон «гоьлари» га мухтож эмас. Табиат моддий асосга эга булган нарса ва ходисалар йигиндисидан иборат, у хар доим харакат ва узгаришдадир.

Арасту уз асарларида ҳамма нарсанинг асосида материя ётади, деб моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Нарсалар материя ва шаклдан пайдо булади. Хар бир нарса шаклланган

материядир ва шакл борликнинг моҳиятидир. Материянинг узида ривожланишнинг фақат имконияти бор холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борлик унинг фикрича, материя ва шаклланиш бирлигидир. Булар бир-бирига утиб туради. Шаклсиз материя йук. Арасту материя пассив шаклсиз нарса. Шакл эса актив булиб, нарсани нарса қилувчидир. Арасту шаклнинг активлиги ҳақидаги қарашни давом эттириб ҳамма шаклларнинг шакли – худонинг, дунёвий рухнинг «дастлабки турткини» ижодий ролини таъкидлайди. Бу масалада у Платонга яқин эди.

Билиш назариясида Арасту Демокритнинг тарафдори эди. Унингча моддий дунё билишнинг, сезгиларнинг, тажрибанинг асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ нарсалар ҳақида маълумот берса, аклимиз эса умумлаштирилган маълумотлар беришга қодир деган эди.

Арасту мантик фанининг барча муҳим масалаларини ишлаб чиқди, у мантик билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари ва исботлаш тугрисидаги фандир, деб ёзади. Фикрлар борликлари Арастунинг нуқтаи-назарича, мавжуд объектив олам ходисалари боғланишларнинг инъикосидир.

Арасту категориялар, тушунчалар, мулоҳазалар ва хулосалар тугрисидаги таълимотларни кашф этди. Фалсафа тарихида 1-булиб категориялар тизимини ишлаб берди. Шунинг билан бирга у категорияларнинг бир-бири билан алоқадорлигини, бир-бирига утишини исботлаб берди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қадимги Миср фалсафасига хос хусусиятларни санаб беринг.
2. «Веда»лар нима ва қачон пайдо бўлган?
3. Буддавийлик таълимотининг моҳияти нимадан иборат?
4. Конфуцийлик нима?
5. Лао Цзи фалсафасида Дао қонуни нимани англатади?
6. Милет фалсафий мактаби тўғрисида нималарни биласиз?
7. Гераклитнинг «Оқар сувга икки марта тушиб бўлмайд» деган ҳикматли ибораси фалсафий моҳиятини тушунтириб беринг.
8. Сукрот қандай файласуф бўлган?
9. Афлотуннинг ғоялар дунёси ҳақидаги таълимотининг моҳияти нимадан иборат?
10. Арасту ҳақида нималарни биласиз?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19 жилдлар. - Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005.
3. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
4. Falsafa. Axmedova M. taхriри ostida.-Т.: УФМЖ, 2006.
5. Аристотель. Сочинения В 4-х томах. -М .: 1975. ч.1.
6. Ғарб фалсафаси. Назаров Қ. таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2005.17
7. Йўлдошев С. «Антик фалсафа». — Т., 1999.

8. Асмус В. Античная философия. - М.: 1999.

3-Мавзу: Қадимги ва ўрта аср Марказий Осиё фалсафаси

Режа:

1. Шарқ фалсафаси ривожланишининг умумий белгилари
2. Марказий Осиёдаги энг қадимги фалсафий қарашлар
3. Ислом фалсафаси (тасаввуф ва унинг тариқатлари)
4. XII-XV асрларда табиий-илмий ва фалсафий билимлар ривож

Таянч тушунчалар

Илк ўрта асрлар фалсафаси, «Қуръон», ҳадислар, ислом фалсафаси, исломдаги мазҳаблар, тасаввуф, тасаввуф оқимлари. Амир Темур, сарбадорлар, мустақил давлат, «Темур тузуклари», Мирзо Улуғбек, «Зичи Кўрагоний», Алишер Навоий, комил инсон, Бобур Мирзо, Бобурнома.

Марказий Осиё жаҳоннинг илм фан, фалсафа, дин, адабиёт ва санъат қадимдан ривожланган, тарихи нихоятда бой минтакалардан иборат. Милоддан илгари 10-8 асрларда Урта Осиёда кулдорлик муносабатлари раванк топди. Шу даврда Урта Осиёда яшаган халқлар Юнон тарихчилари томонидан скифлар деб аталса Эрон манбаларида саклар деб номлаганлар.

Қадимги Ўрта Осиё халқлари ҳаётида дехкончилик ва чорвачилик муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳудудда дехкончилик сунъий сугоришга асосланган бўлиб, у сугориш иншоатларининг ривожланишига олиб келган. Шундай қилиб дастлабки маданий марказлар вужудга кела бошлайди. Мана шу даврда Урта Осиёда орабийлар алифбоси кенг тарқалган. Унинг асосида эса Хоразмликлар, Сугдиёналиклар алифбоси вужудга келади. Шу билан бирга Урта Осиё халқларининг бой абадий мероси пайдо булла бошлайди. Саклар оғзаки ижодининг энг дастлабки ёдгорликлари келиб чиқади. Масалан, Тумарис, Спитамен ва Зарин, Чупон, Широқ ҳақидаги афсоналар шулар жумласидандир. Уларда Урта Осиё халқларининг ватанпарварлик ҳислатлари мадх этилади.

Милоддан авв. 6-асрдан то милоднинг 3-асригача Урта Осиёда Зардуштийлик ва у билан боғлиқ дунёқараш ҳукмронлик қилган.

Зардуштийлик фақат дин бўлиб қолмай, балки уша даврнинг ҳукмрон мафқураси ҳам эди. Зардуштийликни муқаддас китоби Авесто материали (12000 шланган қора мол терисига ёзилган) милоддан илгари бир қанча асрлар давомида тупланган. Искандар Зулқайнарнинг босқинчилик даврида унинг қисми йуқолган. Аршақидлар даврида унинг қолган қисми Авесто сифатида тартибга солинган.

Унда Урта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, Ахлоқий қарашлари ва умуман дунёқарашлари уз ифодасини топган. «Авесто» да утмиш аждодларимизнинг диний тасаввурлари, қоинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, ижтимоий-миёсий, иқтисодий ҳаёти географияси, табиати, нобототи, илм-фани уз аксини топган. Унда қадимги Турон улқасининг иклими, суви, ҳайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Гарзгуйлик, ҳасад, манманлик, фитна фасад «Авесто» да қаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, самимият, холислик, узаро иззат – иқром қаби одамлар уртасида устувор бўладиган Ахлоқий қоидалар улугланади. «Авесто» дунёни инсон учун синов майдони деб тушунтиради.

«Авесто» да одамларни иймонли булишга, доимо пок-тоза юришга, танани озода тутишга, хар кандай ёмон ниёт ва сузлардан юз угиришга даъват этадиган Ахлоқий коидалар диний уғитлар, фалсафий гоёлар ниҳоятда куп.

«Авесто» да кайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан бири – инсонларни меҳнат қилишга, уз куллари билан моддий бойликлар яратиб тук фаровон ҳаёт кечирешга даъват этилганлигидадир.

Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисоблаган ер, тупроқ, ҳаво муқаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони булғаш ифлослаштириш, ҳайвонлар улиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга қумиш, сувга оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим булган. Марҳумлар ерни, сувни, ҳавони захарлаб қуймасликлари учун уларнинг жасадларини маҳсус сопол идишларда қумиш расм булган.

Шундай қилиб, «Авесто» дунёда энг қадимги дин булган Зардуштийликнинг муқаддас китоби булиши билан бирга, аجدодларимизнинг узок утмиш тарихи ва тафаккур таракқиётининг қомусий йигиндиси, тили, ёзуви, маданияти, фалсафаси адабий-бадий манбаи ҳамдир.

Шаклланган ва ривож топган қадимги шарқ жамияти асослари милоднинг 2-3 – асрларига келиб аста-секин емирила бошлайди. Унинг заминида феодал муносабатлар ривож топади. Бу жараённинг мураккаб ва зиддиятли кечилиши уша даврдаги фалсафий қарашларда ҳам акс этади. Шунинг оқибатида зардуштийликдан янги оқим-монийчилик келиб чиқади. Бу таълимотнинг асосчиси Моний деган киши булиб, унинг таълимотича, оламда нур дунёсини – яхшиик ва зулмат дунёси – ёвузлик мавжуд. Улар уртасида абадий қураш боради. Лекин пировард натижада яхшилик тантана қилиши, инсон уз ҳулки ва бутун ҳаёти билан ёруғликнинг зулмат билан қурашига ёрдам бериши ва яхшиликнинг тантанаси учун хизмат қилиши керак. Моний таълимоти қулдорлик давлатига, шунингдек, ҳукмрон динга қарши қаратилганлиги учун унинг тарафдорлари қаттиқ қувгинга дучор булдилар.

5-6 – асрга келиб Урта Осиё ва Эронда қучайиб бораётган зулмга қарши Маздак бошчилигида халқ қузғолони қутарилди. Маздак таълимоти дехқонлар, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиб, тенглик, адолат урнатишга хизмат қилди.

Тарихдан маълумки 5-6 – асрларда шимолда Турк ҳоконлиги вужудга келиб, у Эрондаги Сосонийлар билан узок қураш олиб борди ва Урта Осиё халқларини узига қаратди.

Бу ерда қадимги турк тили тарқала бошлади. 8-асрда Урта Осиёни араблар забт этиб, бу ерга ислом динини ёйдилар. Махаллий халқ оммаси араб босқинчиларига қарши узок вақт давомида қураш олиб борди.

9-10 – асрларда Урта Осиёда араб босқинчиларининг ҳукмронлиги тугатилиб ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бирлашган Самонийлар давлати вужудга келди. Ислом дини ҳукмрон булиб қолаверди.

8-асрда Исломда турли мазҳаблар пайдо була бошлайди. Мутақаллимлар ва муътазийлар, суфизм шулар жумласидандир. Бу даврда қарама-қарши мазҳаблар билан қураш эҳтиёжи ҳамда муътадил исломнинг асосларини ҳимоя қилиш зарурияти туфайли илоҳиёт, қалом пайдо булди. Қалом тарафдорлари мутақаллимлар дейилади. Қаломнинг асосчиси ал-Ашъорий (874-941 й.) ва Мансур Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Матрудийдир.

Мутақаллимлар Қуръон оятларини эркин таҳлил этишга мутлақо қарши булсалар, мутазалийлар у ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида мантик қучи билан англаш тарафдори эдилар. Мутазалийларнинг фикрича пешонага ёзилган тақдир борлигига ишонч Оллоҳнинг обрўйсига путур етказди, қучки ёмон ҳатти-қаракатлар ҳам унинг иродаси маҳсули булиб қолди.

«Муътазила» - ажралиб чиккан деган маънони билдиради). Уммавийлар давридаёк пайдо булган ва аббосийлар даврида кенг таркалган. Муътазализм Халифа Маъмун (813-830) даврида куллаб-куватланиб, уларнинг гояларини уз давлатининг мафкуриси асосига куйди. Бирок Халифа Муътаваккил (847-861) даврида унинг давомчилари «бидъятчи» лар ва «кофирлар» деб эълон килинди.

Муътазализм купгина тадқиқотларда Ислом мазхабларидан бири сифатида талкин этилади. Муътазалийлар араб халифалигида соф фалсафий фикрлашнинг ташаббускорлари булиб танилдилар. Уларнинг хизматларидан бири шундан иборатки, муътазалийлар хиссий тажриба ва анъанавий билим билан бир каторда билимнинг учинчи мезони – аклий билишни илгари сурдилар. Муътазалийлар фалсафий масалаларни урганишга катта эътибор бердилар. Шу сабабдан аклий билишни асосий метод сифатида илгари сурдилар.

Муътазалийлик гоялари Марказий Осиёда кенг ёйилиб, илм-фан фалсафий фикр марказлари вужудга келди.

Муътазалийлар таъсирида исломда вужуди мумкин ва вужуди вожиб (вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд) диний-фалсафий оқимлари шаклланди. Вужуди мумкин (ёки вужудиюн-пантеизм) оқими вакиллари – Ал-Кинди, Ибн Рушд, Форобий, Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқалар мавжудотни иккига вужуди мумкин ва вужуди вожибга булганлар. Вужуди мумкин сабаб ва оқибат алокаларига эга булиб, унинг мавжудлиги бошка нарсадан эмас, балки уз мохиятидан келиб чиқади. Шу назарий коидадан келиб чикиб, Фаробий бутун мавжудотни 6 даражага булди. Шулардан биринчиси вужуди вожиб – Аллох, колган бештаси акл, жон, шакл, материя, осмон – вужуди мумкин. Бу даражалар бири-бири билан сабаб-оқибат шаклида боғланган булиб, биринчи сабаб уз сабабига эга эмас. Ибн Синонинг «Рисола фи-таксим ал мавжудот» асарида вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужудни шу тарзда таърифлайди. Вахдат-ул вожиб Аллохни билдиради. Лекин у Куръондагидек хамма нарсанинг ижодкори эмас, балки сабаб яъни умумий мавжудотнинг биринчи сабаби ва унинг бир кисми сифатида талкин этилади. Бундай караш эса табиат ходисаларини (инсон табиатини хам) муътазил ички сабаблари асосида тушунтиришга имкон бериб, илм-фан равнакига кенг йул очади.

Муътазалийларнинг диний-фалсафий гоялари кушхақиқат тугрисидаги катта назарий коида шаклланишига сабаб булди. Бунга кура илохий, дунёвий (илмий) хақиқатлар бор булиб, илохий хақиқатга фақат алохида одамлар-пайғамбарлар азиз-авлиёлар етишиши мумкин. Дунёвий хақиқат эса акл ёрдамида, илм-фан йули билан англаб олинади.

Муътазалийлар билан муътақаллимлар уртасидаги гоъвий курашларда Абу Хамид Ал-Газзолий каломи шаклланиб ислом фалсафаси юзага келди. Баъзи араб тадқиқотчилари уни табиат фалсафаси (натурфилософия) хам деб аташади. Ал-Газзолий аввал суфийлик карашларига мойил булсада, кейинрок улар таълимотини танкид килиш асосида уз каломини яратади. Бирок у узи истамаган холда тасаввуфни назарий жихатдан асослаб куяди. Газзолий таълимотича, инсон Аллох каломи – Куръон оятларини узлаштиргунга кадар ирода эркига эга, уни узлаштириб олгач, бутун иродаси Аллох иродаси билан уйгунлашиб кетади. Бинобарин, унинг хатти-харакатлари, бутун фаолияти Аллох иродасининг ифодаси булиб қолади.

Маълумки, Шарк фалсафасининг етакчи йуналишини инсон калбини, руhini поклашга, унда комил инсонлик сифатларини вужудга келтиришга, шу негизда ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга каратилган. Ўткинчи мол-дунё, мансаб-мартабалар эмас, балки маънавий бойлик, Ахлоқий поклик, халоллик, инсоф диёнатлилиқ одамни инсонга айланишининг мухим шартти, деган фикрлар Шаркда тасаввуф (Суфийлик) нинг шаклланишига, кенг ёйилишига сабаб булди.

Тасаввуф мураккаб диний – фалсафий оқим булиб хилма-хил йуналишга эга. Унда 2 та асосий гоъвий йуналиш кузга яккол ташланади: бу уткинчи дунё, мол-мулк, мансабга ихлос куйиш Аллохни

унитишга, имонсизликка олиб келади, деган гоёга таянганлар, таркидунёчилик тарғиб этганлар, азрузи азалдан пешонага ёзилган тақдир борлигига, ишонтиришга интиланлар.

Иккинчи йуналиш бу дунё Аллох-таоло томонидан одамлар, уларнинг инсонлардек яшаши учун яратилгани, одам шу дунёдаги эзгу ишлари билан у дунёда худо висолига етиш учун огир, машаққатли покланиш йулида боришни ташвиқ этганлар. Тасаввуфда Оллох раҳматига етишнинг, инсон маънавий камолот йулининг 4 босқичи мавжудлиги тасдиқ этилади. Булар шариат, тарикат, шунингдек маърифат ва ҳақиқатдан иборат.

Шариат – диний қонун-қоидалар ва маросимларни, Қуръони қарим ва Ҳадиси шарифдаги Ахлоқий, илоҳий қуръатмаларни пухта узлаштириш, айнан, изчил суратда бажариш, Худога ибодат қилишдир. Шариат худони идрок билан танишни қузда тутлади. Шариат талаблари, қоидаларини бажармасдан тарикатга утиш мумкин эмас.

Тарикат – ер юзидаги лаззатлардан воз кечиб, нафсни тийиб, хилватда яшаб, фақат худо ҳақида уйлаш, ҳаёл суриш, эслаш, уни қалбдан севишдир.

Маърифат – ҳамма нарсанинг бутун борлиқнинг асоси худо эканини билиш, аниқлаш ва шу тариқа худога етиш демақдир. Маърифатда олам, юлдузлар, Ой, Қуёш, одамлар, ҳайвонлар, қушлар, қалақлар бошқа жамики нарсалар худонинг зухуратидан иборат, одам Оллох, қуёшнинг зарраси дейлади. *Ҳақиқат* – узини Худонинг даргоҳига эришган, васлига етган, ҳатто у билан қушилиб кетган деб билишдир.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолик Гиждувоний, Нажмиддин Кубро, Ҳожа Аҳмад Яссавий йуналишларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда Накшбандийлик йуналиши вужудга келиб, у яқин ва урта Шарқ мамлакатларига кенг ёйлади. Ҳожагон йуналишини бошлаб берган А.Гиждувоний бундай деган: «Эй фарзанд, барча ҳолатда илм, амал ва тақво билан бул, салотлар изидан юриб, суннат ва жамоатни маҳкам тут, фикх ва ҳадисни урган. Яна бундай фикрлар бор: «оз сузла, оз е, оз ухла», «Ҳалол е, шубҳадан ҳоли бул» А.Гиждувонийнинг 8 та табаррук сузига Б.Накшбанд 3 та манзил қушиб уз йуналишини асослади.

Ҳожа Аҳрор Вали (Убайдуллох) накшбандийликнинг тарғиботчиси сифатида таъмадан жирканиш, тухфа олмаслик, бир қасбни муқаммал эгаллашга чақирди. Тасаввуф тарикатига қирганлар учун қасб-қорнинг ёмони йук, ёмони бирор қасб билан шугулланмаслик текинхурлик, таъмағирликка одатланиш ҳисобланади. Накшбандийлик имони унинг «Дил ба ёру даст ба қор» яъни «Дилнинг Аллоҳда, қулинг меҳнатда булсин» деган талабида яққол гавдаланади. Улар амал деганда биринчи навбатда Аллох номини дилга жо қилиб, ижтимоий фойдали меҳнат билан шугулланишни, таъма ва текинхурликдан ҳазар қилишни тушунганлар. Накшбандийлик йуналишини қабул қилган Амир Темур, Улугбек ва бир қатор Туркистон ҳоконлари дарवेशликни қораладилар, улардан шу дунё ишлари билан шугулланиб, ҳалол яшашни талаб этдилар.

Дарवेशлар фойдали меҳнат билан банд булишлари учун давлат шароит яратиб бериши тугрисида фармони олий чиқарганлар. Буни бажармаганларни жазолаганлар.

Тасаввуфнинг сўл қаноти диний-фалсафий таълимот сифатида ақидапарастлик, исломга нисбатан муҳолифият булиб яқин ва Урта Шарқда, айниқса Марказий Осиёда табиий ва фалсафий фанлар ривожига уз урни мавқеига эгадир.

IX-XII асрларда Марказий-Осиёда дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг тараққий этиши эмпирик билимларни ривожлантиришга эҳтиёж туғилди ва шунга мувофиқ Марказий Осиёнинг илғор кишилари математика, астрономия, география, тиб фанларини чуқур ўргандилар. Бу даврни уз мазмуни,

салмоғи, ахамияти жихатидан Марказий Осиё уйғониш даври хам дейилади. Уйғониш даври маданиятининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди:

1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йулда ўтмиш ва қўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш айниқса табиий-фалсафий, ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиатшунослик илмларининг ривожини, рационализм, ақл кучига ишонишдан, асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш, ҳақиқатни инсон тасаввури, илмининг асоси деб ҳисоблаш.

3. Инсонни улуғлаш, улардан ақлий, табиий, бадиий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик, юкори Ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш, комил инсонни тарбиялашни мақсад қилиб қўйиш.

4. Универсаллик-қомусийлик, барча нарса билан қизиқиш бу давр маданияти муҳим томонларидан бири эди.

Шу даврдан бошлаб Ўрта Осиё олимларининг асарлари бутун жаҳонга донги таралиб Осиё, Европадаги илғор фикрлари ривожланишига самарали таъсир кўрсатди. Ўрта асрларда илғор фалсафий фикрлар ривожланишида Ибн Зоқария ар-Розий, Ал Кинди Мухаммад Мусо Хоразмий, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Улугбек, Навоий каби машхур мутафаккирларнинг роли каттадир.

Араб халифалигида VII аср охири IX аср бошларида халифаликнинг Марказий-Боғдод, Дамашк шаҳарларида маданият кучайиб борди. Хиндча, юнонча, форсчада илмий, сиёсий, бадиий асарларнинг таржималари кўпайди,

маданий алоқалар авж олди, қадимги Юнонистоннинг машхур олимлари Аристотель, Гален, Гиппократ, Архимед, ювклид кабиларнинг мероси кенг ўрганилди. Халифаликнинг турли ўлкаларидан таникли олимлар Боғдодга олиб келинди, бу ерда IX аср бошида “Дор ур ҳикма” – Донолик уйи-илм маркази ташкил топди, унда турли илмлар фалакиёт, риёзиёт, тиббиёт, тарихшунослик, география, кимё, фалсафа, каби фанлар ривожланди.

Араб халифалигида ижтимоий тараққиётнинг турли даражасида бўлган кўпгина халқ ва қабилалар бирлашган эди. Ўта қадимий Маданият марказлари бўлган, Сурия, Миср, Хуросон, Мавоуннаҳр каби минг йилик маданий меросга эга бўлган халқлар хам киради.

Араб мусулмон маданияти халифалик тарихининг дастлабки маданий мероси заминида шаклланган эди. Бу маданиятнинг араблар, шунингдек, араблаштирилган бошқа халқлар тарихи учун хам ахамияти жуда катта бўлди. Халифаликдаги араблаштирилмаган халқлар арабларникидан фарқ қиладиган ўз миллий маданиятларини асрлар оша тиклаб олган бўлсаларда, у араб-ислом маданияти доирасидаги янги маданият сифатида шаклланди.

Абу Наср Мухаммад Форобий Сирдарё бўйидаги Фороб қишлоғида туғилиб, уз Ватанида ва сунгра Боғдод ва Дамашкда билим олди. У Марказий Осиё халқлари ва бутун шарқнинг машхур файласуфи ва олимларидан бири эди. Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантиқшунос, математик, астраном-химик, медик, психолог, музика санъатининг йирик назариётчиси, грек маданияти фани ва фалсафасини эгаллаган эди. Форобий энг йирик Аристотельшунос, унинг фалсафаси, табиий илмий назарияси ва асосларини чуқур билган файласуф эди. Шунинг учун Форобийни хаётлигидаёқ «Ал муаллим ас-соний» (2-устоз), яъни 2-Аристотель деб фахрий ном билан атаган эдилар. Форобий Аристотель асарларини араб тилига таржима қилиб унга шарҳлар ёзади, шу билан бирга 160 дан ортиқ нодир асарлар яратди. Форобий “Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак?”, «Фалсафий саволлар

ва уларга жавоблар», «Шеър санъати», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари хақида», «Илмларнинг келиб чиқиши туғрисида», «муסיқа хақида суз», «Оханглар таснифи хақида китоб», «Масалалар булоғи», «Ақл туғрисида», «Инсон аъзолари хақида рисола», «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари», «Давлат хақида рисола» каби қимматли асарлар ёзди.

Форобий худони «биринчи сабаб», «биринчи мохият» деб изохлайди. Форобий сабаб-оқибат муносабатлари ёрдамида биринчи сабабни материя билан боғлайди. Материя ўз сабабига, яъни худога хос бўлган барча хусусиятларга эгадир. Материясиз, яъни оқибатсиз сабаб ҳам булиши мумкин эмас. Дунё, табиат худо томонидан қисқа муддат ичида яратилган эмас дейди олим. Фикрини давом эттириб дунё худодан бошқа мохиятга эга бўлган борлиқ бўлмасдан, худонинг зуҳр этишидир. Табиатнинг бу ҳолга келишига қадар бир қанча вақтлар, жараёнлар ўтган. Шундай қилиб, Форобий барча мавжудотни, оламни, материяни биринчи сабаб худодан келтириб чиқаради. Форобийнинг фикрича, материя оламдаги нарса ва ходисаларнинг асосидир. Дунёнинг моддий асоси ёки материя тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб Форобий таълимотича осмон жисмлари ҳам ердаги жисмлар ҳам ана шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Форобий фикрича оламдаги ҳар бир предмет материя ва шаклдан иборат бўлиб, материя ҳам, шакл ҳам тенг аҳамиятга эга бўлган сабаблардир. Форобий таълимотича ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий олам эса ҳаракатнинг манбаидир; оламдаги предмет ва ходисалар тухтовсиз ҳаракат узғаришда, ҳаракат ва узғаришнинг сабаби эса бошлангич моддий элементларнинг турлича кушилишидадир. Форобийнинг билиш хақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ, унинг таълимотича моддий олам инсон унинг сезгиси, ақлдан аввал мавжуд бўлган. Инсон ва унинг ақли эса -моддий олам ривожининг олий маҳсулидир, инсон ҳайвондан узининг сезги аъзолари, табиатни билиш қобилияти, ақли, тили билан фарқланади, инсон моддий оламни биринкетин ўсиб етишган сезги аъзолари орқали била бошлайди ва ундан ақлий билишгача -тафаккурғача кўтарилади. Форобий билишда инсон ақлининг ролига катта баҳо берган. Инсон ақл тафаккур ёрдамида табиатни, борлиқни, материяни, ижтимоий ходиса ва жараёнлар мохиятини, маъносини билади. Форобий узининг ижтимоий қарашларида инсоният жамияти вужудга келиши ва ривожланишининг муайян табиий сабабларини, Этиканинг шаклланишини, инсон ва жамиятнинг узаро муносабатини, инсонийлик, адолат, етук жамоа, комил инсон каби масалаларни назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилади.

Ўрта аср феодал Шарқининг буюк олимларидан бири ўзбек халқининг улуғ фарзанди энциклопедист олим географ, геолог, астроном, математик, философ, тилшунос, этнограф, табиб Муҳаммад Ибн Аҳмад Абу Райҳон Беруний 973 йилда 4 октябрда қадимги Хоразмнинг марказий шаҳри Қиётда туғилди. Беруний уз умри давомида 152 асар яратди. Шулардан энг машҳурлари «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Маъсуд қонуни», «Хиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Сайдана»дир. Беруний ўз даврида тажрибавий билимларни пухта эгаллаган олимлардан бўлиб бу унинг табиий-илмий, ва фалсафий қарашларининг муайян томонларини аниқловчи муҳим омиллардан ҳисобланади.

Умуман, Берунийнинг табиий-илмий меъроси, аниқ фанлар буйича кўтарган муаммолари ўз даврида оламнинг умумий манзарасини яратишда, яъни фалсафий дунёқараш шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Беруний ўз астраномик жадвалида оламнинг маркази ер эмас, балки қуёшдир, ҳамма планеталар, шу жумладан ер ҳам қуёш атрофида айланади, деган гелиоцентрик назарияни олға сурди. Берунийнинг бу илмий ҳулосаси 500 йилдан кейин улуғ астроном Коперникнинг гелиоцентрик системасида илмий асосда тасдиқланди. Беруний Абу Али ибн Сино билан қилган мунозарасида коинотдаги планеталар, шу жумладан ер ҳам узаро тортишиш кучига эга деган ҳулосага келади. Унинг бу назарий ҳулосалари XVIII аср бошида инглиз олими Ньютон кашф этган бутун дунё тортиш қонуни билан илмий жиҳатдан асослантирилди.

Инсоният Абу Али ибн Синони жаҳон фани ёки маданиятининг юқори чуққиси, Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди. Ибн Сино 400 дан ортик

асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча сохаларига таалуклидир. Шундан 242 таси бизга етиб келган. Аллома асарларидан 80 таси фалсафа, илохият, тасаввуфга, 43 таси табобат, 19 таси мантиқ, 26 таси эса рухшуносликка бағишланган. Ибн Сино ўз асарлари билан Ўрта Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятларининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам «Шайхурраиси» - «Олимлар бошлиғи» деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асари «Китобат шифо», «Донишнома», «Нажот», «Китобул инсоф», «Китоб ал қонун фит тиб» китобларидан иборат.

Ибн Синонинг «Донишнома» номли фалсафий китоби 5 хил илми - мантиқ, тиббиёт, астрономия, мусиқа, илохиятни ўз ичига олади. Ибн Сино ўтмиш одамлари ва замондошлари сингари худони эътироф этади, уни борлиқнинг биринчи сабаби ва манбаи деб тушунади.

Ибн Синонинг айтишича, фалсафа борлиқ хақидаги фандир. Борлиқ эса абадийдир, у шаклини ўзгартириши, бир кўринишдан иккинчи кўринишига ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи, материя йўқолмайди. Уни текшириш учун зарурият, имконият ва сабаб категорияларини асос қилиб олиш зарур. Ушбу категориялар орқали инсон олам туғрисида фалсафий фикрларга эга бўлади. Ибн Синонинг фикрича оламда зарурий вужуд ва имконий вужуд бор бўлиб, уларнинг биринчиси ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган бир бутунлиқдир; у қудратли, доно, иродали ва ҳамма нарсани билувчи тангридир. Иккинчиси зарурий вужуд тангридан келиб чиқади ва уни намоён этади. Бу келиб чиқиш эманация тарзида, яъни қуёшдан чиқаётган нур шаклида мавжуд булган ақл, жон ва жисм, улар билан боғлиқ ҳолда осмон жисмлари келиб чиқади. Бу жавҳар субстанция бўлиб, ундан ташқари борлиқда араз акциденция яъни нарсаларнинг белгилари, ранги, ҳажми, хиди ва бошқа хислатлари мавжуд. Жисм шакл ва материядан ташкил топади. Моддий жихатдан бир бутун бўлган табиат ўз ички қонуниятлари асосида ривожланади, бинобарин, табиий ходисалар сабабли боғланишга эга бўлиб, уларни ўрганиш мумкин.

Ибн Сино жисмлар 4 унсурдан ташкил топган, - дейди. Бу 4 унсур-хаво, сув, олов, тупроқ-ўзаро боғлиқ, бир-бирига таъсир этади. Шундан у ёки бу нарса пайдо бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси - 4 унсур ўзгармайди, йўқолиб кетмайди. Материя, ҳаракат, вақт ва фазо билан узвий боғлиқдир. Ибн Сино билиш назариясига ҳам ўлкан хисса қўшган. У инсон билимлари реал объектив нарсалар, уларнинг сабабий боғланишларини билиб олиш орқали вужудга келади, деган. Инсон сезгилари ёрдамида нарсаларни хиссий билса, тушунчалар ёрдамида ақлий билади. У билишда тафаккурнинг ролига юксак баҳо беради.

XIV асрнинг 2-ярмида Мовароуннахрнинг феодал тарқоқлигига барҳам берилди, мамалакат мўғул босқинчиларидан тозаланади. Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган даврларда дехқончилик хунармандчилик, савдо, маданиятнинг ривожланиши учун маълум даражада қулай шарт-шароитлар вужудга келди. Математика, география, адабиёт, фалаккиёт, тарих, мантиқ илмлари ривожланди.

XIV асрнинг охири-XV асрнинг бошларида Амир Темур амалга оширган ҳарбий юришлар натижасида ўлка мустақиллиги қўлга киритилди. Темур ва темурийлар даврида уйғониш даврининг иккинчи босқичи бошланди. Бу илм-фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаш босқичи бўлди. Маънавиятга ҳомийлик ҳаракати авж олди. Бунга Самарқандда Улуғбек астрономия мактабининг вужудга келиши, расадхонанинг қурилиши, машҳур олимлар Қозизода Румий, ал-Қоший, Али Қушчи ва бошқаларнинг фандаги жонбозлиги яққол мисолдир. Бу масала кейинги маъруза учун мавзу бўлиб ҳисобланади.

Афсуски, бу маданий уйғониш мўғул босқини туфайли таназзулга юз тутди. Амир ва султонлар ўртасидаги ўзаро ихтилофлар, ноаҳиллик Чингизхон босқинига қўл келди. Бу босқин мўғулларнинг 1218 йилда Ўтрор шаҳрини босиб олиши, унинг ҳокими, Хоразмшоҳнинг қайноғаси, Инолчиқни банди қилиши ва қулоғига қайнаб турган кумушни қуйиб юборишдек хунрезликдан бошланди. Мўғулларнинг ҳукмронлиги даврида ана шундай қонхўрлик тинимсиз давом этди. Кўркам шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланди, иқтисодиёт таназзулга юз тутди. Илм-фан, маданият, жумладан фалсафа илми ҳам инқирозга учради.

Халқимиз мўғул босқинини қаттиқ қаршилик билан кутиб олди. Гарчанд уқувсиз ҳукмдор Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанатни сақлаб қола олмаган бўлса-да, халқимизнинг босқинчиларга қарши кураши асло тўхтагани йўқ. Баъзи тарихий манбаларга кўра, ўша даврда ниҳоятда катта ҳудуддан 600 мингга яқин кўшин тўплаш мумкин эди. Бу кўшин тўпланганида ва тажрибали лашкарбошига топширилганида Чингизхон салтанатни босиб олиши гумон эди. Инсониятнинг ўтмишини яхши биладиган баъзи олим ва мутахассисларнинг фикрича, агар шоҳ ўзининг ёвқур ўғли Жалолиддинни аввал бошданок тахт вориси этиб тайинлаганида ва кўшиннинг ихтиёрини унга топширганида, нафақат Осиё тарихи, балки жаҳон тарихи бошқачароқ йўлдан кетиши мумкин эди.

Афсуски, тарих «Агар ундай бўлмаганида эди...» кабилидаги тамойилларни тан олмайди. Чингизийлар босқини Ватанимиз маданий тараққиётини бир неча асрлар орқага суриб юборди. Ўша даврда босқинчиларга қарши курашнинг энг атоқли вакили Жалолиддин Мангуберди эса миллатимиз ўз озодлиги учун олиб борган курашнинг тимсоли сифатида тарихимиз саҳифаларида абадий қолди. Бу миллий қаҳрамонимизнинг таваллуд куни 1999 йилда кенг нишонлангани унинг руҳини шод қилиш ва Жалолиддин Мангубердини курашга отлантирган эзгу ғоялар бизнинг кунларимизда амалга ошганлигининг рамзидир.

Маъруза ниҳоясида, алоҳида таъкидлаш лозимки, Президентимизнинг «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» тамойили ўрта асрлар фалсафасини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Буюк аждодларимизнинг бағрик енглиги, мазҳабпарастликка берилмаганлиги, улар дунёқарашда дунёвий ва диний илмларнинг муштараклиги, сабр-қаноатлиги барчамизга намуна — ибратдир. Бу бой маънавий хазина ёшлар онгига миллий ғоя ва истиқлол мафкурасини сингдиришга хизмат қилади, уларни мустақил фикрлаш, дўстни душмандан фарқ қилишга ундайди, юртим деб, элим деб яшашга чорлайди.

Инсоният тарихида шундай даврлар борки, унда буюк ишларга тайёр миллатлар, ўзининг йўлбошчилари етакчилигида, тарихнинг муайян қисқа босқичларида минг йилларда қўлга киритиш мумкин бўлган натижаларга эришганлар. Айнан ана шундай даврлар инсоният тарихига шу миллатга мансуб буюк кишиларнинг ўчмас номини битади, жаҳон маданиятини бойитади, умумбашарий тараққиётга катта ҳисса бўлиб қўшилади.

Темур ва темурийлар даври худди ана шундай, мўғул босқинчиларидан озод бўлган халқимизнинг миллий даҳоси энг юксак чўққига кўтарилган даврдир. Бу давр фалсафаси халқимизнинг соҳибқирон Темур бошчилигида озодликка эришган ва мустақилликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун амалга оширган буюк ишларининг ифодасидир. Бу халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, миллий давлатчилигини тиклаш ва барқарор қилиш, мустақил яшаш орзуларининг ушалган давридир. Унинг фалсафасида ҳам ана шу жиҳатлар яққол кўзга ташланади ва бу мерос бугунги миллий онг ва истиқлол мафкурасининг фалсафий негизлари орасида алоҳида ўрин тутаяди.

Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан босиб олиниши мамлакатни ғорат қилди, иқтисод, маданият, санъат ва илм — фан соҳасида таназзул рўй берди. Жабр, зулм, зўравонлик натижасида халқнинг турмуши кескин ёмонлашди.

Мўғуллар зулмига чек қўйишда халқ оммасининг норозилиги, сарбадорлар бошчилигидаги оммавий кўзғолонлар, айниқса, соҳибқирон Амир Темурнинг фаолияти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Муғуллар ўрнатган мустабид тузумнинг Амир Темур дунёга келган даврида ерли аҳоли ўртасида чуқур ижтимоий ва маънавий уйғониш жараёни бораётган эди. Бу жараён, «Тарихи, ўша даврдаёқ, минг йилликлар қаърига кетган буюк халқ мустамлакачилик азобида ётаверадими?» ёки «Мустақиллик учун кураш олиб боришда давом этади ва озодликка эришадими?»- деган асосий саволлар атрофида рўй бераётган эди.

Мўғуллар мамлакатимизни сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан истило қилган эдилар, аммо уни маънавий бўйсўндириш, маданий жиҳатдан мўғулларнинг устунлиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Кўчманчилик ва шаҳарларни ғорат қилишдан бошқасига ярамайдиган, ўтроқ ҳаётга менсимай қарайдиган Чингиз авлодлари маънавий ва маданий жиҳатдан ўзларидан устун бўлган халққа нима ҳам бера олар эдилар? улар ўз ҳукмронлигининг охиригача ҳам Ватанимизда бирорта тузукроқ яшаш мумкин бўлган янги шаҳар барпо этмадилар, маданият ўчоқларининг юксалиши учун имкон бермадилар, ерли аҳоли орасидан чиққан баркамол кишиларни қиличдан ўтказиб турдилар. Аммо халқ иродасини бука олмадилар, унинг озодлик ва мустақилликка интилишини тўхтатиб қўя олмадилар. Амир Темур ана шу ҳаракатнинг натижаси, халқининг миллий ғояларини рўёбга чиқариш учун тарихий шаклланган зарурият, ўша пайтда

ҳарбий уюшқоқлик, сиёсий ҳушёрлик, ғалабалар учун фодокорлик жиҳатидан жаҳонда тенги йўқ миллатга айланган халқ даҳоси яратган буюк жаҳонгир эди. Халқ жаҳонгирга айланганида ўзининг жаҳонгирини яратади. Гоҳида бир жаҳонгир миллат бошқасини уйғотиб юборади. Бу эса тарихнинг муайян ҳудуддаги энг бурилиш нукталарига тўғри келади.

Баъзилар Темур фалсафий асарлар ёзмаган-ку, унинг фалсафага алоқаси борми, деб ўйлайди. Аслида Темурнинг ҳаёти ва фаолияти фалсафадан иборат эмасми? у фалсафий ҳулосалар чиқариш учун бошқа кишиларнинг ҳаёти ва асарларидан ҳам мазмунлироқ ҳаёт эмасми? Фалсафани фақат китоблардангина ўрганиш мумкинми? Аслида, фалсафани тўла-тўқис китобга тушириб бўлмайди. Китобга туширилган фалсафа муайян тизимга келтирилган фалсафий билимлар ситемаси холос. Темур ва темурийлар даврини тарих фалсафаси ва фалсафа тарихини уйғун тарзда ёзиш орқали нисбатан тўғри ифодалаш мумкин. Амир Темурнинг ҳаёти, унинг фаолияти, темурийлар давридаги маданий жараёнлар, илм-фан ривожини каби масалалар эса бир неча фалсафий китоблар, ўнлаб тадқиқотлар учун мавзу эканлиги аниқ. Қолаверса, Темур ва темурийлар каби илм-фан, маданият ва санъатни, фалсафа ва адабиётни нозиктаъб тушунган, ўзлари ҳам бу соҳаларда ажойиб ютуқларга эришган сиёсий сулолаларни жаҳон тарихидан топиш қийин. Бу сулола вакиллари орасида шеър ёзмаган, адабий машқлар қилмаган, фан-маданиятга қизиқмаган бирор темурийзода бўлмаса керак. Тарих шундан далолат берадики, юртбошлиқлари фан ва маданиятга қизиққан, маънавиятни юксакликка кўтариш учун кўрашган ўлкада бу соҳаларда ҳақиқий юксалиш бўлади. Сиёсий таъминланганлик, бошқа соҳалар билан биргаликда, маданий тараққиётнинг энг асосий омили эканлигини рад қилиш унчалик ўринли эмас. Маданиятпарвар ва миллатпарвар Амир Темур ва темурийзолалар ўша давр маънавий тараққиёти учун сиёсий ва иқтисодий асосларни тўла-тўқис яратган арбоблар эди. Халқимизнинг асрлар оша улар руҳига миннатдорлик туйғуси билан ёндашуви, ҳалигача ўз фарзандларига бу сулола вакиллари номларини қўйиб юриши, бугунги кунларда ҳам ўша замондан ташбехлар излаётганининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1336-1405) Кеш (Шахрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа илғор қишлоғида дунёга келди. Унинг энг асосий тарихий хизматлари шундан иборатки, у мўғулларнинг босқинчилик ва вайронкорликларига қарши курашиб, Ўрта Осиёни улардан халос этди. Майда феодал ва мулкдорларнинг ўзаро низоларига барҳам бериб, кучли марказлашган давлат барпо қилди. Мамлакатда тартиб-интизом ва қонун устуворлигини таъминлади. Унинг даврида «Куч — адолатда» тамойили амалга ошди, иқтисод ва маданият юксалди, ўзга мамлакатлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилди.

Амир Темур моҳир ҳарбий саркарда сифатида ном қозонди. У ўз ҳаётини Мовароуннаҳр халқининг фаровонлиги, юрт ободончилиги учун сарфлади, унинг даврида ҳашаматли бинолар, қурилиш иншоотлари, гўзал боғлар бунёд қилинди, мактаб ва мадрасалар, масжидлар қурилди, мамлакатимиз Шарқнинг гўзал ҳудудига айланди.

Темурнинг яна бир улкан ҳизмати шуки, у маданият ва илм-фан ҳомийси сифатида машҳур бўлди, ўз саройига олиму фузалар ва дин арбобларини тўплади. Хожа Афзал, Жалол Хокий, Мавлоно Хоразмий, Мавлоно Мунший ва бошқалар унинг саройида илм-фан ва бадиий ижод билан машғул бўлдилар. Бобур Мирзонинг хабар беришича, ўша даврда Самарқанд энг гўзал шаҳар эди. Испан сайёҳи Р. Г. Клавихо Самарқанднинг гўзаллигига қойил қолган эди. Темур ҳукмронлиги даврида ички ва ташқи савдо кучайди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Русия, араб мамлакатлари билан алоқаларнинг кучайиши Темур салтанати иқтисодий қудратини оширди. Темур ва темурийлар даврида ислом дини ва тасаввуфга катта эътибор берилди. Ислом дини ўша даврда асосий мафкура бўлиб, марказлашган давлат барпо этишда, иқтисод, маданият ва илм-фан соҳасидаги мақсад ва вазифаларни амалга оширишда назарий асос бўлиб хизмат қилди. Темур ўз фаолиятида унга таяниб иш кўрди.

Темурийлар даврида тасаввуф таълимоти кенг қулоч ёйди. Соҳибқирон тасаввуф қоидаларидан мамлакатдаги салбий иллатларни йўқотишда, турли жанжал ва низоларни бартараф қилишда, ҳақиқат ва адолат ўрнатишда, инсонпарварлик ғояларини тарқатишда фойдаланган. Темур тасаввуфдаги покланиш, тўғри ва софдил бўлиш, зино ва фаҳш ишлар билан шуғулланмаслик, ҳаром-ҳариш ишлардан қочиш, ҳалол меҳнат қилиш, бирор касбни эгаллаш, муҳтожларга меҳр-шафқат кўрсатиш каби ғояларни халққа сингдириш учун кураш олиб борди. Накшбандлик тариқатининг йирик шайхлари бўлмиш Саййид Амир Қуллол, Шайх Абу Бакр Тайободий, Мир Саййид Баракалар Темурнинг пирлари бўлиб, соҳибқирон улар билан тез-тез мулоқот қилиб турган.

Темурийлардан Шоҳрух, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар давлатни бошқаришда, дин ва тасаввуф қоидаларига амал қилишда, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришда унинг анъаналарини изчил равишда давом эттирдилар. Бу даврда меъморчилик санъати юксак даражага кўтарилди. Амир Темур Кўксарой масжиди, Шоҳизинда, Бибихоним мадрасасини қурдирди. Кешда (Шахрисабз) Оқсарой барпо қила бошлади. Мирзо Улуғбек даврида 1417-1420 йилларда Регистонда, кейинчалик Бухорода, 1432-1433 йилларда Ғиждувонда мадрасалар қурилди, Бибихоним масжиди, Ғўри Амир мақбараси қуриб битказилди. 1429 йили эса Улу²бекнинг фалакиёт расадхонаси ниҳоясига етди. Хиротда ҳам кўплаб меъморчилик бинолари барпо қилинди. Улар жумласига масжид, мадраса ва хонақоҳлардан иборат бўлган Гумбази сабз, Алишер Навоий қурдирган «Ихлосия», «Низомия», «Шифоия» мадрасалари, Марв шаҳридаги «Хусравия» мадрасаси ва бошқалар киради. Навоий яшаган замонда Хиротда «Шарқ Рафаэли» деб ном олган Камолиддин Бехзод (1456-1535) ва шоҳ Музаффар каби дунёга машхур рассомлар ижод қилди. Бехзод «Зафарнома» китобига, Хусрав Дехлавийнинг «Ҳамса», Саъдийнинг «Бўстон» асарларига нақш берган ва Хусайн Бойқаро, Хотифий, Жомий ва бошқаларнинг расмини чизган, халқнинг меҳнатини, табиат манзараларини ҳаққоний тасвирлаган.

XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг кўп соҳаларида юксалиш юз берди. Жаҳонга машхур олимлар, табиатшунослар ва шоирлар етишиб чикди. Тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, тарих, адабиёт, жуғрофия, педогогика, мантиқ, фалсафа, Этика ва бошқаларга эътибор берилди. Айниқса, бадиий адабиёт ва адабиётшунослик тез ривож топа бошлади, уларда ўша даврнинг муҳим ижтимоий муаммолари ва инсонпарварлик ғоялари олға сурилди. «Гул ва Наврўз» муаллифи Лутфий (1366-1465), «Бехрўз ва Баҳром» асарини ёзган Биноий (1453-1512), «Тазкират уш-шуаро» (шоирлар ҳақида тазкира) нинг муаллифи Давлатшоҳ Самарқандий, «Юсуф ва Зулайхо», «Маҳзан ул-асрор» (Сирлар хазинаси) асарларининг муаллифлари Дурбек (XIV-XV асрлар), Ҳайдар Хоразмий ҳамда Камол Хўжандий (1402 йилда вафот этган), Ҳофиз Хоразмий (XIV-XV асрлар), Исмаил Бухорий (1365-1436), Яқиний (XV аср), Ҳилолий (XV аср), Атоий (XV аср) ва бошқалар ўша даврда яшаб ижод этдилар.

Бу даврда тарих фанига эътибор кучайди, йирик тарихнавислар пайдо бўлди. Темурийлар даврида Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413-1482) «Матлаа ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн» («икки денгизнинг қўшилиши»), Ҳофизи Абрунинг (1361-1430) «Зубдат ат-таворих» («Тарихларнинг сараси»), Муйиниддин Исфизорийнинг (1494 да вафот этган) «Равзат ал — жаннат фи авсоф мадинат», Фосих Ҳавофийнинг (1375-1442) «Мужмали фосихий», Шарафиддин Али Яздийнинг (1454да вафот этган) «Зафарнома»си, Низомиддин Шомийнинг (XIV аср XV асрнинг боши) «Зафарнома»си ва бошқалар машхур эди.

Ўша замоннинг энг машхур тарихчилари **Мирхонд (1433-1498) ва Хондамир (1475-1535)** эдилар. Мирхонд Хиротда таваллуд топиб, шу ерда ижод қилган. Унинг асосий тарихий асари 7 жилддан иборат бўлиб, «Набиралар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳоллари ҳақида поклик боғлари» деб аталади. У олти жилдини ёзиб вафот этади, еттинчисини набираси Хондамир ёзиб тугатади.

Хондамир ҳам Хиротда туғилиб, ёшлигидан тарихнависликка ҳавас кўяди. У Аграда вафот этади. Унинг муҳим рисоалари «Мақорим ул-Этика», «Ҳабиб ус-сияр», «Вазирлар учун қўлланма» ва бошқалардир.

XIV-XV асрларда мантиқ, табиий-илмий фанлар, айниқса фалакиёт, фалсафа ва Этикака катта эътибор берилди. Мантиқ илмининг йирик вакилларида бири **Саъиддин Тафтазоний**дир (1322-1392) у Нисо вилоятига қарашли Тафтазон қишлоғида дунёга келади. Ёшлигидан илоҳиёт фанлари, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ билан шуғулланади. Тафтазоний мадрасаларда мударрислик қилди. Туркистон, Хирот, Жом, Ғиждувон мадрасаларида талабаларга дарс берди. Тафтазоний шухрати, илмий ишлари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг тарқалди. Темурнинг таклифи билан аллома Самарқандга келиб, шу ерда умрининг охиригача яшади.

Тафтазоний 40 дан ортиқ рисоаларнинг муаллифидир. Муҳимлари: «Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш») «Мухтасар ал-маоний» (Риторикага оид «Қисқача маънолар»), «Ал-иршод ал-ҳодий», (Араб тили граматиқасига оид «Йўл бошловчи раҳбар»), «Ал-мақосид ат-толибин» («Фалсафа ва каломга оид «Толиби илмларнинг мақсадлари») ва бошқалар. Тафтазоний ўтмиш олимларининг жуда кўп асарларига шарҳлар ҳам битган.

Аллома сабаб ва оқибат, ирода эркинлиги, билиш, онг, мантиқ фани ва унинг вазифалари ҳақида ўз фикрини баён қилган. Масалан, у табиатда сабаб ва оқибат муносабатларининг мавжудлигини эътироф этади. Тафтазоний ирода эркинлигига тўхталиб, ҳар қандай эзгу ишлар худонинг моҳиятидан келиб чиқади. худо яратувчи сифатида инсонларни ёмон хатти-ҳаракатлар қилишдан сақлайди, инсонни кўпроқ хайрли ишлар қилишга чорлайди, гуноҳ ишлардан қочишга даъват этади, деб айтади.

Ўша даврнинг яна бир атоқли алломаси **Мир Саййид Шариф Журжоний** Астробод шаҳри яқинида туғилган. Журжоний Истамбул, Қоҳира, Ҳирот, Шероз шаҳарларида бўлиб, улардаги олимлардан илм сирларини ўрганган. 1387 йилдан бошлаб Самарқанд мадрасаларида мантиқ, фалсафа, фалакиёт, фикҳ ва адабиёт, мунозара илми ва бошқалардан дарс беради.

Журжоний 50дан ортиқ рисоаларнинг муаллифи бўлиб, уларнинг аксарияти мантиқ, фикҳ, фалсафа ва табиатшуносликнинг муҳим муаммоларига бағишланган. Олимнинг «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола»), «Суғро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» («Катта далил бўла оладиган ҳукм»), «Авсат дар мантиқ», («Мантиқда ўрта хулоса»), «Рисолайи вуждия» («Борлиқ ҳақида рисола») ва бошқа асарлари мавжуд. Булардан ташқари, Журжоний салафларининг, хусусан ибн Сино, Чағминий ва Насриддин Тусийларнинг асарларига шарҳлар ёзганлиги маълум.

Мутафаккир рисоаларида борлиқ, модда ва унинг шакллари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, мантиқий фикрлаш, тил ва тафаккурнинг ўзаро алоқаси, коинот, инсон, ақл ва билиш масалалари ёритилади. Журжоний, худди Тафтазоний сингари, ҳамма нарса ва жисмлар бир-бирига сабаб-оқибат нисбатида бўлади, деб ҳисоблади. Оддий нарсалар асосида тўрт унсур, яъни сув, олов, ҳаво ва тупроқ этади. Металл, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси тўрт унсурнинг қоришиши натижасида пайдо бўлади.

Мир Саййид Шариф Журжоний мантиқ илми соҳасида ҳам ўз фикрларини баён қилган. Ўзининг қарашларида мантиқ илмини фалсафадан ажратмай, айтиб бериш ва унинг ҳуқуқ ва тил билан ҳам чамбарчас боғлиқ эканлигини исботлаб беради. Шунинг учун ҳам, XIV-XV асрдан бошлаб ислом мадрасаларида мантиқ илмини ўқитиш ҳуқуқ ва тилшунослик фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилди. Журжоний хулосанинг уч тури: қиёс (силлогизм), индукция ва аналогияни ҳар қайсисига таъриф беради, уларнинг ҳар бирини таҳлил қилиб чиқади. Умуман олганда, Тафтазоний ва Журжонийнинг фалсафий ва мантиқий қарашлари илм-фан ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди ва кейинги даврларда яшаган мутафаккирларнинг дунёқарашига самарали таъсир кўрсатди.

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта улуш қўшган буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби **Мухаммад Тарағай Улу²бек** (1394-1449) математика ва фалакиёт соҳасида баркамол ижод қилган. Унинг отаси, Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ Мирзо эди. Улуғбек ёшлигидан илм билан қизиқди. унга таниқли олимлар Қозизода Румий ва Ғиёсиддин Жамшид устозлик қилдилар. У гарчи давлат арбоби бўлса ҳам, маданият ва илм-фан равнақида кўп кучини сарфлади, математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб борди. Олимнинг дунёқарашида Афлотун, Арасту, Птолемей, Мухаммад Хоразмий, ал-Фарғоний, Форобий, ибн Сино, Беруний ва бошқаларнинг асарлари муҳим ўрин эгаллади.

Улу²бекнинг улкан ишларидан бири унинг Самарқандда, Кўҳак тепалигида, Оби Раҳмат ариғининг бўйида, расадхона барпо этганлигидир. Ушбу расадхона қурилиши 1424 йилда бошланиб, 1429 йилда тугалланди. Олимнинг энг муҳим асари «Зижи жадиди Кўрагоний» деб аталади. Ундан ташқари, Улуғбек математикага оид «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», астрономияга бағишланган «Рисолайи Улу²бек» ва тарихга оид «Тўрт улус тарихи» китобларини ёзди. Улуғбек мантиқ илми, фикҳшунослик, мусиқа ва адабиёт назариясини яхши билар эди. Олимнинг «Зижи» икки қисм, муқаддима ва 1118 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат.

Улуғбек сайёраларни ўрганишда турли услубларни қўллайди, булар кузатиш, эксперимент, жонли мушоҳада, исботлаш, қиёслаш, индукция, дедукция ва бошқалардир. Шунини айтиш лозимки, Улуғбек кузатиш ва ўлчаш асбоблари такомиллашмаган бўлса ҳам, қуёш ва ой ҳаракатларини, уларнинг тутилиши ва вақтларини тўғри ҳисоблаб чиқди. у ўз атрофига қобилятли олимларни тўплади, ўзга мамлакатлардан иқтидорли олимларни таклиф этди.

Ана шундай олимлардан бири **Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший** (1430 йилда вафот этган) бўлиб, у йирик риёзиётчи ва фалакиётчидир. Унинг асарлари «Мифтоҳ ул-ҳисоб» («Ҳисоб калиди»), «Рисола ал-муҳитийа» («Доира ҳақида рисола») ва бошқалардир. XVI асрдан бошлаб Европа мамлакатларида унинг кашфиётидан фойдалана бошладилар.

Тарихда Али Қушчи номи билан машҳур бўлган **Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи** (1403-1474) Улуғбекнинг шогирдидир. У илмий ишларини фалакиёт ва риёзиёт соҳасида олиб борди. Унинг асарлари: «Арифметика илми ҳақида рисола», «Мантиқ рисоласи», «Астрономияга оид рисола» ва бошқалардир.

Али Қушчи «Астрономияга оид рисола»сида Ой ва Қуёш тутилиши қонуниятларини илмий асослаб берди. Олим табиат сирлари ва унинг қонуниятларини ўрганди, жисмлар ҳаракати ва уларнинг оддийдан мураккабга ўтиши тўғрисида ўз фикрини илгари сурди.

Умуман шуни таъкидлаш лозимки, Улуғбек ва у асос солган астрономия мактаби коинотдаги ҳодисаларни ўрганишда муҳим рол ўйнади, ўша вақтгача фанга маълум бўлмаган ҳодисаларни идрок қилиб, инсон ақл-заковатининг билиш имкониятларини кенгайтди, кейинги даврларда яшаган олимларга самарали таъсир кўрсатди. Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ғояларини Европада XVI асрдан бошлаб Коперник, Галилей ва бошқалар ривожлантирдилар.

Улуғбек ҳукмронлик қилган даврда фан ва маданият кенг тараккий этди. Шу даврда Самарқандда Қозизода Румий, Муйиддин ва унинг ўғли Мансур Коший, Али ибн Муҳаммад Журжоний, Хиротда Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, улуғ рассом Бехзод, тарихшунос Хондамир, Хаттот, Султон Али Машхадий ва бошқалар ижод қилганлар. Бошқа табиётшунослар сингари Улуғбек ва унинг шогирдлари моддий оламни киши онгидан ташқарида объектив мавжудлигига шубҳа қилмадилар ва уни чуқур ўрганишга даъват этдилар.

Қомусий билим эгаси булган Мирзо Улуғбек риёзиёт, фалакиёт, мусикашунослик, фалсафа, тарих соҳасида ижод қилган. У «Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Рисолалар илмидан мусика», «Рисолаи йирик тарихий китоб»ни ҳам муаллифидир.

Улуғбекнинг номини бутун дунёга ёйган, ўта шон-шухрат келтирган бебаҳо асар «Зижи жадиди Курагоний»дир. Бу асар Улуғбекнинг 20 йил давомида олиб борган астрономик кузатишларининг натижаси бўлиб, унинг асосий қисми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ўлимидан кейин 200 йил давомида бу жадвал ўзини аниқлиги ва илмийлиги билан тенги йуқ хисобланиб келинган.

Шу даврнинг ёрқин юлдузларидан бири - ўзбек халқининг буюк фарзанди, буюк мутафаккир, сиёсий арбоб, инсонпарвар шоир Алишер

Навоий эди. Навоий фан, адабиёт, санъатнинг турли соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Хамса», «Махбубул қулуб», «Муҳокаматул луғотайин», «Мажолисун нафоис» ва бошқалар шулар жумласидандир. Алишер Навоийнинг фалсафий қарашлари турли асарларида сочилган ҳолда баён этилган.

Уларда борлиқ ва унинг моҳияти, инсон ва инсон ҳаётининг мазмуни ҳақида чуқур фалсафий мулоҳазалар, инсоннинг бахт саодати ҳақидаги орзу-умидлари, адолат ва Ахлоқий камолот, комил инсон ва фозил жамоа, уларга етиш йуллари ва чоралари хусусида изланишлар уз ифодасини топган. Навоий уз фалсафий қарашларида ҳамма нарса 4 моддий элементдан - ут, сув, ҳаво, тупроқдан ташкил топган деб кўрсатади. Унингча моддий олам доим ҳаракатда ва ўзгаришда. Навоий моддий оламни билиш мумкин эканини асосан эътироф этади. Унингча, билишнинг манбаи реал воқелиқдир, дунёда мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси хисларимизнинг предметидан (объектидан) иборат. Навоий инсон узининг 5 сезги аъзолари орқали ташки моддий дунё билан алоқа боғлайди ва у тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлади, уларни миясида тафаккур ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди сўнгра муайян хулоса чиқаради дейилади.

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожи деб билади. Инсонни безайдиган гўзал хислат ва фазилатлар сифатида одоб-Этикали, камтар, мурувватли, ростгуй, меҳнатсевар, сахий булишни алоҳида таъкидлайди. Унинг асарлари марказида турган белгиловчи ва йуналтирувчи бош масала - инсон, халқ, Ватан, унинг гуллаб яшнаши, истиқболи ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва унинг тақдири халқ ва уни манфаатлари йулида ғамхўрлик қиладиган кишиларни улуғлайди.

XVI-XX асрларда хонликлар ва амирликлар даврида Марказий Осиё халқларининг фан ва маданияти узига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолда ривожланди. Феодаллар ўртасида бўлиб турган дахшатли жанглар илм аҳлига қанчалик кулфатлар келтирган бўлмасин, у илм-фан, санъат ва адбиёт ривожини тухтатиб қўя олмади.

Бобораҳим Машраб (1657-1711) Марказий Осиё халқлари ижтимоий ва фалсафий фикрлари ривожланиши тарихида муҳим ўрин тутди. У ўша вақтда яқин ва ўрта Шарқ мамлакатларида тарқалган тасаввуфнинг қаландарлик оқимида эътиқод қилиб, жамиятдаги адолатсизликка қарши кураш олиб боришга ҳаракат қилади. Машраб ўзининг ғазал рубоийларида илохий севгини, яъни худога муҳаббатни баён қилади. Лекин айтиб бериш керакки, бир вақтда, мавжуд дунёнинг ишларини, ғам ташвишларини, инсоний фазилатларни эгаллаш, халқнинг аҳолини яхшилаш муаммоларини ҳам унутмайди. Машраб дин йўлидан чиқиб кетган, шаърият қонунларига риоя қилмай, риёкорлик, муттахамлик, фирибгарлик, бузуқчилик билан шуғулланаётган дин вакилларни фожия қилиб, уларни туғри йўлга солмоқчи бўлади. Бобораҳим Машрабнинг оташин инсонпарварлик сўзлари, исёнкор шеърлари ўша даврдаги ҳукмдорларга шаърият пешволарига мутлақо ёқмади. У 1711 йилда Балх ҳокими Маҳмудхон томонидан осиб ўлдирилади.

Марказий Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар таракқиётида беқиёс катта ўрин тутган мутафаккирлардан бири Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) дир. У 120 минг мисрадан ортиқ шеър ва 20-25 босма табоқдан иборат наср ёзган. Унинг «Қуллийёт» номли асарлари тўпламига 16 та китоб кирган. Фалсафага доир асарларидан «Билим», «Чор унсур», «Нукот» каби асарларни кўрсатиш мумкин. Мирзо Бедил фалсафий фикр негизини объектив олам мавжудлигини эътироф этиш ташкил этади. Унинг таълимотига кура табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар узаро боғлиқ ҳамда дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. Бедилнинг фалсафий қарашлари унинг «мавжудот бирлиги» деган таълимотида чуқур ифодаланган. Унда айтилишича, модда билан Рух, тан билан жон бир-бирига боғлиқ. Бедил нуктаи назари билан қараганда, 4 унсурнинг турли бирикмаларида ноарганик дунё пайдо бўлган, кейин ундан органик дунё - ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамзот вужудга келган. Бедилнинг тушунтиришича, жисм нарсалар таркибида заррачалар ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади. Бу хайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади. Бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Бедилнинг таълимотича, инсон сезги органларига ташқи олам таъсир этади, инсон нарсалар моҳиятини ақл-заковати ёрдамида билиб олади. Объектив олам билиш манбаи эканини у ҳар доим таъкидлаган. Одам хис қилиш органлари ёрдами билан ташқи дунё таъсирини идрок қилади.

Тафаккури билан эса буюмларнинг моҳиятини билиб олади. Мирзо Бедилнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. У ўз шеърларида инсонга ҳурмат ва эҳтиром билан қараш унинг келажакини ўйлаш, ҳалол еб, ҳалол яшашга даъват этади. Бедил дангасалик, ёлгончилик, кеккайиш, очкузлик, мақр ва хиёнатни танқид қилиб, камтарлик, сахийликни, меҳнатсеварлик, одоб-Этика, иймон-эътиқодни юксак даражада қадрлайди.

Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирлари томонидан илгари сурилган маърифат ҳақидаги ажойиб ғоя ва таълимотлар XVII-XIX асрларда адиблар, тарихчилар, файласуфлар, зиёлилар томонидан ўзига хос тарзда ижодий ривожлантирилди. Янги маъно ва мазмун билан бойитилди.

Турди Фаргоний, Боборахим Машраб, Шермухаммад Мунис, Мухаммад Шариф Гулханий, Мухаммад Ризо Огахий ва бошқалар ўша мураккаб тарихий даврнинг фан арбоблари атоқли шоир ва ёзувчи олимлардир. Халқимизнинг туб манфаатларини, озодлик, мустақилликка булган интилишлари, орзу-ниятларини узида акс эттирган янги ижтимоий-фалсафий тафаккур-маърифатпарварлик Туркистонда XIX асрлар охирларидан бошлаб пайдо бўла бошлади. Уларнинг йирик намоёндалари Ахмад Дониш (1827-1897), Фурқат (1858-1909) йиллари, Завкий (1853-1921), Аваз Утар (1884-1914) хисобланади. Уларнинг асосий мақсадлари халқни илмли, маданиятли қилиш, миллий онг ва ғурурини устириш асосида эл-юртни яқдил, яктан қилиб бирлаштириш, одамлар кўзини ғафлат уйқусидан очиш йули билан Ватанимиз мустақиллиги, миллатимиз эркинлиги ва озодлигини таъминлашдан иборат эди.

XIX аср ва XX аср бошларида Туркистонда жадидлар харакати вужудга келди. Улар халқни маърифатли қилиш, билим савиясини кўтариш, фикр доирасини ўстириш, миллий истиклолга эришишнинг зарур шартларидан бири деб тушундилар ва ана шу олийжаноб ниятларини амалга ошириш учун тинмай харакат қилдилар. Халқимизнинг зукко фарзандлари Махмудхужа Бехбудий, Мунаввар

Қори, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Чулпон, Усмон Носир, Абдулла Кодирий шулар жумласига кирадилар. Туркистоннинг келажак такдири тўғрисида миллатнинг истикболи хақида тинмай қайғурдилар, изландилар, миллий истиклолимизга замин яратдилар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ислом дини тўғрисида нималарни биласиз?
2. Тасаввуфда комил инсон таомилини Сиз қандай тасаввур қиласиз?
3. Тасаввуфдаги кубравия, яссавия ва нақшбандия тариқатлари тўғрисида нималарни биласиз?
4. Машҳур муҳаддислардан кимларни биласиз?
5. Сизнинг назарингизда диний бағрикенглик нима?
6. «Маънавий меросни билмай туриб, мустақилликнинг мафқурасини яратиб бўлмайди» деган фикрни қандай тушунасиз?
7. Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?
8. «Темур тузуклари»ни ўқиганмисиз, у тўғрида нималарни биласиз?
9. Мирзо Улуғбек ва унинг «Зичи Кўрагоний» асари тўғрисида нималарни биласиз?
10. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий дўстлиги тўғрисида сўзлаб беринг.
11. Алишер Навоийнинг комил инсон тўғрисидаги ғоялари мазмунини биласизми?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Оллоҳ қалбимизда юрагимизда. – Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19 жилдлар. - Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
3. Каримов Ё. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. //Фидокор. 2000. 8 июнь.
4. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. — Т.: Фан, 1968.
5. Мўминов И.М. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. — Т.: Фан, 1998.

4-Мавзу: Янги ва энг янги давр фалсафаси

Режа:

1. Янги давр фалсафасининг ривожланишидаги ижтимоий-сиёсий шароит
2. Ф.Бэкон ва Т.Гобснинг фалсафий қарашлари
3. Р.Декарт, Б.Спиноза, Л.Лейбниц таълимоти
4. Немис мумтоз фалсафаси (И.Кант, Гегел ва Л.Фейрбах)

Таянч тушунчалар

Схоластика, апологетика, реализм, номинализм, уйғониш даври, миллий давлатлар, миллий фалсафий мактаблар, мутлақ рух, метод, система, тарих фалсафаси, диалектика. Сциентизм, антисциентизм, неотомизм, неопозитивизм, прагматизм, герменевтика, структурализм, экзистенциализм.

Ғарбий Европада Ўрта аср тушунчаси I-асрдан XV асргача даврни ўз ичига олади. Бу даврда христианлик шаклланиб, давлат дини ва мафқурасига айланди ҳамда фалсафий фикрлар яқкахудочилик ғоялари асосида ривожлана бошлади.

Христиан доғмаларининг асосларини ифодаловчи - «патристика», унинг йирик вакиллари Тер Тулиан (150-222), Августин (354-430) ва Христиан фалсафаси шаклланиб, ғарб мамлакатларининг мажбурий дарслигига айланган, схоластика (юнонча *shole*-школа), бир неча йиллар давомида хукмрон мафқура бўлиб қолган эди. Фалсафа тўла равишда динга буйсундириб қуйилган эди. Табиатни ўрганиш, хур фикрлаш гуноҳ ҳисобланиб, инквизиция (черков суди) буйруғи билан жазога тортилади, қувғин қилинади. Аммо фан тараққиётига диннинг ҳар қанча тўсқинлик қилишига қарамай феодализм даврида маданий-маънавий тараққиёт ривожланиши тўхтамади. Феодализм схоластик фалсафасида X-XIV асрлар давомида 2 асосий оқим - номинализм ва реализм ўртасида кескин кураш давом этди. Бу 2 оқим ўртасидаги курашнинг асосий масаласи умумий тушунчалар моҳияти масаласи эди. Реалистлар умумий «универсаллар» -реал нарсалардан олдин ва улардан ташқарида худо тарзида ёки худо онгидаги ғоя тарзида яшайдилар, деб ҳисоблайдилар. Бу кураш Платоннинг умумий тушунчаларгина реалдир, сезгиларимизда ифодаланган айрим буюмлар эса шу ғояларнинг кўринишларидан иборат деган фикрга мос келади.

Номеналистлар эса, аксинча айрим буюмларнинг борлигини эътироф қилиб, «универсалияларни» инкор этадилар. Умумий ғоялар фақат одамнинг фикридагина мавжуд бўлиб, умумий тушунчалар сифатида яшайдилар деб исботлайдилар.

Номеналистлар Иоанн Росцелин (1265-1308), Иоанн Дунс Скотт (1265-1308) ва Уильям Оккам (1300-1350) алоҳида предметларгина реал мавжуддир, умумий тушунчалар эса номларни ифодалайди ва улар иккиламчидир деб ҳисоблаган булсалар, реализм вакиллари Ансельм Кентерберский (1033-1109)) ва бошқалар умумий тушунчалар объектив мавжуд булиб, аниқ нарсалар уларнинг ифодаланиш шакллари дир, деб ҳисоблаганлар. Номинализм ўрта аср схоластикасидаги математик йўналишнинг алоҳида, ўзига хос кўриниши эди. Табиатдаги нарса ва ходисаларнинг объектив мавжудлиги ҳақидаги номеналистларнинг таълимоти черков обрўйининг пасайишига, дунёнинг худо томонидан яратилганлиги, рухнинг бирламчилиги ва моддий ходисаларнинг иккиламчилиги ҳақидаги диний ақидаларга путур етказишга олиб келар эди.

XIII асрда италиялик художой файласуф Фома Аквинский (1225-1274) реализм муътадил намоёндаси сифатида майдонга чиқди ва у худонинг бирламчилиги, рухнинг ўлмаслиги каби ғояларни тарғиб қилувчи Томизм фалсафасига асос солди. Фома Аквинский Арастуниг шакл бирламчи бошланғич ва фаол ижодий куч, моддий предметлар эса шаклнинг махсули ва (пассив кучдир) деган фикрини давом эттириб дунёда турли шакллар бор, жон ҳам шу шакллардан биридир, шаклларнинг шакли Худодир, деб эълон қилди. Унинг таълимотига кўра дунё фазода чегараланган вақтда чекланган бўлиб, у фақат табиатдан ташқаридаги куч орқали ҳаракат қилиши мумкин. Табиатдаги мавжуд нарса ва ходисаларни билиш мумкин, уларни сезгилар воситасида ақлга жойлаш мумкин, умумий тушунча - Худони билиш мумкин эмас.

XIX асрнинг 70-йилларида Фома Аквинскийнинг бу фалсафий таълимоти католик черковининг расмий назарияси деб эълон қилинди, уни билиш ҳар бир диндор учун мажбурий бўлиб қолди. XV аср охири ва XVI аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатларида феодализм емирилиб, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шакллана бошлади. Янги географик йулларнинг очилиши ишлаб чиқаришни янада ривожлантирди. Бу эса машина техникасини ривожлантиришга олиб келди. Маънавий ҳаётда бу давр табиатни урганишнинг кучайиши, черков, дин таъсирига қарши курашнинг авж олиши, фалсафа ва бошқа гуманитар фанларининг равнаки билан тавсифланади. Бу даврни одатда Ренесанс - Уйғониш даври деб атайдилар. Уйғониш давридан бошлаб фан ғоят тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Табиатни илоҳиятдан холи қилиш ана шу вақтдан бошланди. Ер ва осмон жисмлари механикаси, шу билан бирга унга хизмат математик усулларни кашф этиш ва такомиллаштириш соҳасида буюк ишлар қилинди. Бу даврда Н. Коперник, Ж. Бруно, И. Кеплер, Г. Галилей сингари мутафаккирлар майдонга келади.

Поляк астрономии Коперник (1473-1543) оламнинг гелиоцентрик системасини яратди. Бу назария математик дунёқарашни умумий ривожининг табиий илмий замини бўлади.

Немис астрономи Иоганн Кеплер (1571-1630) гелиоцентризм назариясидан келиб чиқиб, сайёралар ҳолатини кузатиш асосида сайёралар ҳаракатининг 3 қонунини кашф қилди. Бу Коперникнинг Қуёш системаси тузилиши манзарасини аниқлаштиришга ва бутун оламнинг тортилиш қонунини очишга имкон беради. Шунинг билан бир қаторда Кеплернинг кашфиётлари дунёга диний нуктаи назардан қарашга путур етказди, лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Кеплернинг дунёқарашини диний идеалистик тушунчалардан ҳам холи эмасди.

Италиян олими Ж. Бруно (1548-1600) ҳам «Уйғониш даврининг» йирик вакилларида бўлиб, схоластик фалсафага ва Рим католик черковига қарши кураш олиб борди. Бруно, Коперник кашфиётидан фойдаланиб, мазкур фалсафий қоидаларнинг физик ва астрономик мазмунини аниқлаштирди. У тупроқ, ҳаво, сув, олов ва эфирдан иборат Ер билан Осмон оламнинг физикавий яқкажинслигини тасдиқлайди, деб уқтиради. Бруно таълимотича, моддий олам бирламчи бўлиб, онг эса иккиламчидир: моддий олам мангу, у ҳеч қандай Худо томонидан яратилган эмас: бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди: у чексиздир: моддий олам чексиз турларда ифода этилади, лекин бу чексиз нарса ва ходисалар бир-бири билан узаро алоқада, бирликдадир. Қуёш системасидан ташқари яна саноксиз дунёлар, Қуёшлар, Ерлар мавжуд, дунё - бепоён, моддий олам унинг кичик бир қисмидир, Ер эса бепоён оламнинг заррачасидир. Брунонинг таълимоти, унинг хатти-ҳаракатлари черков томонидан қаттиқ танқид остига олиниб, черков судининг ҳукми билан у 1600 йил 16 февралда Римдаги Гуллар майдонида ёндирилган.

XVII-XVIII асрлар Ғарбий Европа тараққиётида янги давр ҳисобланади. Бу асрлар Европа мамлакатларида феодализмнинг ҳалокати ва капитализмнинг ғалабаси даври эди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули янги ишлаб чиқарувчи кучлар эҳтиёжига мувофиқ табиатни илмий билиш жараёнини тезлаштиради. Денгизда савдо муносабатларини ривожига кemasозликнинг тараққиёти, янги шаҳарлар қурилиши астрономияга, математика ва механикага бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Н. Коперник

гелеоцентрик назариясининг таъсири тобора кучая борди. Кеплер сайёралар ҳаракат қонунини очди. Галилейнинг механика назарияси вужудга келди. Ньютон механиканинг асосий қонунларини кашф қилди. Табиёт фанларидаги бу ютуқлар ўрта аср схоластик ва диний мафкурасининг реакцион моҳиятини очиб ташлади, янги дунёқараш учун илмий асос тайёрлади. Лекин шунга қарамай янги илмий дунёқарашнинг асоси механик ва метафизик табиатга эга эди. Янги давр материализмининг метафизик табиати бу давр тарихий шароити ва табиат фанлари тараққиёти даражаси билан боғлиқдир. Чунки қадимги даврдан бошлаб йиғилган табиат туғрисидаги билимлар умумий характерга эга бўлиб, у янги даврнинг тажрибаси ва фан талабига жавоб бера олмайди. Шунинг учун янги давр табиатшунослари табиатдаги ходисалар далилларни йиғиш ва урганиш, чуқурроқ билиш мақсадида уларни бир-биридан ажратиб ўргандилар. Бунинг натижасида табиатшунослар табиат ходисаларида, предметларни узаро боғланиш, бир-бирини тақозалаш, ривожланиш йўқ деган хулосаларга келдилар. Улар учун олам қотиб қолган тасодифий ходисалар йиғиндисидан иборат бўлиб кўринди.

Янги давр материализмининг механик табиати қуйидагилар билан белгиланади. XVI-XVIII асрларда табиат фанлари ичида механика ва математика фанлари катта ютуқларга эга бўлиб, Киме ва биология эса бу даврда хали у қадар ривожланмаган эди. Шунинг учун ҳам бу даврнинг олимлари механика ва математикани табиатдаги барча ходисаларга тадбиқ этиш мумкин бўлган умумий фан, табиатдаги барча сирларни очиб берувчи қалит деб эълон қилдилар. Ньютоннинг физик тадқиқотидаги механик сабабият математика томонидан асосланганидан кейин механицизм яна мустахкамланди. Механицизм таълимотича, оламда ҳар бир жисмнинг ҳолати бошқа жисмнинг ҳолатига, шунингдек, ҳар жисмнинг тенглиги ёки ҳаракати сабаби бошқа жисмнинг ҳаракати ёки тенглигига боғлиқ. Предмет ёки ходисаларнинг ўзи ҳаракат манбаи эмас, у ўз-ўзидан ҳаракат қилиш қобилиятига эга эмас. Материя ҳаракатининг сабаби унинг ўзидан ташқарида бўлиб, ҳаракат эса сифат жихатидан бир хил булган предметларнинг маконда оддий ўрин алмашувидан иборатдир. Механицизм материя ҳаракатининг механик шаклинигина эътироф этиб, унинг бошқа шакллари инкор этди. Натижада механистлар табиатдаги сифат ўзгаришларни, тараққиётни бутунлай инкор этдилар. Шунинг учун механицизмнинг билиш методи амалда метафизик методдир.

Бу давр дунёқарашда фан етук ўринни эгаллаганлигидан фалсафада ҳам биринчи ўринга билиш назарияси - гносеология муаммолари чиққанлигини ҳисобга олиш керак.

Бу давр фалсафасига инглиз файласуфлари Франсис Бекон (1561-1626), Томас Гоббс (1588-1676), Жан Локк (1632-1704), голландиялик Бенидикт Спиноза (1631-1677), франциялик Рене Декарт (1596-1650), немис файласуфи Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646-1716) фалсафага катта ҳисса қўшдилар.

Билиш назариясида эмпиризм ва рационализм оқимлари вужудга келди. Метафизик механистик материализмнинг йирик вакилларида бири эмпиризм оқимининг асосчиси инглиз олими Френсис Бекондир. Бекон ўзининг «Янги органон», «Янги Атлантида» номли асарларида Ўрта аср схоластикасини танқид қилди ва табиатни материалистик тушунишни асослади. Билишнинг бирдан-бир тўғри йўли унинг фикрича, тажриба, таҳлилдир. Бекон мавжуд бўлган барча нарса ва ходисаларга индуктив усул асосида ёндошиш ғоясини илгари сурди.

Унинг фикрича билиш алоҳидаликлардан, яъни хусусий далиллардан умумий илмий назариялар томон йуналиш асосида бўлади. Бироқ у эмпирик усулга ортиқча эътибор бериб, рационал усулнинг ролини пасайтириб юборди.

Метафизик материалист бўлган Бекон билиш жараёнида ҳиссий билиш билан ақлий билишнинг ўртасидаги алоқадорлик диалектикасини туғри очиб бера олмади. Бекон фикрича, моддий дунёнинг асосини материя ташкил қилади. Унинг таъбирича, материя хилма-хил сифатга эга бўлиб, унинг миқдори ўзгармасдир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса вужудга келмайди, ҳеч нарса йуқ бўлиб кетмайди. Материянинг умумий миқдори ҳеч қачон ўзгармайди, у қамаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам.

XVII асрнинг энг йирик мутафаккирлардан яна бири франциялик Рене Декарт эди. У рационалистик оқимнинг асосчиси бўлиб, унинг таълимотича, табиатни билишнинг бирдан-бир йули, услуби - ақлий билишга асосланган дедуктив услубдир. Илмий - фалсафий билимларнинг келиб чиқиши ва ривожланишида ақл бенихоя муҳим роль уйнайди. Фақат ақлнинг ёрдамида инсон ўзига зарур бўлган ҳақиқатга эришиши мумкин. Ҳақиқат эса бу ақл нуктаи назаридан аниқ, равшан ва шубҳасиз бўлган назарий хулосалардир.

Билишнинг бирдан-бир манбаи - тафаккурдир. рационалист сифатида Декарт сезгиларнинг билишдаги ролини пасайтиради. Унингча, куз, кулок, тил, бадан ва бурун ташки дунё туғрисида нотўғри маълумот беради. Шунинг учун билишнинг манбаи ҳам, билимларимизнинг ҳақиқатлик ўлчови ҳам ақлдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, Декарт ўзининг «Мен фикрлайман - демак, мен мавжудман» деган машҳур тезисини илгари суради.

Янги давр фалсафасида XVIII аср француз материалистларининг қарашлари ҳам диққатга сазовор. XVIII аср француз материализмининг асосий вакиллари П. Гольбах, Д. Дидро, К. Гельвеций, Ж. Ламетри ҳисобланади. Уларнинг таълимотича ҳамма мавжуд нарсалар моддийдир. Киши сезги аъзоларига таъсир этувчи ҳамма нарсалар материядир. Материя майда молекула ва атом заррачаларидан ташкил топган. Француз материалистларининг фикрича материянинг асосий хусусиялари - ҳажм, оғирлик, ўтказмаслик, фигура ва механик ҳаракатдан иборат. Улар ҳаракат материянинг ажралмас хусусияти, ҳаракатсиз материя бўлиши мумкин эмас, деб таъкидлайдилар. Ҳаракатнинг сабабини ҳам табиатнинг узидан деб тушунадилар. Бирок француз материалистларининг фикрича ҳаракат нарсаларнинг фазода оддий ўрин алмашувидан иборат эди.

Француз материалистларининг билиш назарияси материалистик табиатга эга бўлиб, уларнинг таълимотича, табиат предметларини билиш - уларни сезишдан иборат, сезгининг манбаи эса объектив реалликдир, чунки материягина сезги аъзоларимизга таъсир эта олади. Француз материялистлари билиш жараёнида ақлни ролини инкор этмадилар. Уларнинг фикрича, сезгиларимиз - тафаккурнинг асоси ва мазмуни, тафаккур эса миянинг бир қанча сезгиларини йиғиш, кушиш, солиштириш қобилятидан иборатдир. Шу билан бирга уларнинг билиш назарияси метофизик табиатга эга бўлиб, билиш оддийдан мураккабга қараб борувчи диалектик жараён эмас, балки сезги, фикр ва мулоҳазаларни йиғиндисидан иборат деб тушунтирар эди. Иккинчидан француз материалистлари билиш жараёнида кишиларнинг ижтимоий-тарихий тажрибаси аҳамиятини тушунмадилар. Француз материалистларининг ижтимоий ходисалар ҳақидаги фикрига келсак киши ижтимоий муҳитнинг махсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади. Ижтимоий муҳитни янгилаш фақат маърифатнинг ривожини орқалигина амалга ошириш мумкин. Лекин улар ижтимоий муҳит маъносида давлатни, сиёсий идоралар, унинг қонунларини, устқурмани тушунадилар. Натижада фикр жамиятни бошқаради. Кишиларни фикри қандай бўлса, жамият ҳам ижтимоий муҳит ва унинг тузилиши ҳам шундай бўлади деган хулоса келиб чиқади. Аммо улар бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳукуки билан таъминлашдир. Улар давлатни вужудга келтирган иктисодий сабабни, давлатнинг синфий моҳиятини ва тарихий характерини очиқ бера олмадилар. Фалсафа фанининг ривожланишида немис файласуфларининг ҳам ҳиссаси катта.

Немис классик фалсафаси XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошида вужудга келди. Бу фалсафанинг асосий вакиллари И. Кант, И. Фихте, Шеллинг, Гегель ва Фейербахдир.

Немис классик фалсафасининг асосчиси XVIII аср немис буржуазиясининг мафқурачиси И. Кант эди. Кант фалсафасининг ривожини асосан 2 даврга бўлинади. 1-давр танқидий фалсафагача бўлган давр, 2-давр танқидий фалсафа даври. Кант ўз фалсафасининг дастлабки давларида асосан табиатшуносликнинг фалсафий масалалари билан шуғулланди. У 1785 йилда ёзган энг йирик асари «Бутун умумий табиий тарих ва осмон назариясида Қуёш системаси коинотдаги бошланғич катта туманликни айланма ҳаракат қилиши натижасида келиб чиққан деб ҳисоблайди. Бу жараённинг сабаби

«дастлабки туртки» эмас, балки ўзаро тортилиш ва итарилиш орасидаги зиддиятдир. Шу сабабли Куёш системасидаги барча сайёралар Кант таълимотига кура, узоқ давом этган табиий-тарихий тараққиётнинг махсулидир. Кантнинг бу хулосаси унинг табиат ходисаларини диалектик тарзда тушунганлигидан далолат беради. XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Кант фаолиятининг иккинчи даври бошланди ва «Соф аклини танкид», «Пролегоменлар», «Мухокама қобилятини танкид» каби асарларида ўзининг трансцендантал ёки танкидий идеализм тизимини асослади. Бу асарларида у ўз эътиборини инсоннинг билиш қобиляти ва имкониятларини таҳлил қилишга қаратиб, объектив реаллигининг мавжудлигини эътироф этади ва уни «нарсаси ўзида» деб атайди. Лекин унингча «нарсаси ўзида»ни билиш мумкин эмас.

Кант фикрича тажрибавий билимлар алоҳида-алоҳида, бир-бири билан боғланмаган ходисаларни ифодаласа, тажрибагача бўлган аниқ билимлар эса ходисалар ўртасидаги умумий сабабий ва зарурий боғланишларни, яъни қонуниятларни ифодалайди. Дунё қонунларнинг объектив хусусиятга эга эканлигини Кант мутлақо тан олмайди. Дунё қонунларининг объектив хусусиятга эга эканлигини Кант мутлақо тан олмайди. Унинг фикрига кўра, кишиларнинг идроки табиатга қонунлар ато қилади, шунинг учун ҳам инсон акли табиатга мослашиши керак эмас, балки табиат инсон ақлига мослашиши керак.

Кант Этика масалаларига ҳам катта эътибор берди. Унинг фикрича жамиятдаги ҳар бир кишининг ҳуқ-атвори, иродаси объектив реалликдан тамомила ажралган ва ўзгармасдир. Этиканинг асоси эса кишилар онгидаги ўзгармас амр-фармондир.

Немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Г. Ф. Гегель эди. Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасидаги икки томонни - диалектик усул ва метафизик консерватив системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзида «Рационал магизми» - тараққиёт туғрисидаги таълимотда гавдалантирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив тараққиётнинг тухтаб қўлишини талаб этади ва шунинг натижасида диалектик усулга тубдан зиддир. Гегель фалсафада объектив идеалист саналади. Унингча дунёвий рух, ақл бирламчи бўлиб, моддий олам иккиламчи, дунёвий рухнинг гавдаланишидан иборатдир. Дунёвий Рух, унингча яратувчи сабаб бўлиб, моддий олам унинг махсулидир. Табиат ва жамиятдаги ҳар бир буюм ёки ходиса шакл бўлиб, унинг мазмуни эса, Рух ёки ақлдир. Чунки бу предметлар рухнинг гавдаланишидан ўзга нарсаси эмас. Гегель ўз фалсафий системасида ҳар вақт Рух ва табиатнинг ёки тафаккур ва борлиқнинг айнанлигига суянади. Шунинг учун унда моддий жараёнлар ҳар доим мантикий жараён каби ифода этилади. Гегель фикрича дунёвий Рух мангу, у табиат ва жамиятдаги ҳамма воқеаларнинг манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Гегельнинг фалсафий тизимида ижобий томонлари яъни «рационал магизи» ҳам бўлиб, бу унинг диалектикаси ва билиш назариясида уз аксини топган. Бу эса «Логика фани» асарида баён этилган. Бу асарида Гегель диалектиканинг 3 асосий қонуни:

1. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни.
2. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни.
3. Инкорни инкор этиш қонуни моҳиятини чуқур ва атрофлича асослаб беради.

Шунингдек мазкур асарда фалсафанинг барча даражалари ҳам тавсифланиб берилган. Билиш назариясига Гегельнинг қушган хиссаси шундан иборатки, у логика (мантик) ва билиш назариясининг бирлигини асослаб бериш билан бир қаторда диалектик мантиқнинг биринчи кенгайтирилган тизимини яратади.

Кант ва Гегель фалсафасини чуқур танкид остига олган файласуф Людвиг Фейербах эди. Фейербах фикрича олам табиатдангина иборат, табиат ҳеч қандай илохий кучга мухтож эмас. Билиш назариясида Фейербах объектив реалликни билиш мумкинлигини шубҳасиз эътироф этади. Билиш жараёнида, у сезгилар ролига алоҳида аҳамият беради. Унингча, сезги ташқи моддий оламнинг киши сезги аъзоларига таъсири натижасида вужудга келади. Фейербах таълимотича, сезгилар билиш

жараёнининг бошланғич босқичи бўлиб, у кишини ташқи дунё билан боғлайди. Унинг таълимотида инсон фалсафасининг асосий мазмунини ташкил этади. Унингча факат инсон орқали табиат ўзини пайқайди, сезади ва ўзи туғрисида фикрлайди. Шунинг учун фалсафа антропология билан боғлиқ бўлиши лозим. Фейербах уз фалсафасида борлиқ ва тафаккур, объект ва субъект, физикавий ва рухий жараёнларнинг бирлигини асослаб беришга интилади. Ижтимоий ҳаётни тартибли бориши учун барча динлар ўрнига мухаббат динини яратишга уринган. У Гегель системасининг консерватив томонини танқид қилиб, бироқ шу билан бирга унинг диалектик услубини ҳам улоқтириб ташлайди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Рим империяси ҳаётининг сўнгги даврларидаги фалсафий оқимларни санаб беринг.
2. «Уйғониш даври» тушунчасини қандай талқин этасиз?
3. Миллий фалсафий мактаблар деганда нимани тушунаси?
4. Миллий фалсафий мактабларнинг умуминсоний ютуқлари нималарда намоён бўлади?
5. «Немис классик фалсафаси»ми ёки «Немис миллий фалсафаси»ми? Бу масалага сизнинг муносабатингиз қандай?
6. Нега марксистик фалсафа миллий фалсафа бўла олмас эди?
7. Европа уйғониш даври фалсафасини ўрганишимизнинг аҳамияти нималарда деб ўйлайсиз?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-19 жилдлар. - Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005.
3. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
4. Falsafa. Axmedova M. taхriri ostida.-Т.: УФМЖ, 2006.
5. Хайитов Ш., Хайитова К., Зияутдинова Х. Фалсафа асослари. Альбом схема. – Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси,2009.
6. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси.-Т.: Университет, 2005.
7. Ғарб фалсафаси. Назаров Қ. таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2005.17
8. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. Назаров Қ. таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2004.
9. Фалсафа энциклопедик луғат. Назаров Қ.таҳрири остида. –Т.: Шарқ,2011.

5-Мавзу: Онтология борлиқ фалсафаси

Режа:

- 1.Борлиқ фалсафасининг предмети.Онтология тушунчаси
- 2.Фалсафада субстанция ва материя муаммоси
- 3.Макон ва вақт. Ҳақиқат ва ривожланиш.
- 4.Табиат фалсафаси. Инсон борлиғи

Таянч тушунчалар:

Борлиқ, субстанция, материя, ҳаракат, фазо, вақт.табиат, табиий муҳит, биосфера, ноосфера, ҳаёт, экология.

Фалсафа ўрганадиган қайси бир масалани олмайлик, у борлиқ муаммоси билан боғлиқ эканлигини кўрамиз. Борлиқ муаммоси фалсафадаги ҳар қайси дунёқараш ва методологик муаммоларнинг асоси ҳисобланади.

Дунёнинг мавжудлиги, яъни борлиги тўғрисида баҳс юритган файласуфлар бу масалага турлича ёндошганлар: уларнинг баъзилари, дунё аввал ҳам бўлган, ҳозир ҳам мавжуд, бундан кейин ҳам мавжуд бўлади дейишса; бошқалари, дунё аввал мавжуд бўлмаган, илк борлиқ бу оламдаги барча нарса ва ходисаларни яратунчи Худодир.

Илк борлиқ, яъни биринчи мавжуд-Тангри Оллоҳ барча мавжудод борлигининг биринчи сабабидир дейилади.

«Илк бор бўлган, (Яъни Тангри)-дейди Фаробий, ўзининг асл моҳияти билан бошқа барча нарсалардан фарқлидир» (Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шаҳри», 131 бет). Чунки, у модда ҳам эмасдир, субъект ҳам эмасдир, унинг суръати ҳам бўлмайди, унинг бир ўзи бу борлиқда яқою-яғонадир, у шу жиҳатдан ҳам биринчидир.

Фан ва амалиёт тараққиёти натажасида дунёнинг яратилганлиги, унинг фазо ва вақтда чегараланганлиги, чекланганлиги тўғрисидаги олдинги қарашлар аста-секин чексиз чегарасизлиги, шу билан бирга унинг бир бутунлиги, доимийлиги, абадийлиги тўғрисидаги қарашлар билан алмашилиб борган.

Абадий дунёдаги барча нарсалар, турли-туман жонсиз ва жонли организмлар, инсонлар ва уларнинг фаолияти ҳатто, бир бутун жамият ҳам, шубҳасиз вақтинча ўткинчидир. Демак, борлиқ абадий, аммо ундаги барча нарсалар ўзгаришда ва ривожланишда; бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, бир турдан иккинчи турга ўтишда, чунки улар бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди.

Борлиқ тушунчаси фалсафий категория сифатида билишнинг юқори босқичи-абстракт тафаккургагина хос бўлиб, фикрлаш жараёнида кишилар бу тушунча орқали дунёдаги алоҳида нарсалар, уларнинг конкрет белгилари ва хоссалари ҳақида эмас балки, дунёдаги барча нарсалар, воқеа ходисалар, жараёнлар ўртасидаги энг умумий жиҳат-уларнинг реаллиги ҳақида фикр юритадилар. Борлиқ тушунчаси ёрдамида кишилар дунёнинг объектив мавжудлиги, унинг чексизлиги, абадийлиги ва бир бутунлиги ҳақида илмий ва фалсафий тасаввурга эга бўладилар.

Борлиқнинг асосий шакилларини табиий борлиқ ёки табиат борлиғи, инсон борлиғи, маънавий борлиғи ташкил этади.

Табиий борлиқ ўзаро боғлиқ, лекин бир-биридан фарқ қилувчи қуйидаги икки кўринишдан иборатдир: 1. Табиатдаги нарса ва ходисаларнинг, жисм ва жараёнларнинг асл табиий борлиғи; 2. Табиатдаги нарса ва ходисалар асосида инсон томонидан яратилган нарсаларнинг табиий борлиги.

Табиий борлиқнинг биринчи кўриниши инсонгача инсондан ва унинг онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган нарса ва ходисалар, жараён ва ҳолатларни ўз ичига олган табиатдир. Бу баъзи адабиётларда «бирламчи табиат» деб ҳам аталади. Бу «бирламчи табиат» маконда, чексиз замонда абадийдир, у ҳамма ерда доимо мавжуд. Инсон шу «бирламчи табиат» материаллари асосида амалий фаолияти ва онги билан «иккиламчи»табиатни яратади. «Иккиламчи табиат» нарса ва ходисалари ижтимоий ҳаётда инсон эҳтиёжини қондириш зарурияти, ижтимоий турмушда бирон бир функцияни бажариш зарурияти туфайли яратилади.

«Бирламчи» ва «иккиламчи» табиатлар борлиғи ўзаро алоқадорликда бўлиб, бир томондан, бир бири билан умумийликка, ўхшашликка, бирликка эга бўлса, иккинчи томондан, бир-бирига нисбатан маълум фарқларга ҳам эга.

«Бирламчи табиат» маконда чексиз, замонда абадий ва доимий бўлса, «иккиламчи табиат» инсон мавжудлиги билан, унинг фаолияти ва онги билан, бир бутун жамият билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади, у фазо ва вақтда ибтидога ва имтихога эга.

«Бирламчи табиат» инсон унда яшаб, уни билиб бораётган битмас- туганмас, чексиз дунё (олам) бўлса; «иккиламчи табиат» эса инсон табиат қонунларини билиб олиш туфайли, улар асосида яратган нарса ва ходисалар, жараёнлар дунёсидир.

«Иккиламчи табиат» бир томондан, «бирламчи табиат» каби, объектив, реал борлиқ бўлиб, у инсон онгидан ташқарида мавжуд бўлса, иккинчи томондан, у инсонга боғлиқ ҳамдир, чунки унда кишиларнинг мақсадлари, ғоялари, билим ва меҳнатлари мужассамлашган бўлади. «Иккиламчи табиат», «бирламчи табиат» ва кишилик (инсон) борлиғини боғловчи, улар чегарасидаги борлиқ бўлиб, табиий борлиқнинг ўзига хос шакли сифатида «бирламчи табиат» борлиғига нисбатан ҳам, инсон борлиғига нисбатан ҳам нисбий мустақил борлиқдир.

Борлиқнинг ўзига хос шакилларидан яна бири – бу инсон борлиғидир. Инсон борлиғида, аввало, инсоннинг табиат тараққиётининг махсули сифатида табиий борлиқнинг ҳар икки шаклига оид томонлар билан бирга, ижтимоий-тарихий тараққиёт махсули сифатида унда ижтимоий ва маънавий борлиқнинг ҳам барча шакилларига хос томонларнинг йиғиндиси мажассамлашгандир.

Инсон борлиғи жамият тараққиётининг бирдан бир манбаидир. Ижтимоий борлиқ ходисаларнинг барча турларини ўз ичига қамраб олади. Жамият бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ижтимоий этник, оилавий ва х.к. муносабатлардан таркиб топган, доимо тараққий этиб, ривожланиб турадиган жонли организмдир. Жамият табиат тараққиётининг зарурий оқибатидир.

Жамиятнинг моддий техника базаси, иқтисодий асослари, сиёсий ташкилотлари: давлат ва ҳокимият идоралари, армия, полиция, суд, прокуратура, сиёсий партиялар, турли-туман жамоат ташкилотлари маориф системаси, маданият, фан ва техника, илмий тадқиқот институтлари ва лабораториялари, оммавий ахборот муассасалари, алоқа бўлимлари ва х.к. ижтимоий борлиқнинг ҳар хил кўринишларини ташкил этади.

Борлиқ фақат моддий шаклда эмас, маънавий, рухий шаклда ҳам намоён бўлади. Маънавий борлиқ инсон томонидан яратилган ранг-баранг маданият ва санъат асарлари, тил, илмий кашфиётлар, ғоялар, Этика-одоб қоидалари, фалсафий, эстетик, бадиий, сиёсий, тафаккурлаш маданияти, рухий кечинмалар, диний тасаввурлар, тушунчалар ва х.к. мажмуи киради.

Кишиларнинг ички ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, рухий маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва манфаатлари ҳамда кайфиятлари ҳам маънавий борлиқнинг кўринишларидир.

Маънавият, жамият, шахс, миллат тараққиётининг манбаидир. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихи, илмий, маданий ва диний меросини ўрганиш, ундан халқнинг умумий ва бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Каримов И.А. айтганларидек, «Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч кудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди». Шунинг учун ҳам халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади. Ушбу борлиқ шакллари (нарсалар борлиғи, инсон борлиғи, ижтимоий борлиқ, маънавий борлиқ) бир бутун дунёнинг алоҳида кўринишидир. Борлиқ ана шу алоҳида шакллар

ўртасидаги боғлиқликни, умумийликни кўрсатади. Борлиқнинг умумий алоқадорлиги алоҳида нарсаларнинг мавжудлиги билан намоён бўлади.

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланишига сабабчи бўлади.

Умуман материя — бу тушунча, абстракция, фикрнинг махсулидир, чунки, оламда «умуман материя» учрамайди, балки материянинг конкрет кўринишлари учрайди. Шундай қилиб файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун қўллайдиган тушунча бу «материя»дир. Оламдаги барча нарса ва ходисаларнинг умумий белгиси, хусусияти шундан иборатки, улар бизнинг онгимиздан ташқарида, мустақил равишда мавжуддир. Ҳамма нарсага хос бўлган бу умумий хусусият материя тушунчасида ўз аксини топади. Демак, материя тушунчасининг фалсафий мазмуни:

а) нарсаларнинг бизнинг онгимиз, хохишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд эканлиги;

б) улар бизнинг сезги ва билимларимиз манбаи эканлигини билдиради. Материянинг фалсафий тушунчаси фақат ҳозирги даврда фанга маълум бўлган объектларгина эмас, балки келгусида кашф қилинадиган нарсаларни ҳам ўз ичига олади, бу маънода унинг методологик аҳамияти каттадир. Материя абадий, бепаён, чексиз, ҳеч қачон йўқолмайди. Материянинг абадийлиги унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини, ҳамда мавжуд бўлишини, ҳар бир янги кашфиёт туфайли унинг янги томонлари очилишини билдиради. Материя тушунчасининг табиий-илмий маъноси унинг тузилиши, битмас туганмас хусусиятларининг хилма-хиллигини билдиради ва улар табиат ҳақидаги алоҳида фанлар-физика, химия, биология кабилар томонидан ўрганилади.

Материя икки хил модда ва майдон кўринишида мавжуд. Модда кўринишидаги материя тинчлик масса кўринишига эга бўлиб, булар мажмуасига протон, нейтрон, электрон ва позитронларни, улардан ташкил топган атом ва малекулаларни киритиш мумкин. Малекулалардан таркиб тонган микроскопик жисмлар ҳозирги замон фани берган маълумотларга асосан ҳар хил ҳолатда бўлишлари мумкин: суюқ, қаттиқ, газсимон, плазма, эпиплазма, физик вакуум ҳолатида. Материянинг майдон кўриниши модда кўринишидан ҳаракатдаги массага эга бўлиши ва ёруғлик тезлигига яқин тезлик билан ҳаракат қилиши орқали фарқ қилади. Электромагнит майдон, ядро майдони гравитацион майдон — булар материянинг майдон кўринишларидир. Тажрибалар орқали материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланишини кўриш мумкин. Демак, материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланиши зарраларнинг зарра ва антизарралардан ташкил топганлигини кўрсатади.

Материянинг бениҳоялиги ва чексиз тузилиши, мураккаб хусусиятлари ҳақидаги масала моддий оламнинг сифат жихатдан битмас-туганмаслигини ўз ичига олади. У органик жихатдан дунёнинг моддий бирлиги принципи билан боғлиқ.

Дунёнинг моддий бирлигини қуйдагилардан яққол кўришимиз мумкин:

1. Борлиқ, материя объектив реалликдир, у инсон онги иродаси, хохиши ва истагидан ташқари реал мавжуддир. Демак, дунёнинг моддий бирлиги инсоннинг сезгилари ва тушунчаларига боғлиқ бўлмай, бу бирлик инсон онгидан ташқаридаги ундан мустақил ва абадий мавжуд бўлган материянинг хусусиятлари билан ифодаланади.

2. Дунё моддийдир, барча нарсалар ва ходисалар материянинг турли шаклларидаги кўринишидан иборат. Оламда фақат материя ва унинг аниқ сифати ва хусусиятлари мавжуд. Масалан, оддий чанг заррасидан сув томчисигача, мураккаб малекуладан минералга қадар бўлган нарсаларни олиб кўрайлик, улар турли кўринишга сифат ва хусусиятга эга бўлиб, бир-биридан жуда фарқ қилади. Уларнинг

ҳаммаси материянинг муайян кўринишидир, буларнинг заминида ҳамма жисмлар учун умумий бўлган субстанция-материя ётади. Мана шуни бирлик деб атаймиз. Бундай бирлик ёлғиз бизнинг сайёрамиздагина эмас, балки чексиз коинотнинг барча бепаён томонларида объектив мавжуддир.

3. Оламдаги барча нарса ва ходисалар қандай мазмунга, шаклга эга бўлишидан ва коинотнинг қайси ерида жойлашишидан қатъий назар ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳамдир. Бу боқлиқ оламнинг шундай бир умумий зарурий томоники, табиатдаги бирор предмет ёки жамаиятдаги бирор ходиса шу боғланишдан четда қола олмайди. Барча мавжуд нарсалар ва ходисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги бу боғланиш ҳам оламнинг бирлигини кўрсатувчи далилдир.

Фазода чексиз ва вақтда абадий ҳаракат қилиб турувчи материя бутун мавжуддоднинг негизи ва манбаидир.

Табиат ва жамаиятда ҳамма нарса ҳаракатда ўзгаришда, ўзаро таъсирда ва ўрин алмашишдадир. Ҳеч бир мутлоқ тинч турган, ҳаракатсиз нарса йўқ. Оламдаги нарсалар ҳаракатда бўлиб, улар бир-бирига айланади, бири иккинчисини йўқотади, бири иккинчисидан пайдо бўлади. Ҳар қандай нарсанинг мавжуд бўлишининг ўзи авваломбор уни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро таъсирда бўлишини тақозо этади. Масалан, атом қобиғини ташкил этунчи ядро ва электрон ўртасида муайян ўзаро таъсир бўлгани сабаблигина атом мавжуддир; тирик организмда ҳам уни ташкил этувчи молекулалар, ҳужайра ва тўқималар ўртасида ўзаро таъсир жараёнлари содир бўлади; жамаиятнинг мавжуд бўлиши учун ҳам кишилар фаолиятлари ўртасида ўзаро муносабатлар бўлиши зарурдир. Демак, ўзаро таъсир материя хоссаларини, муносабат ва ҳолатларини ўзгаришга олиб келади.

Илмий фалсафа таълимотига кўра ҳаракатнинг фалсафий маъноси шуки, у материянинг борлиқ шаклидир. Материя ҳаракати қандай шаклда бўлмасин у объектив равишда материядан ажралмаган ҳолда содир бўлади. Материянинг мавжудлик шакли бўлгани учун ҳаракатнинг объектив реал бўлиш хусусияти материянинг ҳам хусусияти ҳисобланади. Энг умумий тарзда ҳаракат умуман ўзгаришдан, моддий объектларнинг ҳар қандай ўзаро таъсиридан иборат. Материя ҳаракати ҳеч қандай ташқи турткига, ғайри табиий кучга муҳтож эмас. Материя ўзига хос ички қарама-қаршиликларга кўра ҳаракат қилади, ривожланади. Материя ҳаракати ва тараққиётининг манбаи ички қарама-қаршиликлардир.

Ҳаракатни ривожланиш тушунчаси билан аралаштирмаслик керак. Ҳаракат реал воқеаликда рўй берадиган ҳамма ўзгаришларни ўз ичига олади. Ривожланиш деганда эса, жадал суръатлар билан илгарилаб борувчи ўзгаришлар тушунилади. Ривожланиш сифат ўзгаришларининг натижаси бўлиб, у ўзгариш нарса ва ходисалардаги қарама-қарши томонлар орасидаги курашнинг натижасидир. Бундай ўзгаришлар натижасида эски ўрнида янгиси пайдо бўлади. Шунинг учун «ҳаракат» тушунчаси «ривожланиш» тушунчасига қараганда кенгроқ тушунилади.

Ҳаракатнинг бир-биридан фарқ қилувчи шакллари мавжуддир. Ҳаракат шаклларини туркумлашда қуйидаги қоидаларга таянадилар.

1) ҳаракат шакллари бир-бири билан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, уларнинг ҳар бири материянинг ташкилий тузилиши даражаларининг муайян босқичида намоён бўлади;

2) ҳаракат шакллари бир-бири билан келиб чиқиш жиҳатидан (генетик жиҳатдан) кетма-кет боғлангандир, яъни ҳаракатнинг мураккаб шакллари унинг нисбатан соддароқ шакллари билан келиб чиқандир;

3) ҳаракатнинг юқори шакллари таркибида қуйи даражадаги ҳаракат шакллари қатнашади, яъни ҳаракатнинг қуйи шакллари унинг юқори шакллари билан мансубдир, аммо ҳаракатнинг юқори шакли ўзидан қуйи шаклидаги ҳаракатга мансуб эмасдир. Шу қоидаларга таянган ҳолда ҳаракатнинг бир неча шаклини ажратиш кўрсатиш мумкин. Улар қуйидагилар:

- 1) механик ҳаракат (жисмларнинг фазодаги силжиши);
- 2) физик ҳаракат (иссиқлик, ёруғлик, электр, магнитизм);
- 3) кимёвий ҳаракат (кимёвий бирикиш ва парчаланиш, агрегат ҳолатларнинг бир-бирига ўтиши)
- 4) Биологик ҳаракат (органик ҳаёт)
- 5) ижтимоий ҳаракат.

Материянинг чексиз равишда содир бўлиб турадиган ҳаракати, ўсиши, ўзгариши ва тараққиёти ҳаминша фазо билан вақтда юз беради. Ҳаракат сингари фазо ва вақт ҳам материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Демак, ҳаракат материядан ажратиш мумкин бўлмаганидек, фазо ва вақтни ҳам материядан ажратиб бўлмайди.

Фазо ҳаракатдаги материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Фазо тушунчаси моддий объектларнинг биргаликда мавжудлигини ва бир биридан узоқлигини, уларнинг кўламини, бир-бирига нисбатан жойлашиш тартибини ифодалайди.

Вақт ҳам материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараённинг кенг ёйилиш изчиллигини, бу жараённинг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давом этишини, уларнинг ривожланишини билдиради. Ҳар бир нарса ўз ўтмиши, ҳозир ва келгусига эга. Нарса ва ходисаларнинг баъзи бирлари аввалроқ, бошқалари кейинроқ бўлади. Булар эса вақт тушунчасини ифодалайди. Фазо ва вақт ўртасида умумий, ўхшаш томонлар ҳамда айрим фарқлар мавжуддир:

-биринчидан, фазо билан вақтнинг объективлиги, инсон онги, иродаси ва ғояларига боғлиқ эмаслиги, улар ўртасидаги умумийликнинг муҳим томонларидан бирини ташкил этади,

-иккинчидан, фазо билан вақт абадий азалийдир. Фазо билан вақтнинг абадийлиги материянинг абадийлигидан келиб чиқади,

-учинчидан, фазо билан вақт чексиз чегарасиз бепаёндир.

Фазонинг ўзига хос хусусияти ва вақдан фарқи, унинг уч ўлчовга эга бўлишидадир. Бу уч ўлчов материя бўйига ва баландлигига, олдига ва орқасига қараб унинг чексиз эканлигини кўрсатади. У турли нарса ва ходисаларда ҳар хил бўлади. Ҳозирги замон физикасининг нисбийлик назариясида тўрт ўлчовли геометрик фазо ҳақида сўз боради. Бунда тўртинчи ўлчов сифатида вақт олинган.

Вақт фазо билан ҳамбарчас боғлиқ бўлсада, лекин ўзининг айрим хусусиятлари билан ундан фарқ қилади. Вақтнинг муҳим хусусияти унинг бир ўлчовлигидадир, қайтарилмаслигидадир. Моддий нарсалар фазода бир хил жойлашишлари, турли томонга ҳаракат қилишлари мумкин, лекин вақтга келганда улар фақат бир томонга қараб йўналишда бўлади, вақт ҳеч қачон орқага қараб ҳаракат қилмайди. Ўтган замоннинг қайтарилиши ва ҳозирги замоннинг йўқ бўлиши мумкин эмас.

Материяга хос хусусиятлар фазо ва вақтга ҳам хосдир. Материянинг тузилиши ва хоссалари ҳақидаги билимимизнинг ўсиши каби, фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимиз ҳам ортиб боради.

Табиат ва жамият ходисалари ҳамма вақт кетма-кет содир бўлади вақтда ҳаракат қилади. Материя вақтда ҳаракат қилади, демак материя, ҳаракат, фазо ва вақт диалектик боғланган. Уларнинг диалектик бирлиги умумий аниқ фанлар учун ҳам амалий жихатдан методологик асос ҳисобланади.

Бугунги мавзу ўтган мавзу, яъни «Борлиқ ва унинг тузилиши» ни даволаш сифатида Табиат-борлиқнинг таркибий қисми «эканлиги ҳақида гаплашамиз. Табиатнинг ўзи нима? Шу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Табиат бениҳоят хилма – хил шакл ва кўринишда бўлиб инсонни қуршаб турган моддий олам, бутун борлиқни, ўз ичига қамраб олади. У кенг маънода бизни қуршаб турган оламдаги майда жисмлардан тортиб олисдаги коинотнинг кўзгалмас элементар заррачалари галактика, квазар ва пульсар, физикавий майдонлар, умуман макро, минро ва мега дунёларни ташкил этса, тор маънодаги табиат эса, тирик организмлар яшаш учун шарт-шароит бўлган ер атмосфера ва бошқалардир.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида Оллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси, материяни ҳам, табиатни ҳам тангри таоло яратган, дейилган.

Илмий фалсафа эса табиатнинг мавжудлиги инсонга, унинг онги ва сезгисига боғлиқ эмас, деб уқтиради.

Ҳозирги замон табиатшунослик фанлари ер шари ҳаракати натижасида 5 млрд йил ўз-ўзидан вужудга келганлигини исботлаган; 3 млрд йил аввал ерда ҳаёт нишонлари пайдо бўлган ва 2 млрд йил илгари фотосинтез қобилятига эга бўлган биринчи тўқималар вужудга келган. Натижада ер юзида биосфера (био - ҳаёт, сфера - соҳа) – тириклик ҳосил бўла бошлаган. Демак, бундан кўринадики, табиат инсон онги ва сезгисига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, унинг на боши, на охири, на ибтидоси ва на интихоси бор. У чексиз, ва бениҳоя тўхтовсиз ўзгариш ва ривожланишда. Мавжудотдаги жисмлар Ой, ёуёш, сайёралар, метеоритлар фазода доимий равишда ҳаракатда. Табиатнинг, материянинг фазода чексиз ва вақтда абадий бўлган тинимсиз ҳаракати жараёнида баъзи бир нарсалар емирилади, янгилари пайдо бўлади.

Табиатнинг тадрижий тараққиётининг маълум бир босқичида, яъни жонсиз табиат дунёсида жонли табиат юзага келган. Демак, жонли дунёнинг пайдо бўлиши табиатнинг материянинг чексиз коинотдаги тараққиётидан келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларидан биридир.

Жонли материя кейинроқ юз берган ҳодисалар, узоқ давом этган тараққиёт самарасидир. Жонли табиат билан жонсиз табиат ўзаро чамбарчас узвий боғлиқдир. Жонли ва жонсиз табиатнинг ҳар иккиси ягона моддий оламда материяда мавжуддир ва доимий ҳаракатда. Жонли табиат ва жонсиз табиат ягона, моддий оламда мавжуд экан уларнинг ўхшашлигини кузатиш мумкин, яъни ўхшашлигини айрим кимёвий элементларнинг борлигида намоён бўлади. М: ер ости бойликларимиздан жонсиз табиатда темир, кислород, фосфор, кальций каби моддалар жонли табиатда тирик мавжудотда ҳам учрашлиги билан ўхшашдир.

Жонли ва жонсиз табиат ўхшаш бўлиши билан бирга уларни ажратувчи, фарқловчи жиҳатлари ҳам мавдуддир. Моддалар алмашинуви, ассимиляция ва диссимиляция процесслари фақат тирик организмга хос бўлган асосий хусусиятдир.

Жонли табиат абадий мавжуд эмас, у жонсиз табиатнинг маълум бир босқичида, маълум объектив шарт-шароитлар асосида вужудга келган. Инсон туғилади, улғаяди, қарийди ва ўлади (умри тугайди). Демак, у вақтда чекланган бўлиб, борлиқдан йўқликка ўтади. Бироқ бир бутун борлиқ сифатида йўқ бўлиб, кетгани йўқ, бир моддий ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтди холос.

Жонли табиат инсоннинг пайдо бўлиши учун ҳамма зарур шарт-шароитни ҳозирлайди. Табиатнинг таркибий қисми бўлган одам жонли организмларнинг узоқ вақт давомида рўй берган тараққиётининг қонуний маҳсулидир. Инсоннинг пайдо бўлишини жонли табиатнинг тараққиётидан ажратиб бўлмайди.

Бирламчи табиат абадий бўлади, у инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, буни ҳозирги замон Фани исботлаб бермоқда. Хўш 1-табиатни ўзи нима?

Атмосферамиздаги табиат инсонга таъсир этади. Инсонлар яшаши учун ер, сув, ўсимликлар олами керак. Бу инсонлар яшашининг табиий бойликлари, шароитлари деб аталади. Булар биосфера, атмосфера, гидросфера тушунчалари билан ифодаланади. Булар бирламчи табиатни ташкил қилади.

Иккиламчи табиатнинг асоси бирламчи табиатдир. Иккиламчи табиатга инсон маънавияти ва ижтимоий моҳияти ҳам киради. Жамият билан табиат ўртасидаги алоқадорлик заминида меҳнат этади. Меҳнат аввало, одам билан табиат ўртасида юз берадиган жараёндир, инсон шу жараёнда ўз фаолияти билан ўзи ила табиат ўртасида моддалар айирбошланишига воситачилик қилади, бу айирбошланиш тартибга солади ва назорат қилади.

Бирламчи табиат инсониятга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, ўз-ўзича табиий қонунлар асосида ривожланади. Иккиламчи табиат эса инсон томонидан яратилиб, инсон ва табиат ўртасидаги алоқадорлик асосида вужудга келади. Инсон ўзининг онгли фаолияти билан табиатдаги буюмларга таъсир этибган ҳолда моддий неъматлар яратади. Демак, унга инсон моҳияти сингдирилади, жамиятлашади ва инсон эҳтиёжига мослаштирилади. Инсон маънавияти моддийлашади. Иккиламчи табиатнинг асоси, негизи бирламчи табиатдир.

Ибтидоий жамоа тузумида инсонлар табиатга қарам бўлиб, табиат инъом этган моддий бойликларни қандай бўлса, шундайлигича истеъмол қилиб, ночор ҳаёт кечирганлар. Оловнинг кашф қилиниши, меҳнат қуролларнинг яратилиши, деҳқончилик, овчилик, чорвачилик билан шуғулланиш инсонларни табиатга қарам эмас, балки уни енгишга, ўзгартириб боришга муваффақ бўлиб, тараққиётнинг илк босқичига қадам қўйишга имкон яратди. Табиатга фаол таъсир этиш, меҳнат қилиш, ишлаб чиқаришнинг шаклланиши натижасида инсон ўзгариб, ҳам жисмонан, ҳам ақлан ривожланиб ва ўсиб тараққий эта бошлади.

Инсон табиат фарзанди бўлиб пайдо бўлган бўлса, меҳнати замирида жамиятда ўз ўрнига эга бўла бошлади. Меҳнатнинг роли ва аҳамияти айниқса, икки нарсада кучлироқ сезилади. Биринчидан, инсон аждодлари организми меҳнати орқали биологик мавжудодга хос бўлган белгилардан ижтимоий мазмунга хос томонга ўзгара бошлади. Иккинчидан меҳнат гапириш алоқа ўрнатиш, ижтимоий тажриба ортириш, инсон онги тил ва тафаккурининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун ҳам асос бўлди.

Инсонга хос бўлган барча хислат ва фазилатларнинг юзага келиши ва ривожланиши меҳнат билан ижтимоий – иқтисодий муносабатлар билан узвий боғлиқ. Биргаликда қилинадиган ҳар қандай меҳнат кишиларнинг бир-бирлари билан муайян алоқа ва муносабатларда бўлишларини тақозо қилади. Кишилар анна шу алоқа ва муносабат асосида бир-бирларига ва табиатга таъсир этадилар.

Жамият табиат ривожининг маълум бир босқичида шаклланади ва ривожланади. Инсон ҳеч қачон табиатдан ташқарида, у билан алоқа ва муносабатда бўлмасдан туриб яшай олмайди. Табиат билан жамият, табиат билан инсон, табиат тарихи билан жамият тарихи диалектик бирликда, таъсир ва акс таъсирдадир. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Табиат – табиий ресурслар манбаидир. Табиатнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган Ер инсонларнинг озиқ-овқат манбаи, унинг дастлабки меҳнат воситаларининг ҳазинасидир. Ер инсонни боқади. Инглиз олими Вильям Пети айтганидек, меҳнат бойлиқнинг «отаси» бўлса, ер унинг «онаси» дир.

Табиатнинг жамият билан яқиндан алоқа боғлайдиган, унинг тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатадиган қисми табиий муҳит деб аталади.

Ер ва ер ости бойликлари, дарёлар, иқлим ва бошқа шу қабила табиий муҳитни ташкил этади. Табиий муҳит жамият тараққиётига 2 хил таъсир кўрсатади. Маълумки тирикчилик воситалари ва табиий манбаларга бой бўлган мамлакатларда яшовчи халқлар ўз тирикчиликлари учун зарур бўлган

маҳсулотларни тайёрлашда маблағ ва кучни бундай табиий қулайликларга эга бўлмаган халқга қараганда анча кам сарфлайдилар. Жамиятни тараққий этишига табиий муҳит, табиий ресурс ва бойликлар, қулайликлар кам сарф харажат талаб этади.

Аксинча, шароити, ноқулай муҳит кишиларнинг асосий вақти, маблағ ва меҳнати тирикчилик воситаларини, ишлаб чиқарувчи кучларнинг меҳнат самараси, унумдорлиги ва иш коэффицентининг пастлиги жамият ривожини сусташтиради ва бир мунча салбий таъсир кўрсатади.

Қадимги даврда тирикчилик воситаларининг табиий манбаларга бой бўлган жойлар жамият тараққиётига катта қулайлик тугдирган. Шунинг учун ҳам Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой Ўрта Осиё ўлкалари маданиятнинг энг қадимги марказлари бўлган.

Маданиятнинг ибтидоий жамоа тузумидан кейинги юқори босқичларида одамларнинг мактабга бўлган таъсири анча кучайиб, табиат ресурслардан фойдаланиш имкониятлари анча кенгайди. Бунинг асосий сабаби ишлаб чиқарувчи кучларнинг, фан-техника ва маданиятнинг ривожланиб борганлигидадир.

Иккинчи табиатнинг яратилиши бир томондан яшаш қулайликларни вужудга келтирган бўлса, 2 томондан табиатдаги уйғунлик, мувозанат (коэволюция) га путур ета бошлади.

Инсоннинг моҳиятини билиш қадим замонлардан бошлаб фалсафанинг асосий максадлари сирасига кирган. Мазкур масаланинг қадимийлиги мутлақо унинг эскириб қолганини аниқламайди. Хар бир давр, хар бир фалсафий оқим бу доимий муаммони янги-янги кирраларини кашф қилишга интилади.

Жамият тарихида жуда куплаб кескин узгаришлар, туб бурилишлар булиб, хилма-хил гоьлар, қарашлар, таълимотлар узгариб, янгилашиб турган булсада, инсон моҳияти муаммоси, унинг одоб-Этикаи, маънавияти масаласи ҳеч қачон файласуфлар диққат эътиборидан четда қолган эмас.

Бугунги кундаги мамлакатимизда амалга ошаётган ислохатлар ҳам инсон манфаатига қаратилгандир.

Бу сиёсат дейилади, инсон ва жамиятнинг фаровонлигини муносиб турмушини таъминлашга қаратилган булиши керак. Янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилиши инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишини қафолатлаши керак. (И.Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 153-бет).

Инсон моҳияти, унинг ҳаётидаги урни ва кадр-қиммати, иймон-этикоди, одоб-Этикаи масаласига Шарқ файласуфлари томонидан алоҳида эътибор берилганлиги, дунёнинг олий мавжудоти, дуру гавҳари ҳисобланган одамзод ҳақида Қуръони қарим ва Ҳадису-шарифда баён этилган бебаҳо фикрлар, дастурий йул-йуриқлар асос булиб хизмат қилганлигини таъкидлаш лозим.

Қуръонда, биз инсон зотини муқаррам қилиб яратдик ва ер юзида пок нарсалардан ризқлантирдик, ерда, сувда юрадиган қилиб, вақтларини яратиб бердик ва узимиз ҳам қилган қупгина нарсаларимиздан афзал қилиб қуйдик, деган оят бор. Шу оятга биноан оллоҳнинг бутун оламни яратишдан мақсади инсон булиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йуқдир, энг афзалидир.

Бутун борликнинг қурқи ва шарафи булган инсонда одамийликнинг ҳамма ажойиб жихатлари мавжуд. Инсон улкан иззат ва ҳурматга лойиқдир. Навоий узининг «Вақфия» асарида, «Бутун осмон ва осмондаги жама нарсалар, бутун ер юзи ва ер юзидаги жама нарсалар, ҳамма денгизлар ва унда мавжуд булган ҳамма нарсалар ҳама мамлакатлар ва уларда бор жама неъматлар-бари, энг яхши нарсалар инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган, буларнинг жама-инсон учун хизмат қилмоғи керак», деб ёзган эди.

Инсон дунёда энг мураккаб олий мавжудот, табиатнинг юксак махсулоти. Шунинг учун уни анатомия, физиология, биология, генетика сингари катор фанлар урганади. Лекин одам бошка тирик мавжудотлардан фаркли уларок факат табиий эмас, балки тарихий, ижтимоий мавжудот хамдир. Унинг ижтимоий сифатлари билан тарих, эстетика, Этика, рухшунослик, иктисод, каби фанлар шугулланади.

Санаб утилган ва бошка бир катор фанлар одамни турли томондан урганади ва турли сифатларини аниқлайди. Лекин одамни бир бутунлик сифатида урганадиган алохида фан йук. Одам тугрисида табиий ва ижтимоий фанларда мавжуд маълумотларни туплаш ва умумлаштириш, яхлит назария яратиш вазифасини фалсафа фани бажаради.

Фалсафа фани олий мавжудот булган инсоннинг мохиятини очиш, ички дунёси, одоб-Этикаи, орзу интилишлари маънавиятини билиб олиш ва ундан тегишли хулосалар чикаришга катта ёрдам беради.

Фалсафа фани инсоннинг ички маънавий дунёси, унинг кизикишлари, эътиқоди, тушунчалари минг йиллар мобайнида шаклланади, онгда мустахкамланиб боради, деб курсатади. Шунга кура сиёсий, иктисодий, ижтимоий муносабатлардаги туб узгаришларнинг махсули булган инсон онгидаги узгаришлар бир мунча мураккаброк булиб маълум вақт ичида юз беради. Объектив оламда содир булган ёки булаётган ходисалар, уларнинг умумлашмалари асосида инсон тушунчалари, онги, фикри шаклланади.

Илмий муаммоларни урганиш, даставвал, шу борада кулланиладиган атамаларнинг маъноси ва куламини аниқ белгилаб олишни таказо килади. Узбек тилида "одам" тушунчасига маънодош булган "Шахс", "Инсон" тушунчалари хам мавжуддир. "Шахс" тушунчаси факатгина ижтимоийликни англатиб, фалсафада мустакил категория сифатида кулланилади. "Инсон" тушунчаси эса "одам" тушунчасига жуда якин булиб, ижобий-Ахлоқий сифатларни жамлаган одамларга нисбатан купрок кулланилади ва шунинг учун Ахлоқийликка мойилдир. "Одам" тушунчаси "шахс" ва "инсон" тушунчаларидан кенгрокдир. Бу тушунча якин даврларгача факат биологик турга мансубликни ифодалайдиган тушунча, деб хисобланади. XIX асрнинг 2чи ярмидан бошлаб, одамга биологик тараккиётнинг махсули, деб каралаётган булса хам, бу хол ундаги ижтимоий жихатларни инкор килмайди. Одамда биологик ва ижтимоий жихатларнинг яхлит бир бутунлиги кузатилади.

Одамнинг мохиятининг урганиш, аввало унинг бошка турдаги жонзотлардан фаркланувчи белгиларини аниқлашни таказо килади. Одамни бошка тирик мавжудотлардан ажратиб турадиган белгилар жуда куп. Булар ички ва ташки, жисмоний, хулкий ва бошка тафовутлар булиб уларнинг барчасини санаб чиқишнинг узи анча вақт талаб килади. Лекин ана шу тафовутлар силсиласида шундайлари борки, улар тирик мавжудотлар ва одамнинг мохиятини белгилаб беради.

Куп файласуфлар одам билан хайвонларни ажратиб турадиган фарк бу одамда онгнинг мавжудлиги, деб тушунтирар эдилар. Бундай ёндашиш одам билан хайвонлар уртасидаги энг асосий фарклардан бири шубхасиз, акс эттирилган. Лекин факатгина шу тафовутни, тан олиб бошкаларини инкор килиш масалани туларок англаб олишга халакит беради.

Одамни хайвондан ажратиб турадиган энг асосий тафовутлардан бири хулқдир. Бу фарк юкорида курсатиб утилган тафовут – онгнинг мавжудлиги билан чамбарчас боглик. Одам хулқи онг ёрдамида бошкарилади, лекин унинг шаклланишида табиий омиллар, инстинктлар, биологик эhtiёжлар ролини мутлако инкор килиш хакикатдан куз юмиш булур эди.

Хайвонлар хулқини уларнинг кайси турга мансублиги белгилайди. Бир турга мансуб индивидлар хулқидаги фарклар, одатда, жуда кам булади. Хайвонлар хулқи, асосан, ирсият ёрдамида белгиланади.

Одамлар хулқи эса турга мансублик билан белгиланмайди. Ер юзида бир неча миллиард одам яшайди. Уларнинг барчаси бир турга мансуб булса хам, хулқи бир-биридан кескин фарк килади. Хайвонлар

хулки тугма хулк булса, одамлар хулки жамиятда шаклландиган хулкдир. Хайвонлар хулки ирсий кодлар ёрдамида авлоддан-авлодга утса, одамлар хулки жамиятда тил, тарбия ва намуна ёрдамида шаклланади.

Жамиятда ҳам хулк нормалари авлоддан-авлодга утади. Хулк нормаларининг бундай ворислиги антропология ва этнография фанларида маданият деб аталади. Маданият факатгина жамиятга хос булиб, хулкнинг шаклланишида хал килувчи ролни уйнайди.

Маданият хар бир одам хулки ва фаолиятида намоён булиши билан бирга, турли типдаги жамиятларда турли хусусиятларга эга булади. Жамият эса муайян конуниятларга буйсунадиган мураккаб организмдир. У одамларнинг оддий йигиндисидан иборат эмас. Индивидларнинг оддий йигиндисини жамият деб аташ мумкин булганда, арилар, асаларилар, чумолилар ва бошка бир катор хайвонларнинг ҳам уз жамиятлари борлигини тан олиш керак буларди, чунки улар ҳам йигилиб, жамланиб яшашади. Хайвонлар йигиндиси пода, туда, гала булиши мумкин, лекин жамият була олмайди. Бундай пода ва галаларда инстинктлар, жуда нари борса, «ижтимоий» инстинктлар хумкронлик килади.

Кишилик жамияти махлуқлар тудаси ва галасидан яна шуниси билан ҳам фарк киладики, у биологик бутунлик эмас. Хайвонлар галаси эса биологик бутунлик хисобланади. Шунинг учун ҳам галасидан ажралиб колган чумоли ёки оиласидан ажралган асаларига хар канча шароит яратиб, озик-овкат билан таъминлаб турилса ҳам, улар киска вакт ичида халок буладилар. Чумоли ва асалари мансуб булган турлар уларни гала ва оилага бирикиб яшашини таказо килади. Биологик турнинг талабидан четга чикиш эса уша жонзотнинг халок булишига олиб келади.

Кишилик жамияти биологик тур талаби натижасида эмас, умумий маданият асосида турмуш кечиради. Маданият кишилик жамиятини хайвонот дунёсидан ажратиб турадиган энг мухим белгилардан биридир. Лекин маданият узида жамиятнинг энг мухим белгиларидан бирини акс этитирса ҳам, жамият кандай вужудга келди, деган саволга жавоб бермайди. Бу саволга жавоб бериш учун икки мухим нарсага аниклик киритиш керак: биринчидан, одамлар орасидаги биологик булмаган муносабатлар качон ва кандай пайдо булган? Иккинчидан, качондан бошлаб ва кай йусинда одамлар узларини бошка мавжудотлардан фарклай бошладилар?

Одам ва жамиятнинг пайдо булиши бир яхлит жараённинг икки томонидир. Бу жараённи ифодалаш учун фанда "антропосоциогенез" атамаси кабул килинган. Табий ва ижтимоий фанларда шу жараён кандай кечганини тула тушунтириб бера оладиган назария хозирча йук, аммо бир катор фаразлар мавжуд.

Бу фаразларнинг энг мукамалларидан бири Ф. Энгильс томонидан яратилган булиб, у "Маймуннинг одамга айланиши жараёнида мехнатнинг роли" асарида баён килинган. Бу фараз хакикатга канчалик мослигини полеонтология, антропология, ахреология, чатиштира анатомия ва чатиштира физиология фанларида утказилган катор таджикотлар тасдиқламокда. Бу фаразнинг илмий асосланганлиги яна шунда ҳам куринадики, уни марксист булмаган катор файласуф олимлар ҳам тан олмокдалар.

Ушбу фаразга биноан одам, жамият ва маданият пайдо булишининг асосида мехнат этади. Шу билан бирга унда мехнатнинг ролини натуралистик талкин килишни инкор этади. Натуралистлар мехнат ва жамият алокадорлигини сабаб-окибат кабилида тушунтиришга уринганлар. Аслида мехнат ва антропосоциогенез замонда бирин-кетин амалга ошмаган, балки яхлит жараён шаклида юз берган шу муносабат билан мехнат жараённининг шаклланишини урганиш мухим ахамият касб этади.

Мехнат килиш кобилиятининг вужудга келиши ва мехнат жараённининг бошланиши биологик ва ижтимоий хусусиятларнинг узаро бирикиб кетиши окибатида майдонга келди. Табиатдаги тайёр куроллардан фойдаланувчи одамсимон маймунлардан курол ясай оладиган одамларнинг ажодлари келиб чиккунча юз минг йиллар утди.

Фаннинг гувоҳлик беришича, дастлабки меҳнат қуроли сифатида ов қуроли пайдо бўлган. Бу қуроли меҳнат қуролидан осонлик билан ибтидоий гала ичидаги мажороларни ҳал қилиш қуролига ҳам айлантириб турилган. Дастлабки қуролидан тинч мақсадларда фойдаланиш, ҳужалик фаолияти билан шугулланиш учун ибтидоий гала энди ибтидоий жамоага айланиши керак эди. Ибтидоий гала биологик бирлик бўлса, ибтидоий жамоа ижтимоий бирлик сифатида индивидлар уртасидаги янги муносабатларга асосланарди. Одамлар уртасида янги муносабатларга асосланарди. Одамлар уртасида янги муносабатларнинг шаклланишида тил муҳим роль уйнайди. Тил атрофида моддий борликни ақс этиришдагина иштирок этмасдан, шу борликни узгартиришда, одамнинг амалий фаолиятида фаол қатнашади.

Шу билан бирга, тилнинг имкониятлари ҳар қанча кенг бўлгани билан, ибтидоий жамоада индиклини, тинч меҳнат фаолиятини таъминлаш учун унинг ўзи қифоя қилмасди. Бунинг учун жамоа ичидаги муносабатлар узгариши лозим эди.

Жамоаларнинг ҳайвонлар галасидан туб фарқи яна шунда эдики, унда одамлар уртасидаги муносабатлар инстинкт асосида эмас, илк Этика нормалари асосига урнатилган эди. Илк Этика эса ман қилиш, таққ шаклида намоён бўлган эди. Таққлаш эса ҳайвонлар галасидаги инстинктив муносабатлардан, аввало, қуйидаги ўч ҳусусият билан ажралиб туради:

1. Ахлоқий ижтимоий таққлар ўруг жамоасидаги барчага-қучлиларга ҳам, ожизларга ҳам таълуқлидир. Ҳайвонлар галасида эса ожизларга мумкин бўлмаган нарса қучлилар ўчун мумкиндир.

2. Уларни инстинктларга, жумладан, ўз-ўзини сақлаш инстинктига ҳам тенглаштириб бўлмади. Инстинктлар турга мансуб бўлган барча индивидлар ўчун умумий ҳуққни белгиласа, таққлар индивидуал ҳуққни ҳам белгилаб беради.

3. Таққлашлар мажбурият характериға эға бўлиб, жамоанинг барча аъзолари унинг шартларини бажаришға мажбур эди. Тақққни бузганлар эса барча жамоа томонидан жазоланар ва ўлар ўругдан ҳайдаб юборилар эди.

Таққлардан ташқари Этиканинг ижобий нормалари ҳам мавжуд эди. Масалан, авваллари ов пайтида, кейинчалик бошқа ҳужалик ишларида одамларнинг бир-бириға ёрдам қилишлари талаб қила бошланди.

Таққлар ва Ахлоқий талаблар доираси кенға борди ва одамлар яхшилик ва ёмонликни ажрата бошладилар. Ибтидоий жамоада адолат, ўзаро ҳурмат, меҳнатға қараб истеъмол қилиш турғисида дастлабки тушунчалар пайдо бўла бошлади. Ибтидоий жамоада муққчилик ибтидоий-каммуна характериға эди. Умумий муққчиликнинг бу дастлабки шакли аввало озик-овқат маҳсулотлариға нисбатан қаратилган эди. Ишлаб чиқариш воситалари эса ҳали жуда содда бўлиб, қийим-кечак ва ўй-жой ҳам энг ибтидоий эҳтиёжларни ҳам зурға қоплайдиган даражада эди. Бу даврда меҳнат ҳам, истеъмол ҳам умумий характериға эға эди. Ибтидоий-каммуна аъзолари қулға қиритган ўлжани барча қабиладош ва ўругдошлар бирғалиқда истеъмол қилардилар.

Табиат қучлариға қарши қураш ўруг ва қабиладаги барча аъзоларнинг бирлашишини тақазо қилар эди. Меҳнат ва истеъмол коллектив характериға эға бўлгани ўчун жамоа Этикаи ҳам коллектив характериға эди. Меҳнат жараёнида одамлардаги ирода, ўзаро ёрдам синғари туйғулар тарбияланар ва ривожланар эди. Меҳнат жараёнида шаклланган Этиканинг одамлар орасидаги муносабатларни тартибға солиши оқибатида ҳақиқий қишилик жамияти вужудға қелди. Бу жамиятда меҳнат фақат озик-овқат, қийим-кечак топиш воситасиға бўлиб қолмасдан, тарбиянинг ҳам қудратли воситасиға айланди.

Ибтидоий жамоада ҳужалик юритиш шакларининг узгариши, меҳнат тақсимотининг қучайиши билан Этика ҳам узғариб борди. Масалан, неолит даврида одамларнинг овчиликдан дехқончилик ва чорвачилиққа ўтиши ўларнинг ўтроқлашиши ва янги Ахлоқий сифатларнинг пайдо бўлишиға олиб қелди.

Утроклашиш йирик-йирик кабилалар иттифоки ва дехкончилик жамоалари пайдо булишига олиб келди. Дехкончилик ва хунармандчилик жамоалари асосида илк давлат тузумлари майдонга келди. Худди мана шу даврдан энг кадимги давлатлар тарихи бошланади.

Жамоа ичида тинчлик саклаш ва тартиб урнатиш зоологик инстинктларнинг Ахлоқий нормалар томонидан буйсундирилиши айни пайтда одам ва жамиятнинг пайдо булиши эди. Энди инстинктга асосланган хулк урнини Ахлоқий туйгу эгаллади. Этиканинг инстинктдан устун келиши одамнинг хайвонат дунёсидан ажралиб чикканини англатарди. Лекин бу ходиса бир ёки бир неча йил давомида эмас, минглаб йиллар давомида юз берган мураккаб ходиса эди.

Неолит даврида юз берган хужалик юритишдаги туб узгариш, яъни "неолит инкилоби" одам энди табиатнинг бир кисмигина булиб колмай, ижтимоий мавжудотга хам айланганини курсатади. Энди одам табиийлик билан ижтимоийликнинг ёнма-ён яшовчи ходисалари эмас, балки яхлит бир бутунликка айланганини тимсоли булиб колди.

2. Хар кандай биологик тур сингари одам хам муайян белгилар йигиндиси билан бошка турлардан ажралиб туради. Бу белгилар одамнинг анотомик тузилиши ва физиологик хусусиятлари, яшаш даври, муддати, ирсий ва иркий белгилари ва бошкалардан иборат. Бундан ташкари, одамда тил, онг, Этика сингари ижтимоий белгилар хам мавжуд. Мана шу биологик ва ижтимоий хусусиятларнинг узаро муносабати, яъни табиийлик билан ижтимоийликнинг диалектикаси турли фалсафий окимларда турлича талкин килиб келинган.

Фалсафа курсининг "Инсон муаммоси"га кадар урганилган мавзулардан бири "материя" эди. Шу мавзунини урганиш давомида материя харакатининг шакллари тасниф килинган ва биологик хамда ижтимоий харакат мустакил харакат шакллари сифатида белгиланган эди. Шу мавзунини утиш жараёнида материя харакатининг куйи шакллари юкори шакллари таркибига киради деб курсатилган. Биологик харакат эса ижтимоий харакатга нисбатан куйирок шакл ва шунинг учун у ижтимоий харакатни камраб ола олмайди, аксинча, у узи ижтимоий харакат таркибига киради. Демак, одамдаги табиийлик ва ижтимоийлик бирлиги биологик харакат доирасида эмас, ижтимоий харакат доирасида амалга ошади. Бу диалектик жараёни одамнинг дунёга келиши мисолида кузатиш мумкин.

Чакалок тугилганда тайёр онг билан тугилмайди. Унинг мияси универсал кобилиятларга эга булгани учун ижтимоий мухит таъсирида онгни шакллантира боради. Бундан ташкари, она корнидаги хомила биологик конуниятлар асосида ривожланади. У тугилгач эса узида ижтимоий мухит ва ундаги конуниятлар таъсирини сеза бошлайди. Агар биологик ва физиологик узига хослик булмаса, барча одамлар феъл-атвори, онги, Этикаи ва бошка ижтимоий хусусиятлари буйича деярли бир хил булиб коладилар, чунки улар деярли бир хил ижтимоий мухит таъсирида шаклланадилар.

Хар бир одам биологик жихатдан хам, ижтимоий жихатдан хам бетакрордир. Биологик бетакрорлик шундан иборатки, хар бир одамдаги ирсий белгиларни ташувчи генлар сони, турли хромосомалар мутаносиблиги ва бошка жуда куп ички ва захирий белгилар йигиндиси бошка бирорта одамда хам такрорланмайди. Демак, хар бир одам биологик узига хосликка, бетакрорликка эга экан, мана шу бетакрор негизга ижтимоий мухитнинг таъсир килиши хам бетакрор натижаларга олиб келади.

Одам биологик ва ижтимоий хусусиятлар мужассаами булгани учун хам уни яхлитлик, бутунлик сифатида урганилганда хам, унинг алохида сифатларини урганилганда хам шу икки хил хусусиятлар бирлигидан келиб чикиш керак. Акс холда хулосалар бир томонлама ва гайри илмий булиб колади.

Масалан, иркчилик назарияларида иркий белгилар, яъни биологик хусусиятларнинг роли бурттириб курсатилади ва гайри-илмий реакцион хулосалар чикарилади. Бу назарияга кура, танасининг ранги, сочи, бурни, кулоги ва бошка аъзоларининг шаклига кура бир-биридан фарк килувчи одамлар акл жихатдан хам турли даражада ривожланган булармиш. Инсониятнинг куп минг йиллик тарихи бундай

назариялар мутлако асосиз ва гайри-илмий эканини курсатади. Иркчилик назариясининг асосизлиги биологик тафовутлар ижтимоий тафовутларга ҳеч қандай таъсир курсатмайди, деган хулосага олиб келмаслиги керак. Биологик тафовутлар маълум даражада ижтимоий тафовутлар шаклланишига уз таъсирини курсатади. Лекин бу таъсирни мутлоқлаштириш ҳақиқатдан қуз юмишдир.

Биологик тафовутларнинг ижтимоий тафовутлар келиб чиқишига утказадиган таъсирини қуйидаги мисолда қуриш мумкин: Икки жинс вакиллари, аёллар ва эркаклар бир-бирларидан биологик хусусиятлар билан фарқ қиладилар. Бу тафовут уларнинг руҳиятидаги баъзи фарқларни ҳам келтириб чиқаради. Аёлларнинг руҳий кечинмалари нозикроқ эстетик ҳислатларга бойроқ булади. Эркакларда эса бу жараёнлар қучлироқ, лекин юзароқ кечади. Эркаклар ва аёллар психикасида бундан бошқа тафовутлар ҳам мавжуд, лекин бу тафовутлар улардан бирини юкори иккинчисини қуйироқ қуйиши учун асос була олмайди. Жинслар уртасидаги фарқлар фақатгина улар уртасидаги қарама-қаршиликни эмас, балки уларнинг бир-бирини тулғизишини, улар уртасидаги бирликни ҳам курсатади.

Илмий-техника инкилоби даврида одамдаги биологик ва ижтимоий сифатлар бирлигининг янги қирралари намоён була бошлади. Маълумки, минглаб йиллик тарих одамнинг бошқа турдаги мавжудотларга нисбатан мослашувчанлиги қучлироқ эканини курсатди.

Бошқа турлар фақат тор доирадаги экологик узғаришларгагина мослаша олса, одам ана шу узғаришларнинг жуда хилма-хиллиги ва қенглигига ҳам мослашиши мумкин. Лекин одам организмнинг бу имкониятлари чексиз эмас. Ҳозирги даврда ана шу имкониятларни ишга солиш узининг охириги нуктасига етиб бормоқда. Атроф-муҳитни химиявий моддалар билан ифлослантириш, атмосферадаги ионлаштирувчи нурларнинг миқдори, табиатда техника таъсирида юз бераётган узғаришларнинг қулаи шу даражага бориб етдики, мабодо бундан кейин ҳам улар шундай суръатда давом этаверса, одам организмнинг уларга мослашиб олиши муқамаллашади. Бундан ташқари, одамнинг фақат жисмигина эмас, руҳиятига таъсир қиладиган ходисалар ҳам қупайиб ва қучайиб бормоқда, стресс ҳолатларининг қупаяётганлиги бунинг далилидир.

Генетика фанининг қузатишлари одам ирсиятида юз бераётган мутациялар-узғаришлар тезлашиб бораётганини курсатмоқда. Шу мутациялар ва юкорида айтилган стресслар оқибатида тез суръатлар билан қупайиб бораётган юрак-қон томир қасалликлари инсоният учун хавф солмоқда. Инсон жисмидаги биологик имкониятлар жуда хавфли қегарага яқинлашмоқда. Барча қучларни ишга солиб ана шу хавфни бартараф қилиш ҳозирги қундаги энг муҳим вазифалардан биридир.

Жаҳон фалсафасининг тарқибий қисми булган Шарқ фалсафасида инсонда икки қарама-қарши асос: модда ва руҳ мавжудлиги алоҳида таъқидланади. Ана шу икки асос инсон вужудида мутаносиб булиши, бири устиворлик қилиб бошқаси орқада қолиб қетмаслиги керак. Агар шу тартиб бузилиб моддийлик руҳдан устун қелиб, руҳ жисм қулига айланиб, унга хизмат қилгудек булса, унда инсон амалий фаолиятида салбий ҳолатлар авж олиб, ижобий фазилатлар кейинга суриб ташланади. Аксинча, руҳий-маънавий томонлари тараккий этган инсонларда ақлу-зақоват, инсофу-диёнат, одобу- Этика, илму-маърифат, мол-дунёга берилиш, хайвоний нафсларга қул булиш сингари хато ва нуксонлардан устиворлик қилади. Руҳий-маънавий жихат-инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини гузаллаштирадиган фазилатлардир.

Инсон мавжудлигининг сири шу мавжудликнинг узиди эмас, нима учун мавжудликдадир. Алоҳида олинган одамни фақат яшаш учун яшаш қониктирмайди. Мана шу қоникмасликни бартараф қилиш учун у қобилиятларини ривожлантиришга, ижод билан шугулланишга интилади. Шуни ҳам таъқидлаш керакки, ижод фақат фанда, адабиёт ва санъатда эмас, ҳар бир қасб-ҳунарда ҳам намоён булади. Ҳар бир одамнинг уз қобилиятларини ривожлантириши ва шу қобилиятларини яратувчи меҳнатга йуналтириши, унинг ҳаётдаги мақсадига эришиш йулида қуйган қадами, айни пайтда, жамият тараккийетиға, жамиятнинг мақсад томон интилишиға қушган ҳиссаси булади. Жамиятда одам бошқалардан ажралган қолда яшамагани, аксинча, бошқалар билан доимий мулоқатда булиши унинг уз мақсадлари сари интилишида ҳам юртдошлари билан

хамкорлик килишини таказо килади. Одамларнинг бир-бирларига ёрдам курсатишлари, хамкорлик килишлари ва бир-бирлари тугрисида гамхурлик курсатишлари хаёт узи талаб киладиган мутлако зарурий холатлардир. Шунинг назарда тутиб Алишер Навоий шундай деган эди:

Одами эрсанг, демагил одами Ониким, йук халк гамидан гами.

Жамият манфаатлари билан шахс манфаатлари уртасида уйғунлик мавжуд булса, бундай холат шахсни жамият манфаатлари йулида, демак шу оркали уз манфаатлари йулида хам жонбозлик курсатишга ундайди.

Манфаатлар уртасидаги карама-каршилиқ, зиддият эса шахсни жамият манфаати ва максадига зид равишда, узининг тор шахсий манфаатлари йулида харакат килишга мажбур этади. Мана шундай вазиятда шахснинг бегоналушуви юз беради.

Инсон табиатига мос ва мувофиқ жамиятда меҳнат одамнинг уз-узини ифодалаши. қобилиятларини ривожлантириши учун восита булиб хизмат килади. Шундай шароитда алоҳида шахснинг манфаатлари жамият манфаатлари билан уйғунлашади ва шахс уз хаётининг мазмунини бошқа одамлар, бутун жамият фаровонлиги билан боғлайди.

Шахс манфаати билан жамият уртасидаги зиддият кескинлашар экан, одам меҳнатга мажбурий бажариш керак булган фаолият сифатида қарай бошлайди. Шунинг айтиш керакки, бизнинг жамиятимизда хам марказлашган-буйруқбозлик тузуми хукмронлиги даврида меҳнатга мана шундай муносабат кенг таркала бошлади. Бундай муносабатларни бартараф қилиш, уларнинг урнига меҳнатга ижодий муносабатларни қарор топтириш жамиятимиз бозор муносабатларини шакллантириш йулидаги ислохатларни амалга оширишни, барча соҳаларда туб узгаришлар ясашни таказо қилди.

Фалсафа фани инсоннинг маънавиятга эга эканлигига хам алоҳида эътибор беради. Маънавият инсоннинг асосий фазилатларидан булиб ҳисобланади. Инсонда маънавий асосда яшаш ва фаолият курсатишгина эмас, балки, шу билан бирга уни эгаллаш, ривожлантириш ва такомиллаштириш қобилияти ва истеъдоди хам мавжуддир. Маънавият уз-узидан пайдо хам булмади, ривожланмади хам. Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар угити билан бирга сингади. (И. Қаримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998, 60-бет). Маънавият инсон қалбида қамол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қул билан меҳнат қилиши керак.

Маънавият инсоннинг хаёт тажрибаси, меҳнати, билими, Этика ва одоби, авлодлар тажрибаси асосида шаклланиб боради. Маънавият инсоннинг хаёти ва фаолиятига мақсад ва йуналиш беради. Маънавият инсоннинг уз халқи тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқурроқ қилиш ва тушуниб етишига ёрдамлашади. Инсон маънавиятсиз яшай олмайди. Маънавият алоҳида бир инсон учунгина эмас, жамики одамлар учун хам ута зарур ва муҳимдир. Маънавиятсиз инсон булмаганидек, маънавий етук, Этикаан пок ва муқаммал инсонсиз жамият ва миллат хам булмади.

Маънавият инсонга сув ва ҳаводек зарур. Маънавиятнинг бу жиҳатлари И.А. Қаримовнинг қуйидаги сузларида узининг яққол ифодасини топган "Саҳродаги сайёҳ хар доим булоқдан чанқогини босади. Худди шунингдек, инсон хам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди. Ер оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар қуни-қушилар, халқ, мустанкил давлатимизга садокат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик-маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг" (И.Қаримов. Истиклол ва маънавият).

Маънавият инсонга муайян мақсад, келажакка ишонч билан бориш учун қайта умид, қуч ва қудрат бахш этади.

Жамиятнинг, давлат, халк ва миллатнинг, жамият аъзоси булган инсон шахсининг маънавиятга булган эҳтиёжи шу қадар каттаки, уни ҳеч қачон иккинчи уринга суриб қуйиш ҳам, шунингдек, маънавият масаласига иктисодий муаммоларни ҳал қилиб булгандан кейин утиш мумкин, деб уйлаш ҳам, тамомила ҳатодир. Дарҳақиқат, маънавиятга интилиш инсон учун моддий неъматларни узлаштириш, ейиш, ичиш, кийинишга нисбатан ҳам муҳимроқдир.

Маънавият барқарор булмаган жойда моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш маданияти юкори булмайди. Маънавий кашшок булган одам етук, фаровон, маданий турмуш кечириш меъёрларини ҳам билмайди. Маънавияти етук инсонлар келажакни олдиндан қуришга, кийинчиликларни енгишга оғир шароитда ҳам юксак мақсадини олдиға қуйиб, уни иймон ва эътиқоди билан енгишга қодир булади. Маънавият инсоннинг узлигини англаб олишда унга ёрдам беради. Узлигини англаган инсонгина, узлигини англаган миллатгина қучли давлат, адолатли жамият барпо эта олади.

Инсонлар меҳнат ёрдамида, моддий неъматлар ишлаб чиқариш натижасидагина табиат қучларини енгишга муваффақ бўлганлар. Табиатга таъсир кўрсатиб, ундан талаб эҳтиёжларини қондириш улардан фойдаланади. Табиатдан тайёр неъмат олий ва ўз неъматини яратиб, унга ҳам қайтаради.

Дастлабки ибтидои даврларда инсонлар табиатга қарам бўлган бўлса, ночор ҳаёт кечириб, яшаш учун қураш даврида табиат инъом этган неъматларни тайёр ҳолда истеъмол қилган бўлса, кейинчалик оловни кашф қилиниши, меҳнат қуролилари, воситалари ясалиши, моддий ва маънавий бойликларни яратиб инсон бугунги кунда табиат қучларини енгишга муваффақ бўлди. Бунга инсон ўз меҳнати ёрдамида табиат қучларидан ўз мақсади йўлида фойдаланиш заминида эришди.

Бундан кўриш мумкинки, меҳнат, ишлаб чиқариш, инсоннинг ижтимоий мавжудод сифатида шаклланишининг, унинг табиатдан ажралиб чиқилишининг негизидир.

Одамзод пайдо бўлган даврдан то ҳозирга қадар табиатга таъсир қилиб, уни батамом ўзгартириб юборди. Кейинги минг йилликлар давомида инсон фаолияти натижасида Ер шари юзаси, иқлими, ўсимлиги, ҳайвонот дунёсининг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганлиги бунга мисол бўла олади. Ҳар хил космик чанглари, иссиқлик электр станциялари, автомобиллар сонининг тез ўсиб бориши, радиатив моддалар ва бошқалар таъсири остида барча жонли мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлган ҳаво тоқат қилиб бўлмайдиган даражада ифлосланмоқда. Атроф - муҳитнинг радиатив ва кимёвий чиқиндилар билан булғаниши аҳолининг, чорва молларининг, паррандаларининг дарё, кўл ва океанлардаги балиқ ва бошқа жониворларнинг кўплаб захарланишига сабаб бўлмоқда.

Сув таъминотининг анъанавий манбалари ҳисобланган дарёлар, кўллар, Шимолий қутб музликлари, денгизлар, сув анборлари ифлосланмоқда. Инсониятнинг энг катта озиқ-овдат манбаи бўлган жаҳон океанлари ҳам ҳозирги вақтда инсон цивилизацияси қурбони бўлмоқда. Ҳар йили жаҳон океанига ўн млн. тоннагача микдорда нефть ва нефть маҳсулотлари келиб тушади. Табиатни муҳофаза қилиш бугунги кунда инсоният олдида турган долзарб муаммо бўлиб келмоқда.

Табиатни муҳофаза қилиш инсониятнинг эртанги қуни ҳақида ғамхўрлик қилиш, ер юзасидаги барча инсоният учун муқаддас даргоҳ ҳисобланган сайёрамизнинг тақдирини ўйлашдир, сақлаб қолишдир.

Бу – инсон учун зарур бўлган барча ноз-неъматлар манбаи – ерни севиш ва ардоқлаш, унинг касалланиб яроқсиз бўлиб қолишига йўл қўймасликдир.

Табиатга меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, теварак – атрофни, сувни, ҳавони тупроқни, ўсимлик ва ҳайвонотни асраб – авайлаш ҳақида ислом таълимотида ҳам муҳим ғоялар мавжуд.

Экологик инқироз ишлаб чиқариш инқирози бўлибгина қолмай, айти вақтда, ижтимоий-сиёсий муаммодир. Чунки табиатни муҳофаза қилиш бу ривожланиш ва халқ фаровонлигини оширишнинг заминидир. Шунинг учун ҳам республикада табиатни муҳофаза қилишни давлат йўли билан бошқариш ва назорат қилиб туришга катта аҳамиятга берилаётганлиги бежиз эмас. Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг, Оролни сақлаш, Экосан ва бошқа жамғармаларнинг таъсис этилиши, табиатдан унумли фойдаланиш ва атроф-муҳитни муқилиш муаммоларига оид минтақавий жаҳон илмий-амалий анжуманларининг ўтказилиши, табиатни муҳофаза қилиш ишларига жамоатчилигининг кенг жалб этилиши бунга мисол бўла олади.

Минтақамизда табиатни муҳофаза қилиш ишлари қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилмоғи лозим.

- қишлоқ хўжалик экинзорларини сақлаш, тупроқ эрозиясига қарши курашиши кучайтириш, ерни шўр босишдан, заҳарланишдан, қақраб қолишдан сақлаш;

- фойдали қазилма конлардан унумли, оқилона фойдаланиш;

- Орол денгизи, Сирдарё, Амударё ва бошқа сув хавзалари сатҳини камайишининг олдини олиш, уларни булғанишдан сақлашни кучайтириш керак;

- зарарли моддаларни атроф-муҳитга камайитириш, уларни тозалаш, яхшилаш, газ ва чанг ютувчи самарали аппаратлар, сувни тозалайдиган ускуналар, табиий муҳитнинг ҳолатини назорат қилувчи асбоблар ҳамда автомат станция ишлаб чиқаришни таъминлаш;

- ўрмонларни ёнғиндан сақлаш ҳамда уларни заҳарли ҳашаротлардан ва касалликлардан муҳофаза қилиш. Шаҳар ва қишлоқларни янада кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш зарур;

- табиий кул, ҳовузлар қимматли балиқ турларини ўрганиб кўпайтириш тадбирларини амалга ошириш.

Табиатни эъзозлаш, уни муҳофаза қилиш, инсон онгининг етуклиги билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда кишиларда экологик онг ва маданиятни шакллантириш алоҳида аҳамият касб этади. Бу борада оиланинг роли катта. Ёшларимизда экологик маданиятни тарбиялашда болалар боғчалари, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари ҳам шижоат ва жонбозлик кўрсатишлари лозим. меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари доимий ва изчил равишда оҳолининг экологик онги ва маданиятини тарбиялашга оид ишларни мунтазам олиб борсалар, бу масалада шунчалик тез жиддий ўзгаришларни қўлга киритишимиз мумкин эканлигини ҳеч ҳам эсдан чиқариш керак эмас.

Ибтидоий жамоа тузумида оддий меҳнат қуроллари бўлган. Шунинг учун уларга табиий шароитлар қулайлиги муҳим эди. Улар дарё бўйларида, тоғ ёки боғларида, тупроғи ҳосилдор жойларда, ўрмонлар ва ҳайвонот дунёси сароб бўлган жойларда яшашга ҳаракат қилганлар.

Қадимги даврда тирикчилик воситаларининг табиий манбаларига бой бўлган жойлар жамият тараққиётига катта қулайлик туғдирган. Шунинг учун ҳам Миср, Хиндистон, Хитой, Ўрта ер денгизи ўлкалари маданиятнинг энг қадимги марказлари бўлган.

Лекин ҳамиша табиий шароитлар ижтимоий тараққиётнинг ривожига, жамиятнинг бир тузумдан иккинчи тузумга ўтишини белгилаб берувчи омил, куч бўла олмайди. Чунки, жамиятнинг ўзгариши ва ривожланиши табиий шароитларнинг ўзгаришига қараганда тезроқ содир бўлади. Табиий шароитларнинг сезиларли даражада ўзгариши учун кўп йиллар керак бўлса, жамият ҳаётида туб ўзгаришлар бўлиши учун қисқа бир тарихий муддат кифоя қилади.

Европа, Осиё, Африкада географик шароит бундан 3 минг йил олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам деярли шундай. Бироқ шу йиллар ичида ундаги давлатлар, халқлар ва миллатларнинг ҳаёти, турмуш тарзида шу қадар кўп хилма-хил ўзгаришлар бўлмоқдаки, бу ўзгариш ва ривожланишларнинг табиий географик муҳит ўзгаришга нисбатан тезроқ амалга ошишини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди.

Инсоннинг табиатга таъсири ижтимоий тараққиёт мобайнида ҳозирги даврдagидек бўлган эмас. «Иккинчи» табиат – инсониятнинг маданий дунёсини вужудга келтирди. Лекин шуни ҳам таъкидлаш керакки табиат илгари қандай объектив ва бир бўлса, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам шундайлигича қолаверади.

Хулоса чиқариш: 1) дан инсон ва инсоният дунёси табиатдан ажралмасдир, унинг олий маҳсулидир. 2)дан «Иккинчи» табиат бирламчи табиат негизида унга онгли равишда мулоқотда бўлиш заминидан юзага келган.

3) дан кишини табиат вужудга келтирган бўлса, уни жамият, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар камол топтирди ва унга ижтимоий қиёфа берди.

4) дан меҳнат на фақат инсон онгини, ўзини шакллантирди, балки меҳнат табиат ва жамият ўртасида алоқа занжири уларни боғловчи восита ҳисобланади ва жамиятнинг табиатга, табиатнинг эса жамиятга таъсири объектив қонуниятдир.

5) дан табиий муҳит инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятининг доимий абадий ва зарурий шартидир.

Илмий-техника инқилоби инсоният учун аҳамияти каттадир. Шитоб билан ИТИнинг ривожини мисли кўрилмаган қулай турмуш шароитини яратмоқда. Жамият риводланмоқда, меҳнат унумдорлигини юқори даражага кўтарилди. М: Интернетни, уяли телефонларни кашф қилиниши инсоннинг оғирини енгил, олисини яқин қилишга қулайлик яратилди.

ИТИ муваффақиятларидан шахсий, гуруҳий мафаатлар нуктаи назаридан фойдаланиш ниҳоятда қалтис экологик муаммоларни юзага келтирди. Одамзоднинг табиатга, айниқса биосферага салбий таъсири коэволюцияни издан чиқармоқда. Эътироф этиш керак-ки, инсоннинг ўз истикболини ўйламай қилган ҳатти-харакатлари, кўр-кўрона қилмишлари туфайли табиат беҳад озор чекди, кўп нарсалардан абадий жудо бўлди. Ҳар хил космик чангллар, ИЭС. (иссиқ электр станция) лари, автомобил сонининг тез б бориши, радиактив моддалар ва бошқалар таъсири остида барча жонли мавжудоднинг ҳаёт манбаи бўлган ҳаво тоқат қилиб бўлмайдиган даражада ифлосланмоқда. Атроф-муҳитнинг радиактив ва кимёвий чиқиндилар билан булғаниши аҳолининг , чорва молларининг паррандаларнинг дарё, кўл, ва сув ҳавзалардаги балиқ ва бошқа жониворларнинг кўплаб заҳарланишига сабаб бўлмоқда. Олимлар ҳаво, сув ва ер устининг заҳарланиши шу тариқа давом этадиган бўлса, цивилизация ҳалок бўлиши мумкин дейишмоқда.

Экологик вазиятнинг ниҳоятда кескинлашиб кетганини Ўзбекистон мисолида кўриб чиқамиз. Ўзбекистон ва бутун Дунё учун энг асосий экологик хавф – Орол муаммосидир.

Маълумотларга кўра, 1961 йилга қадар Оролбўйи ерлари гўзаллиги, хуштабиатлиги билан атрофдаги чўллардан кескин фарқ қилган. Шу йилларда Орол денгизининг сатҳи энг юқори бўлиб 53,4м. сув ҳажми 1064 кв.км, сувнинг юзаси 66 минг кв.км.ни ташкил этган эди. Унга Сирдарё ва Амударёдан ҳар йили деярли 56 куб км. Сув келиб қуйилар эди. 1994 йилга келиб Орол денгизидан сувнинг сатҳи – 32,5 метрга, сув ҳажми – 400 куб км.дан камроққа, сув юзасининг майдони эса 32,5 минг кв км га тушиб қолди, натижада энди яхлит денгиз эмас, қолдиқ кўлга айланиб қолди. Шимол қуриб қолган Орол денгизининг тубидан туз ва чанг-тўзонни юзлаб километрга учириб кетмоқда.

Бундай ҳолат Орол денгизи атрофида иқлимнинг бузилишига олиб келди. Ҳозирги кунда Орол муаммосини ҳал қилиш глобал масштабда БМТ, Жаҳон банки каби халқаро ташкилотлар ёрдамида ҳал қилинмоқда.

Орол бўйи аҳолисини ижтимоий химоялаш юзасидан улкан ишлар қилинмоқда. БМТ нинг Юнисеф ҳамда халқаро «Экосан» жамғармасининг ташаббуси билан 1995 йил Орол бўйидаги болалар ва оналар соғлиғини муҳофаза қилишга доир «АСПЕРА» дастури ишлаб чиқилди. Дастур 4 йилга мўлжалланган бўлиб уни амалга ошириш учун 3,12 млн \$ АҚШ доллари ҳажмида харажат кўзда тутилган.

Ҳозирги шароитда экологик онгни шакллантириш ижтимоий тараққиётнинг объектив заруриятидир. Экологик шароитни англаш учун табиат ҳақидаги билимнинг Янги сифат даражаси талаб қилинмоқда. Бу эса табиатнинг бир бутунлик ғоясини инсон томонидан чуқурроқ билиш асосида шаклланади.

Экологик онг-инсон ва табиат муносабатлари муаммоси ва унда гармонизациялаш аспектининг инъикоси бўлган (илмий, этик, эстетик, ҳуқуқий ва б.қ.) қарашлар системаси сифатида ташкил топади. Экологик онг инсон хатти-ҳаракатига шундагина сезиларли таъсир этадики, қачонки у инсон руҳий ҳолатини, ҳам фикрий, ҳам ҳиссий соҳасини қамраб олсин., илмий далиллар уни ҳаяжонлантирсин ва ўзлаштирган билимга асосан табиатга муносабатини ўзгартириш зарурлигига шахсий ишонч ҳосил қилсин.

Экологик онгнинг шакллантириш шароити бўлиб, одамларни фақат табиий жараёнларни мураккаб, бевосита ўзаро боғланишларини тушунишига эмас, балки уларни етарли даражада социал-сиёсий етуқлиги ҳам, жамиятдаги мураккаб чатишиб кетган турли партиялар мафаатларни аниқлиги ҳам ҳисобга олинади ва бу уларни экологик муаммоларни ҳал этишга ҳақиқий даражада қизиқишини тушунишига имкон беради.

Экологик онгни шакллантириш инсонни фаоллаштириш жараёни боришида, ижтимоий воқеликни ёритишда, жамиятни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўзгартиришда ва тараққиётини жадаллатиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Бунинг мафкуравий хусусиятларига алоҳида аҳамият берилиши керак.

Инсон онгининг мазмуни ишончли характерда бўлгандагина, ғояларнинг тўғрилигига, тўғри ва ҳақиқийлигига ишонч ҳосил қилгандагина, у онг дунёқарашга айланади.

Экологик маданият - умумжаҳон маданияти ривожланишининг асосий қисми ва этапи бўлиб, инсоният ҳаёти ва ривожланишида экологик муаммоларни ҳал этилиши муҳимлигини, долзарблигини чуқур англашни характерлайди. Экологик маданият умумий маданиятнинг бир қисми сифатида тасаввур этилиб, у ижтимоий маданиятни алоҳида тури бўлиб, ўзининг моҳияти ва функциясига эгадир. Экологик маданиятнинг мақсади табиатни сақлаш бўлган очик тизимли кадрятлар сифатида, алоҳида кадрятлар кўрсаткичи деб аниқланади. Экологик маданиятга берилган таърифлар турличадир. Масалан, экологик маданият – табиатнинг ўзлаштиришдаги ижодий фаолият бўлиб, бу жараёнда экологик кадрятлар бажарилади, тақсимланади ва фойдаланилади. Ҳозирги даврда экологик маданиятни ривожлантириш долзарб муаммолардан биридир. Экологик маданият – бу табиатга бўлган ижтимоий, моддий, Амалий, руҳий-назарий муносабатларнинг алоҳида сифатли даражасидир. Бевосита ҳаётнинг қайта ўзлаштириш жараёнини ўз ичига олади ва тасвирлайди. Экологик маданиятни моддий ҳамда маданий йўналишлари мутаносиб ривожланиши зарур. Экологик маданиятни шакллантириш мафаатлардан келиб чиққан таълим-тарбия бошқа соҳадаги таълим-тарбияни мужассамлаштирувчи бош йўналишга айланмоқда. Экологик маданиятни шакллантиришда экологик таълим-тарбия асос бўлади. Экологик муаммоларнинг оламшумул аҳамият касб этиши ва инсоният тақдирини, кадрятини белгилаб туриши турли таълим-тарбия, соҳаларининг муштарак манфаатлари асосида бирлашувини

тақозо этади. Бу эса умуминсоний методологияни ривожланишини талаб этади. Экологик мафқурани, кенгроқ экологик маданиятни ривожлантириш Шарқда ва Ғарбда ҳам турли типдаги маданиятларда бўлган табиатга оқилона муносабатлар синтези зарурлигини кўзлайди.

Бугун биз табиат борлиқнинг ажралмас, таркибий қисми эканлигини кўриб чиқдик. Бунда бирламчи табиат, ер, сув, коинот, инсониятга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб у абадийдир. Инсоният эса табиатнинг олий махсулидир, яъни табиат инсонни вужудга келтирган бўлса, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар уни шакллантирди, ривожлантирди. Меҳнат унинг онгини юксалтирди ва камол топтирди.

Табиат билан жамиятнинг ўзаро алоқадорлигининг асосий, негизини меҳнат ташкил этади. Табиат билан жамият ўртасидаги алоқадорлик, жамиятнинг табиатга, табиатнинг эса жамиятга таъсири кишилар онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган объектив қонуниятдир.

Табиий муҳит, шароитнинг қулайлиги жамият тараққиётига таъсир этувчи омил ҳисобланади. Табиий муҳит инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятининг доимий, абадий ва зарурий шартидир.

«Иккинчи табиат» - инсониятнинг маданий дунёсини вужудга келтирди.

ИТИ инсоният учун аҳамияти каттадир. Табиатни эъзозлаш, уни муҳофаза қилиш, инсон онгининг етуқлиги билан бевосита боғлиқдир. Инсонларда экологик онг ва маданиятни шакллантириш ва тарбиялаш алоҳида аҳамият касб этади.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Борлиқ тушунчаси нимани ифодалайди?
2. Борлиқнинг қандай турларини биласиз?
3. Материя тушунчаси тўғрисида нималарни биласиз?
4. Ҳаракат ва унинг асосий шакллари тўғрисида сўзлаб беринг.
5. Фазо ва вақт нима?
6. Табиат деганда нимани тушунаси?
7. Жонли ва жонсиз табиат тушунчаларининг маъносини тушунтириб беринг.
8. Табиат ва жамият алоқалари деганда нималар назарда тутилади?
9. Биосфера ва ноосфера нима?
10. Табиат Билан жамиятни нима боғлайди? Ёки қандай боғланган?
11. Ихтисослашув нима? Уни жамият тараққиётига қандай фойдаси бор?
12. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуи деб қаралади?
13. Шахс деганда нимани тушунаси?
14. Инсон танаси ва рухининг ўзаро боғлиқлиги ва улар ўртасидаги фарқлар нимада намоён булади?
- 15.** Инсон маънавиятининг жамият тараққиётига урни қандай?
16. ИТИ нима? Унинг қандай салбий ва ижобий оқибатлари биласиз?
17. Экологик онг нима? Экологик маданият нима?
18. Экологик муаммоларни бартараф этиш йўллари бартараф этиш йўллари мисоллар билан изоҳланг?

Адабиётлар

7. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.

8. Каримов И.А. Ўзбекистон мустикалликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
9. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005. 130- 138 бетлар.
10. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
11. Falsafa. Axmedova M. taҳriри ostida.-Т.: УФМЖ, 2006.
12. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. Назаров Қ, таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2004.
13. Фалсафа энциклопедик луғат. Назаров Қ, таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2011.
14. Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шаҳри» Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1997й. 142-167 бетлар.
15. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилъе «Фалсафа тарихи» - Тошкент, «Шарқ» нашриёти 2002 й. 467-473 бетлар, 606-613 бетлар.
16. «Фалсафа» Ўқув қўлланма Э.Ю.Юсупов таҳрири остида, Тошкент 1999 й. 162 -234 бетлар.

6-Мавзу: Ўзаро алоқадорлик ва ривожланиш қонунлари

Режа:

- 1.Фалсафа тарихида ривожланиш ҳақидаги қарашлар эволюцияси
- 2.Тараққиёт турлари
- 3.Қонун тушунчаси. Қонунларнинг турлари
- 4.Фалсафий қонунларнинг асосий шакллари

Таянч тушунчалари:

Қонун, қонуният, микдор, сифат, меъер, сакраш, карама-қаршилик, айният, зиддият, инкор, инкорни инкор, ворислик.

Одамзод қонунлар орқали оламнинг сир-асрорларини билиш имкониятига эга бўлади. Фалсафий қонунлар дунёдаги узгаришлар, пайдо булиш ва йуқолишлар, ривожланиш ва тараққиёт механизмларини англаб олиш имконини беради. Қонун – муайян шарт-шароитда воқеалар ривожининг хусусияти ва йуналишини белгилайдиган, маълум бир катъий натижани такоза этадиган объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим зарурий, умумий нисбий, барқарор муносабатлар ифодасидир.

Қонун оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турувчи боғланишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Энди қонуннинг белгиларига тўхталамиз:

- қонун турли-туман алоқадорликлар, боғланишлардан фақат муҳимларини, яъни шундай боғланишларни ифодалайдики, булар оламнинг мавжудлиги, ўзгаришлари ва ундаги нарса ҳамда ҳодисаларнинг моҳиятидан келиб чиққан бўлади;

- қонун зарурий боғланишларни ифодалайди, яъни тасодифий боғланишлар, гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқолиб кетадиган боғланишларга асосланмайди.

- қонун нарса ва ҳодисаларнинг умумий боғланишларини ифодалайди.

Айният тушунчаси нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга нарса-ҳодисалар бир-биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто дарахтнинг бир шохидан ёнма-ён турган 2 барг ҳам бир-биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир-биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади.

Ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, бир-бирига ташқи томондан тамомила ўхшаш бўлган Ҳасан ва Хусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Масалан, уларда феъл-атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Демак, **тафовут** нарса — ходисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Қарама-қаршилик деб эса, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг бир-бирини тақозо этувчи ва шу билан бирга бир-бирини инкор этувчи томонлари, кучларининг ўзаро муносабатига айтилади.

Қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатни **зиддият** деган тушунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир махражга келиши, меъерий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгилиниш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилинишидан иборат бўлган абадий ва азалий мураккаб жараёндир.

Оламнинг мавжудлиги — **миқдор ва сифат воқелиги** тарзида ҳам намоён бўлади. Бунинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъерни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида **ўз-ўзини инкор этиш тамойили** ниҳоятда муҳим. Бунда **ворислик** - эскининг инкори ва янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши **инкорни инкор қонунининг** моҳиятини билдиради.

Мазкур қонунга мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бирок, аксарият ҳолларда, эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади.

Инкорни диалектик тушуниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки эскининг бағрида вужудга келиб, ундан фойдаланиб, қарор топишини тан олишдир. Диалектик инкорнинг муҳим икки жиҳати мавжуд: биринчиси, эскининг ўрнига янгининг келиши табиий-тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланса; иккинчиси, у янгини эски билан ворисий боғлиқ эканлигини ҳам ифодалайди.

Қонун билан қонуният тушунчаси уртасида тавофут бор. Қонун қонуниятнинг бир аниқ конкрет томонини ифода этади, қонуният эса умумий йўналиш тенденциясини англатиб, туркум қонунлар мажмуаси сифатида намоён булади. Моддий воқеликдаги қонунлар қурралиги билан тавсифланади. Табиат ва жамият қонунлари объектив жараёнларни бир-бирларидан фарқланади.

Табиат қонунлари ер юзида инсон булмаган даврда ҳам мавжуд булган. Жамият қонунлари эса инсон фаолияти натижасида пайдо булган шарт – шароитлар билан боғлиқ равишда юзага келган. Жамият қонунлари кишиларнинг ижтимоий муносабатларидаги энг умумий, муҳим боғланишни курсатади. Яна бир фарқи шуки, жамият қонунларига нисбатан табиат қонунлари асти-секинлик билан ўзгариб боради. Ижтимоий қонунлар эса маълум давр мобайнида амал қилгандан сунгра, уз-урни янги қонунларга бушатиб беради, баъзилари уз кучини йукотади. Харакат қилиш доирасига қараб қонунлар: энг умумий, умумий ва хусусийга булинади. Моддаларнинг сақланиши ва айланиши қонуни, энергиянинг бир турдан иккинчи турга утиши қонуни умумий қонунларга, хусусий қонунларга эса, масалан **қулон** қонуни қабилар қиради.

Хусусий қонунлар муайян бир объектнинг узига хос хусусиятлари уртасидги ёки материя харакатининг бирон-бир шакли доирасида мавжуд булган ички алақодорликлар ифодасидир. Умумий қонунлар нарса ва ходисаларнинг қатта мажмуалари уртасидаги алақадорликларни англатади.

Энг умумий конунлар эса табиат, жамият ва тафаккурдаги барча алокадорликлар, узгаришлар ва тараккиёт шартларини англаб олиш, воқеалар ривожининг пировард оқибатларин олдиндан фахмлаб олиш имконини беради. Буларга фалсафа конунлари киради.

Микдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиш конуни.

Микдор узгаришларининг сифат узгаришларига ўтиш конуни фалсафанинг асосий конунларидан биридир. Бу конуннинг мохияти шундан иборатки, нарса ва ходисалардаги сезиларли булмаган микдорий узгаришлар аста секин туплана бориб, тараккиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йули билан туб сифат узгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ходисалар бир-биридан уз сифати билан ажралиб туради. Сифат нарсаларнинг ички муайянлиги булиб, бошқа нарсалардан ажратиб турадиган хосса, белги, хусусиятларининг бирлигидир. Сифат нарса қандай булса, уни шундайлигича аниқлаб беради. Нрсаларнинг сифати эса уларнинг хоссалари орқали намоён булади. Хосса нарса сифатининг бошқа нарсалар билан узаро алокадорлиги ташки намоён булишидир. Биз нарсаларнинг ички сифатини маълум бир хоссаларда намоён булиши орқали биламиз. Хар бир нарса қуплаб хоссаларга, яъни асосий ва иккинчи даражали хоссаларга эга булади. Масалан, металл зичлик, сиқувчанлик, иссиқлик утказувчанлик, чузилувчанлик каби хоссаларга эга. Сифат – жисмнинг барча хоссаларини биргаликда боғловчидир.

Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини, унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ухшашлигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалар йигиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг узгариши муқаррар суръатда хоссанинг узгаришига олиб келади, бироқ хоссанинг узгариши хар доим сифатнинг узгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йук булиб кетиши мумкин. Сифат предмет доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Хар бир нарса муайян системада бир-бири билан боғлиқ булади. Нарса қайси боғланишлар системасига боғлиқ равишда турли сифатларга эга булади. Чунончи, «стол» муаян табиий материалдан, яъни дарахтдан ясалган булиб, табиий сифатига эга. Шунинг учун у табиий конуниятларга буйсунади. Айни замонда стол муаян инсон меҳнатининг натижаси булиб, ижтимоий сифатга ҳам эга ва ижтимоий конуниятларга буйсунади. Ижтимоий сифатлар уз навбатида икки гуруҳга; биринчи тартибдаги ижтимоий сифатларга ва иккинчи тартибдаги ижтимоий сифатларга булинади. Худди уша стол, модомики, инсоннинг муайян эҳтиёжини қондирар экан, «аниқ (амалий)хис» этиладиган нарса сифатида намоён булади. Иккинчи томондан, стол, модомики, қийматга эга экан, у товар сифатида гавдаланади. Бу уринда стол «хаддан ташқари хис этиладиган нарса» тарикасига гавдаланади. Бу эса иккинчи тартибли ижтимоий сифатларга мансубдир.

Нрсалар сифат муаянлигидан ташқари бир-биридан микдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. Микдор предметнинг ҳажми, улчуви, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу қабилар билан тавсифланади. Табиат ходисалари каби ижтимоий ходисалар ҳам микдорий томонга эга. Чунончи, сув уз солиштирма оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга, бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жихатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи қучлар тараккиёти, суръати даражаси, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоқозлар билан ҳам фарқ қилади.

Нарса ва ходисалардаги микдорий ва сифатий томонлар доимо бир-бирини тақозо қилиб, бирликда булади. Хар қандай нарса микдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат микдорга ёки сифатга эга булган нарса йук. Шунинг учун ҳам нарсага микдорий ва сифатий томондан берилган тавсиф тулик булади.

Микдор ва сифатнинг бирлиги, узаро боғликлиги меъёр тушунчасида ифодаланadi. Меъёр бу микдорий муносабатлар ва объектив сифатга мос тузилмаларнинг мувофиқлигидир. Объектнинг микдори ушбу сифат доирасидан чикмасдан муаян ораликда узгаради. Бу оралик чегаралари эса предмет муаянлигини, сифат ва микдор бирлиги сифатида меъёрни ифодалайди. Меъёрнинг бизилиши предмет мавжудлиги мумкин булмаган холатга олиб келади. Меъёр хар бир нарса ва ходисадаги микдор билан сифат уртасидаги узаро муносабатни ифода этади. Бу уринда хар бир нарса, ходиса микдор узига хос улчовга эга булади, чунки ушбу сифат хусусияти хар қандай микдор билан эмас, балки муаян микдор билан уйғунлашади. Ушбу объектга хос булган меъёрнинг бузилишига ва унинг янги сифатига утишига олиб келади.

Меъёрнинг турли шакллари мавжуд булиб, назарий билимлар системасида у қуйидагиларга ажратилади: 1) Оддий меъёр алоҳида уз- узича олинган предмет улчови; 2) системали, субстанцияли меъёр – ушбу системанинг элементи, булагии булган предмет улчови; 3) аниқ меъёр – барча хақиқий муносабатлар йигиндиси булган предмет улчови. Ижтимоий хаёт қодалари хам гоят турли-туман меъёр муносабатларига эга. Сифат, микдор, меъёр тушунчаларида оламдаги нарсаларнинг объектив ва энг умумий тавсифи ифодаланadi. Шунинг учун хам айрим файласуфларнинг нарсалар сифати субъектив тушунча деб таъкидлашлари назарий жихатдан асоссиздир.

Микдор ва сифат бирликда, булиб, бир-бирига утиб туради. Микдор сифатга ва аксинча, маълум шароитда сифат микдорга утади. Нарса ва ходисаларнинг сифати объектив булса-да, нисбийдир, чунки улар уртасидаги чегара узгарувчан булиб, уларни мутлоқлаштириш мумкин эмас. Худди шунингдек, нарсаларни микдорий муайянлиги хам узгарувчандир. Модомики, объектив олам доимий харакатда, узгариш ва ривожланишда экан, нарсаларнинг микдорий ва сифатий муайянлиги, уларнинг хоссалари хам узгариш ва ривожланишдадир. Микдор ва сифат узгаришларининг аниқ холатини билиш фан ва ижтимоий амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга.

Хар қандай нарса ва ходисага микдор ва сифат узгаришлар хосдир. Микдор узгаришлари билан сифат узгаришлари уртасида катъий қонуният мавжуд булиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланadi: микдор узгаришларини тайёрлаб, хар бир аниқ холатда муайян сифат узгаришларини келтириб чиқаради ва шу холатда микдор узгаришларининг утиши содир булади.

Микдор узгаришларнинг сифат узгаришларига утиш масаласига, уз навбатида, қадимги файласуфлар хам эътибор берганлар. Қадимги файласуфларнинг «Ялтирок бош» ва «Гарам» номи билан келтирган мисоллар маълумдир. Сухбатдошга қуйидаги савол берилади: агар бошдан бир дона соч толоси юлиб олинса бош ялтирок буладими, агар гарамдан бир дона уруг олинса, у гарамлик холатини йукотадими,? Натижа йук деган жавоб булади. Бу хол бош ялтирамагунча, гарам эса йук булмагунча давом этади. Қадимги файласуфлар бу каби ходисаларни энг умумий қонуниятларининг намаён булиши натижасида деб, эмас балки соф мантиқий гайри табиийлик деб қарар эдилар.

Микдор узгаришларининг сифат узгаришларига утиши хақида Урта Осиё мутаффақирларининг асарларида хам купгина маълумотлар мавжуддир. Ал-Хоразмий, ал-Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Улугбекнинг математикаси, алгебра, астрономия ва бошқа соҳаларга оид асарларида микдор, сифат уртасида алоқадорлик ва уларнинг хаётий аҳамияти хақида батафсил тавсифлар берилган. «Мен деб ёзади ал- Хоразмий, - арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини уз ичига олувчи «Алжабр ва алмуқобила хисоби хақида қискача китоб»ни тасниф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдо ва хар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишда (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир»¹.

¹ Мухаммуд ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар Т., 1983 йил, 78 бет.

Уларнинг фикрича, микдор ва сифат узгаришларининг узаро алоқадорлигининг нафакат табиат ва жамият ходисаси, балки рухларда ҳам кузатиш мумкин.

Тараққиёт жараёнида микдор узгаришлари туб сифат узгаришларига утиш билан бирга сифат узгаришлари микдор узгаришларига ҳам утади. Микдор узгаришлари билан сифат узгаришлари узаро чамбарчас боғлиқ булишига карамай, улар айрим узига хос хусусиятларга ҳам эга.

Микдор ва сифат узгаришлари жараёнини таҳлил килар эканмиз, назарий ҳамда амалий фаолиятда амалга ошаётган узгаришлар механизмининг эмас, балки уларнинг чуқурлиги ва ахамиятини ҳам ҳисобга олиш муҳимдир.

Шунга асосан руй берадиган узгаришларнинг инкилобий ва тадрижий (эволюцион)га ажратиш мумкин. Бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига утиш сакраш йули билан амалга ошади. Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир буладиган микдор узгаришларининг сифат узгаришларига утиш жараёнини англатадиган фалсафий тушунчадир. Сакраш тараққиётнинг узлуксиз қуринишига караганда анча тез утадиган шаклдир.

Сакраш микдор узгаришлардан сифат узгаришларига утишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакрашлар доим аста-секинлик билан микдор узгаришлари натижасида тайёрланилади. Бунда шуни назарда тутиш керакки, микдор узгаришлар нарса ва ходисани бир текисда оддий қупайтириш ёки қамайтиришдан иборат эмас.

Сакраш, шунингдек, нарса ва ходисалар уртасидаги зиддиятларнинг ҳал қилинишидир. Сакраш натижасида эски билан унинг асосида ҳаракат қиладиган карама-қаршиликлар бирлиги тугатилади ва янги сифатнинг вужудга келиши содир булади. Нихоят, сакраш – эски сифатнинг инкор этилиши ва янги сифатнинг қарор топишидир. Сакраш натижасида эскидан янгига утиш амалга ошади.

Ходисаларнинг сифат хусусиятлари ва уларнинг ривожланиши шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга утиш турли шаклларда содир булади.

Ҳозирги шароитда жамиятимизнинг ижтимоий- иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий ҳаётида руй бераётган жараёнлар уз моҳиятига қура янги сифатий узгаришларга қиради. Шулар натижасида давлатимиз юксак босқичга қутарилади. Булар уз-уздан эмас, балки кенг халқ оммасининг ижодий фаолияти, ижтимоий- сиёсий фаоллиги натижасида амалга оширилади. Бу узгаришлар инкилоб йули билан амалга оширилади.

3. Карама-қаршиликлар бирлиги ва қураши.

Карама-қаршиликлар бирлиги ва қураши қонунига мувофиқ ҳар бир нарса бир-бири билан узвий алоқада бўлган ва бири иккинчисини истисно этувчи карама-қарши томон ва қучларга эга бўлиб улар уртасидаги қураш натижасида эскининг йуқолиши ва янгининг пайдо бўлиши юзага келади. Маълумки, нарсалар турли- тумандир. Ҳамма томонлари билан айнан ухшаш бўлган икки нарсанинг узи йуқ. Нрсаларнинг тафоввут даражаси ҳам бир хил эмас: муҳим ва номуҳим тафоввутлар мавжуд.

Нарса ва ходисалардаги тафоввутлар карама-қаршиликлар асосини ташкил этади. Карама-қаршиликлар деб шунга айтиладики, табиатдаги нарса ва ходисаларга мавжуд бўлган томонлар, хоссалар ва йуналишлар бир-бирини инкор қилади, бир вақтнинг узида бир-бирини тақазо ҳам қилади. Масалан, магнитдаги шимолий ва жанубий қутблар, электрнинг манфий ва мусбат зарядлари, атомдаги тортилиш ва итарилиш, ижтимоий ҳаётдаги ёвузлик ва эзгулик узаро бир-бирини инкор этади ва айни вақтда бири иккинчисини тақазо этади.

Нарса ва ходисаларни карама-қарши томонлари уртасида муносабат зиддият деб аталади. Тукнашув тушунчаси зиддиятдан фарқли уларок, нарса ва ходисаларни карама-қарши томонлари

кескинлашиб, уларни эски чегарада биргаликда яшаш мумкин булмайдиган холлатини белгилайди. Зиддиятлар ҳамма вақт ҳам тукнашув билан тугамай, балки алоҳида шароитдагина шундай холда булиши мумкин.

Агар атомни олсак, бир атом моддаси ҳам аввало мусбат ва манфий электрон зарядлари, протон ва электрон каби мураккаб карама-карши томонларининг йигиндисидир. Атом ядросини узида тортилиш ва итарилиш каби карама-карши кучлар мавжуддир.

Органик дунёдаги ривожланишлар ҳам карама-каршиликлар курашсиз тасавур қилиши қийин. Хаётнинг узи шундай зид, карама-карши жараёндрки, унда яратилиш ва емирилиш, ассимиляция диссимиляция каби карама-карши муносабатда булган томонлар мавжуд. Организм яшаб турган вақтда унинг хужайралари тухтовсиз улиб урнига янгилари пайдо булади.

Карама-каршиликлар бирлиги ва кураш қонуни билиш жараёнида ҳам уз ифодасини топади. Маълумки, билиш жараёни бир бирига узвий боғлиқ булган хиссий ва рационал билишдан иборатдир. Хиссий билиш орқали инсон нарса ва ходисаларнинг факат ташқи томонлари ва хусусиятлари тугрисида маълумот олади, мавхум тафаккур орқали эса уларнинг ички муносабатларини белгиловчи қонуниятларни билади. Бу ерда хиссий ва рационал билиш бир жараённинг икки ажралмас, аммо бир бирдан фарқ қилувчи муҳим томонларидир.

Карама-каршиликлар бирлиги ва кураши қонунининг умумийлик хусусияти моддий дунёдаги ҳамма нарса ва ходисаларга хос эканлигидагина эмас, балки зиддиятлар нарса ва ходисаларга, уларнинг пайдо булишидан тортиб халок булишигача бошидан охиригача сингиб кетган. Бир моҳиятнинг турли томонларини ифодалагани учун ҳам карама-каршиликлар бирлиги қуйидаги шароитларда юзага келади:

Биринчидан, карама-каршиликлар бир нарса ва ходисадагина мавжуддир, чунончи, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, тафаккурга маънубдир;

Иккинчидан, карама-каршилиқ узаро боғлиқ, бири иккинчисини тақазо қилади, бири булмаса иккинчиси мавжуд була олмайди.

Учинчидан, карама-каршиликларнинг бири иккинчисига утади ва узаро бир-бирига сингиб кетади. Масалан, пазитрон ва электрон маълум шароитда фотонларга айланади, натижада материянинг бошқа тури келиб чиқади.

Карама-карши томонларнинг бирлиги нисбий, уткинчи хусусиятга эга булиши билан бирга улар уртасидаги кураш мутлоқдир. Давр утиши билан курашнинг баъзи аниқ шакллари йуқолиши мумкин, аммо карама-карши томонлар уртасидаги кураш доим булган ва булаверади. Карама-каршиликлар хақидаги Фаробийнинг фикри алоҳида эътиборга молик. Оллохни шериги йук, шунинг учун илк борликнинг зид булиши ҳам мумкин эмас. Табиат ва жамиятда мавжуд булган зиддиятлар узининг хилма-хиллиги билан тафсифланади.

Зиддиятлар хилма-хиллиги турли шаклларда бартараф этилиши мумкин. Улардан бири эскининг емирилиб, янгининг қарор топилишидир, бунга мисол сифатида иктисодиётнинг эскиси емирилиб аста секинлик билан бозор муносабатларига асосланган иктисодиётнинг барпо этилишини курсатиб утиши жоиздир. Шунингдек, карама-каршиликларни узаро онгли равишда қушиб, улар уртасидаги зиддиятларни бартараф этиб, шу асосда тараккиётда илгарилаб боришдан иборат.

4. Инкорни инкор қонуни.

Инкорни инкор қонунига муваффик объектив воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томондан инкор қилиш руй беради. Бирок эскилик бутунлигича инкор қилинмай, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади.

Метафизик йуналиш инкорнинг ижодий яратувчанлик ролини тан олмайди. Бундан фаркли уларок, диалектик караш эски нарсани янги нарса инкор килишини таъкидлайди. Хар бир жараён инкор килиш жихатига эга. Ички зидиятлар туфайли тараккиёт жараёнини эртами кечми эски нарсанинг емирилишига ва янги нарсани вужудга келишига олиб келади.

Эскининг янги томонидан инкор килиниши натижасида моддий оламдаги нарса ва ходисаларни илгарилама харакати содир булади. Шундай килиб, тараккиёт бир бирини алмаштириб турадиган боскичлардан иборат булиб бир боскич иккинчи боскич томонидан, иккинчи ва учинчи томонидан инкор этилади. Эскининг емирилиши, янгининг пайдо булиши, тараккиёт жараёнида диалектик инкорнинг икки мухим ва ажралмас жихатидир....

Инкорни инкор конуни куйидаги хусусиятлар билан тавсфланади:

Биринчидан, эскининг янги томонидан инкор этилиши кишиларнинг онги иродасига боғлиқ булмаган объектив жараёндир. Инкор субъектив, ташкаридан киритилган фикр эмас, балки объектив жараён тараккиётнинг боскичидир.

Иккинчидан, диалектик инкор ташкаридан киритилган куч ёки холат эмас, балки нарса ва ходисанинг ички ривожланиш натижаси, узини-узи инкор килишдир. Диалектик инкор нарсани бутунлай йук килиб юбориладиган фаолият билан ухшаш эмас, у шундай инкорки, бунинг натижасида ривожланиш давом этишига, янги инкор содир булишига имкон яратилади.

Учинчидан, диалектика хар бир нарса ва ходиса учун инкорнинг аниқ тури мавжуддир деб хисоблайди. Тасаввур ва тушунчаларнинг хар бир тури стнгари буюмлар хар бир турининг хам узига алоҳида инкор тури борки, бунда тараккиет содир булади.

Туртинчидан, диалектик инкор тулик инкор булмасдан балки эскини янги билан боғлаб турувчи жараендир. Диалектик инкор янги билан эски уртасидаги ворисликни тавсифлайди.

Бешинчидан диалектик инкор тараккиетнинг оддийдан мураккабга, куйидан юкорига боришини тавсифлайди, бир сифатдан бошка сифатга утилади.

Инкорни инкор конуни объектив оламнинг ва билишнинг турли сохаларида куплаб учрайдиган кенг таъсир доирасига эга булган конунудир. Агар арпа ерга экилса, у иссиқлик ва намлик таъсирида кукаради ва ундан усимлик пайдо булади. Эндиликда арпа узини инкор этади.

Инкорни инкор конуни жамиятни маънавий хаетида хам намоён булади.

Фалсафада инкорни инкор конуни биринчи бор Гегел томонидан таърифланган. Унинг фикрича, дастлабки, бир бутун фикр бир –бирига зид булган ижобий ва салбий, «ха» ва «йук» дан иборат икки фикрга булинади. Бутуннинг иккига булиниши – антитезис инкордир. Карама-карши фикрлар кураши охирида бирикиб янги фикр (синтез) хосил булади. Шундай килиб, Гегелнинг фикрича, соф гоё уз тараккиетида 3 боскичдан утади: тезис, антитезис ва синтезис. Гегелнинг таълимотига кура, нимаики соф гоёнинг ривожланишига мансуб булса, у моддий борликнинг хама нарса ва ходисаларига мансубдир.

Инкорни-инкор конуни тараккиетда ворислик ва кайтарилувчанликнинг бирлигини тавсифлайди.. натижада тараккиет тугри чизикли эмас, балки «бурама» шаклида амалга ошади.

Тараккиёт жараенинг илгарилаб бориши хусусияти эски урнига келадиган янги доимо янги булиб колмасдан, вакт утиши билан у хам эскиради ва ўз навбатида инкор киланади деган маънони англатади. Унинг натижасида тараккиет жараени иккиланма инкор сифатида куринади.

Диалектик инкор тараккиетни ифолайди. Масалан сув киздирилганда бугга айланади, совутилганда эса яна сувга айланади. Металл киздирилганда суюк, совутилганда эса каттаик холатга утади. Бу ерда биз бир холатнинг бошка холат томонидан инкор этилишини курамиз. Лекин бу ерда ривожланиш содир булмайди, балки бир ходисанинг бошка ходиса билан алмашиниши содир булади. Диалектик инкор юкорида курсатилган инкордан фаркли уларок шундай зиддиятларни хал килишни мақсад килиб куядики, бунинг натижасида тараккиётда юкори боскичга эришилади.

Диалектик инкорнинг яна бир мухим хусусиятини айтиб утиш мақсадга мувофикдир. Икинчи инкор эскини емирибгина колмай олдинга ривожланишдаги бутун ижобий томонларни умумлаштиради яъни синтез килади.

Инкорни инкор ривожланишнинг маълум бир даврини тугаллайди лекин у шу билан бирга кейинги харакат учун бошлангич нукта булиб хизмат килади. Куришиб турибдики инкор тушунчаси даврни хам ифодалайди. Бу давр маълум жараеннинг туггалланиш боскичи Янги диалектик давр учун бошлангич нукта булиб колади ва бу чексиз давом этади. Бир муносабатда синтез булган нарса бошкасида Янги ривожланишнинг бошлангич нуктасидан иборат булади.

Диалектик тараккиет тугри чизикли харакат булмай, аста секин кутарилиб, кенгайиб борадиган, бир-бири билан умумий ворислик йули Билан боғланган юксак боскичда бошлангич нукта жихатини уз ичига оладиган «бурама » харакатдан иборат.

Тараккиет айрам холларда куйига караб боради. Бунга моддий тизимларнинг емирилиши материя харакатининг мураккаб шаклларга утиши мисол булла олади. Аммо шуни айтиш керакки тараккиетнинг оркага кайтиши илгарилама харакатдан вақтинча чеклашишдир.

Ижтимоий тараккиет жамиятнинг ривожланиши хеч қачон тухтаб колмаслиги қонуний ва узгартириб булмайдиган жараендир.

Ривожланишнинг пастдан юкорига кутарилувчи йуналишини диалектик тушуниш доиравий харакат тугрисидаги метафизик назария билан хеч қандай умумийликка эга эмас. Баъзи бир олимлар дунеда булаётган баъзи боскичларнинг кайтарилишини оддий эскиликка кайтиш деб хисобламоқдалар. Уларнинг фикрича, табиат ва жамият ибтидоси ва интохоси бутунлай мос келувчи маълум давр цикл еки айланма буйича булади. 18 асрларда яшаган италиялик файласуф Ж. Б Виконинг таъкидлашича, жамият уз тараккиетида 3 даврни босиб утади:

1. болалик даври бу даврда диний дунекараш ва зуравонлик хукмрон килади.
2. усмирлик даври, аристократлик, рицирлик ва етуклик равнак топади.
3. етуклик даври.

У. Шинглер жамият узининг ривожланишида бунед булиш, (1) гуллаб яшнаш (2) инкирозга юз тутиш даврларини бошдан кечиради дейди. Унинг фикрича инсоният тарихининг хозирги боскичи инкирозлар давридир, шунга кура хозирга замон маданиятининг барча ютуқлари бутунлай йук килиниши лозим эмиш. Инглиз тарихчиси Тойнбининг таъбирича жамият тарихи қоронги ва узаро алоқода булмаган цивилизациядан иборат. Хар қандай цивилизация ривожланиш боскичларини босиб утади: бахор, ез, куз, киш еки болалик, усмирлик, етуклик ва қариллик. Унинг курсатишича, гарб цивилизацияси етуклик боскичидадир ва у келажакда ривожланиш хусусиятига эга. Америкалик проф. Райд эса жамият тарихи маълум бир боскичлардан яъни қахрамонлик асри, галаенлик вақти ва тикланиш даврининг шу тахлидда такрорланишидан иборат, деб таърифлайди. Унинг фикрича, хозирги цивилизациядан кейин инсоният фақат оркага кайтиш билан ривожланармиш.

Эскининг урнига янгининг келиши унинг кундан кунга мустахкамланиши, ривожланиши ва уларнинг ажралмаслиги тараккиетнинг бошланиш хусусиятини белгилайди. Янги эскининг урнини эгаллаб боришида эскидан ижобий, мухим томонларини узида мужассамлаштириб, юкорирок сифат

хусусиятларига айланади. Эскининг урнига келган Янги дастлаб, имконият куринишида булади. Бу имкониятнинг воқеъликка айланиши маълум шарт-шароитлардагина амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда янгиликнинг галабага еришувини таъминлашда кишиларнинг фаолияти зарурдир.

«Бизнинг тушунчамизда, котиб колган эски акидалардан воз кечиш- уз тарихий утмишимиздан воз кечиш дегани эмас, бу бир еклама тор фикрлашдан воз кечиш демакдир» дейди И.Каримов.

Юқорида биз 3та асосий конунларни мазмун мохиятини тафсифлаб беришга ҳаракат килдик, энди шуни эслатиб утиш керакки, оламни англашда мазкур конунларни эътиборга олиш, буларни талабларга мос равишда фикрлаш ва амал килиш катта методологик аҳамиятга эга.

Фалсафа оламидаги нарса ва ходисаларнинг энг умумий алоқодорлик ва тарракиет конунлари ҳақидаги фан булибгина колмасдан, таффақкурлаш фикр юритишб дунени билиш ҳақидаги ҳам фандир. Хар бир инсон уз амалий фаолияти ва илмий билиш жараенида фалсафанинг мазмун-мохияти, унинг ранг-баранглигиб куп киррали томон ва хусусиятларини хисобга олиб, уларга онгли равишда амал килишлари лозим.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Конун нима?
2. Табиат ва жамият конунларининг кандай хусусиятлари бор?
3. Микдор ва сифат нима? Меъерчи,
4. Ҳаракат, ривожланишни мохиятини, сабабини қайси конун очиб беради?
5. Зиддият нима? Зиддиятнинг кандай турларини биласиз?
6. Зиддиятлар кандай бартараф қилинади?
7. Инкор нима? Инкорни инкор қонуничи?
8. Ворислик нима?

Адабиётлар:

17. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
19. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005. . 145-155бетлар.
20. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
21. Falsafa. Ахмедова М. таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
22. Гуннор Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи .Т. «шарқ» нашр. 2002й.-606-613 бетлар.
23. Каримов И. «Маънавият, Фалсафа ва ҳаёт.» Т. «Фон». нашр 200й.1- 190-206 бетлар.

7-Мавзу:Фалсафа категориялари

Режа:

- 1.Категория тушунчаси ва унинг турлари
- 2.Система, элемент, структура
- 3.Мазмун ва шакл. Моҳият ва ходиса
- 4.Сабаб ва оқибат, Имконият ва воқеълик

Категория ўзи нима - Бу сўз қадимги юнон тилидан олинган бўлиб: «изоҳлаш», «тушунтириш», «қўрсатиш», деган маъноларни англатади. Унинг мазмунидаги бундай хилма-хиллик қадимги даврларданок илмий тадқиқот йўналишига айланган.

Фалсафа тарихида уларни биринчи бўлиб, Арасту таърифлаб берган. У ўзининг «Категориялар» деган асарида уларни объектив воқеликнинг умумлашган инъкоси сифатида қараб, туркумлаштиришга ҳаракат қилган. Хусусан, унингча қуйидаги категориялар мавжуд: «моҳият» (субстанция), «миқдор», «сифат», «муносабат», «ўрин», «вақт», «ҳолат», «мавқе», «ҳаракат», «азоб-уқубат». Бу туркумлаштириш, ўз вақтида илмий билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Арасту «Метафизика» асарида «моҳият», «ҳолат» ва «муносабат» категорияларини ҳам изоҳлаган.

Фалсафа фанининг категориялари ҳақидаги турли қарашларни умумлаштириб айтганда, уларнинг мантиқий тушунчалар сифатидаги қуйидаги тавсифлари бор: 1) объектив воқеликнинг инъикоси; 2) нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланиш ва алоқадорлигини мантиқий умумлаштирувчи билиш усули; 3) нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши билан ўзгариб турувчи мантиқий тушунча; 4) борлиқнинг мавжудлигидан келиб чиқадиган тарихий — мантиқий билиш даражаларидан бири. Фалсафада ўз хусусиятларига кўра, «**жуфт категориялар**» деб аталадиган; умумий боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар ҳам бор. Улар нарса ва ҳодисаларнинг муайян йўналишдаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий такрорланиб турувчи боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалайди. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайдиган умумий қонуният тарзида вужудга келган.

Маълумки нарса ва ҳодисаларнинг умумий боғланиши ва ривожланиши узига хос «буюмлар мантикини», объектив диалектикани ташкил қилади. Бу объектив диалектика инсон тафаккур мантикини, яъни субъектив диалектикада маълум бир илмий тушунчалар, категориялар қуринишида акс эттиради.

Фалсафа тарихида категориялар масаласи Арасту томонидан батафсилроқ ишлаб чиқилган. У ўзининг «Метафизика», «Категориялар» номли асарларида моҳият ва ходиса, миқдор ва сифат сабабият, зарурият ва тасодиф, бутун ва булак каби тушунчаларнинг моҳияти ва фалсафий аҳамиятини тавсифлаб берган.

Урта Осиё мутафаккирларининг, жумладан, Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек асарларида ҳам мазкур категориялар куп ишлатиб келинган.

«Фалсафа мавжудотни – яъни барча мавжуд нарсаларни, унинг келиб чиқиши, тартиби, узаро муносабати, биридан иккинчисига утишини ҳар томонлама текшириш учун зарурият, воқелик, сабабият тамойилларини асос қилиб олади», деб ёзади Ибн Сино.

Ҳар бир фан ўзининг категория, яъни тушунчалар тизимига эга бўлиб, у орқали оламдаги нарса ва ҳодисалар тараккиёти қонуниятларини урганада.

Фалсафий категориялар, бошқа фанлар тушунчаларидан бир қатор муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан. Категориялар объектив оламдаги энг умумий алоқадорликлар инъикосидир. Категорияларнинг объектив мазмуни инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган воқелик ҳаракатининг энг умумий қонунларидир. Категориялар инсон тафаккурида воқеликнинг акс этиши шаклларида.

Демак, категорияларнинг мазмуни, яъни фикрлаш шакли объектив дунё тараккиётининг энг умумий қонунларидан булак нарса эмас. Маълумки, сабабият, зарурият, қонуният ва ҳоказолар гоёси табиат, воқелик олам қонунларининг киши миясида инъикос этишидир.

Иккинчидан. Категориялар энг умумий тушунчалар сифатида инсон фикри шакллари бўлиб ва шу тахлитда улар мантиқий мазмунга ҳам эгадирлар. Категорияларнинг мантиқий мазмуни деганда

инсон тафаккури ходисаларнинг мохиятига кириб бориши, унинг чуқурлашуви даражаси кузда тутилади. Категориялар объектив дунёнинг энг умумий ва муҳим томонларини ифодалаганига қолмай, билишнинг погоналари ва таянч нуқтаси ҳисобланади. Уларни била бориш орқали инсоннинг назарий ва амалий фаолияти учун муҳим булган дунёдаги нарса, ходисаларнинг энг умумий қонуниятлари очиқ берилди. Фалсафий категориялар инсоннинг билиш фаолияти натижасида дунёни ушлаштиришда эришган ютуқларини ифодалайди.

Фалсафий категориялар – уз манбаи, мазмуни жихатидан объективдир, лекин шакл жихатидан – субъективдир. Агар нарсалар ва уларнинг тараккиёт қонунлари моддий булиб, инсон онгига боғлиқ булмаган ҳолда, объектив равишда мавжуд экан, тафаккур категориялари маънавий булиб, фақат кишилар миёсидагина мавжуддир.

Учинчидан. Категориялар илмий билишда муҳим методологик ролни бажардилар. Объектив дунё ходисаларининг энг умумий қонунлари ҳаракатини урганиб, фалсафа категориялари, бир томондан, нарсаларнинг мохиятини чуқурроқ билишга ёрдам берадилар, иккинчи томондан, объектив дунёдаги нарса ва ходисалар ҳақидаги янги билимлар олишга ва туплашга сабабчи буладилар. Фалсафий категориялар – илмий билиш методологияси, маълум нарсадан номаълум нарсага утишини натижаларини излаб топиш усулидир, улар ташқи оламдаги нарса ва ходисаларни тугри ақс эттирганликлари ҳамда уларни узаро боғлиқ ва ривожланишда деб билганликлари учун билиш жараёнининг энг умумий методи ролини бажаради.

Категориялар мавжуд нарсалар ҳақидагина эмас, балки келажакда мавжуд булиши керак булган нарсалар ҳақида ҳам ахборот беради. Улар ҳозирги вақтда қандай ҳолдалигини тушунишга ёрдам берибгина қолмай, балки келгусида уларнинг узгариш ва ривожланиш йўналишларини ҳам қурсатади. Шу асосда улар янги билимларни эгаллаш манбаи булиб хизмат қилади. Буларнинг ҳаммаси фалсафа категориялари ғносеологик табиатига қура бевосита амалиётга айланиши тамойилига эга эканлигини исбот қилади.

Туртинчидан. Фалсафа категорияларининг шаклланиши ва ривожланиши асосида инсон моддий-ҳиссий фаолиятининг йиғиндиси булган амалиёт ётади. Шунинг учун ҳам фалсафа категориялари ижтимоий амалиёт маҳсули ҳисобланади. Бу ерда инсон назарий ва амалий фаолиятининг бирлиги яққол намаён булади. Моддий ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида инсон субъект сифатида ташқи оламдаги нарсаларга нисбатан уз фаолиятининг объектлари сифатида муносабатда булади.

Субъект билан объект уртасидаги муносабатнинг узаро таъсири жараёнида мантикий категориялар вужудга келади. Ташқи олам қонуниятлари тафаккур шаклида ақс этиши ҳам амалиёт асосида юз беради. Инсон амалиёти мантик категориялари орқали олинган билимлар ҳақиқийлигини текшириб қуради. Шундай қилиб, тафаккуримиз мазмунининг объективлиги тафаккур қонунларига мос қелиши амалиёт асосида булади ва унинг ёрдамида исботланади.

Бошқа фанлар категориялари табиат, жамият ва тафаккурга ҳос боғланишлар, алоқадорликнинг муайян бир соҳасини ифодаласа, фалсафий категориялар объектив оламдаги энг умумий алоқадорликлар, узаро таъсирилари ақс эттиради.

Фалсафанинг жуфт категориялари оламдаги зиддиятли ва сабабли боғланишлар, узаро таъсир ва тақозоларни ифодалайди. Уларни шартли равишда қуйидаги уч турқумга ажратиш мумкин.

1. Воқеъликнинг энг умумий алоқадорлигини, ақс эттирадиган категориялар. Мазкур турқумга яққалиқ, ҳусусийлик ва умумийлик, мохият ва ходиса категориялари қиради.

2. Иккинчи турқумга воқеъликнинг тузилишини ақс эттирувчи категориялар қиради. Булар мазмун ва шакл, бутун ва булақ, структура элементдан иборат.

3. Учинчи туркумга вокейликдаги нарса ва ходисалар уртасидаги сабабият (детерминизм)ни акс эттирувчи категориялар киради, яъни сабаб ва окибат, зарурият ва тасодиф, имконият ва вокейлик.

Вокейликнинг энг умумий алокадорлигини, акс эттирадиган категориялар: яккалик, хусусийлик ва умумийлик, мохият ва ходиса.

Яккалик. – алохида сифат ва микдор аниклигига эга булган нарса, ходиса ва жараёнлар.

Умумийлик – деганда объектив реалликнинг барча ёки бир канча нарса ёки ходисалардаги объектив мавжуд булган томонлар, хоссалар ва белгиларнинг мажмуи, улар уртасидаги алока ва муносабатларнинг ухшашлиги тушунилади.

Хусусийлик – шундай нарса ёки ходисалар гурухидирки, улар маълум маънода умумий булсада, лекин ундан ҳам умумийроқ булган бошка бир гурухга киради ва бу гурухда у алохидалик ёки яккаликдир, бутуннинг кисмидир.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик бир-бири билан узвий боғланган, шунинг учун ҳам уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Хар кандай яккалик маълум вақт ва шароитда хусусийликка ва умумийликка олиб келади. Шунингдек, умумийлик нарса ва ходисаларнинг энг умумий тамонлари орасидаги алокаларни узида акс эттириб, уз куринишларини факат яккалик ва хусусийлик орқали конкретлаштиради.

Умумийлик, хусусийлик ва яккалик бир бутунликни ташкил қилсада, уларнинг хар бири узига хос хусусиятга эга. Яккалик ва хусусийликлар орқали намоён буладиган умумийлик узининг мустақил кийматига эга. Шунингдек, хар кандай яккалик, хусусийлик умумийликни ифодаладиган хосса, белги ва томонлар билан бир каторда факат узларига хос булган ва шу орқали бошка турдошларидан фарқ қиладиган хусусиятларга ҳам эга. Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари орқали инсон уз онгида оламдаги нарса ва ходисаларнинг уртасидаги алокадорликни чуқур ва атрофлича билиб олиш имкониятига эга булади.

Мохият – ходисанинг ичида яширинган оламнинг турли-туман ходисаларида юз берадиган чуқур нисбий барқарор алокаларни ифодаладиган вокейликнинг ички томонидир.

Ходиса – эса мохиятнинг у ёки бу холда учратилишини ифодаловчи вокейликнинг узгарувчан, харакат хусусиятларига, белгиларига бой булган томонидар.

Нарсаларнинг мохиятига сингиб бориш нарса ва ходисаларнинг ривожланишининг қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Маълумки, қонунларни билиш кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятнинг асосидир, у хозирги руй бераётган воқеаларни чуқурроқ тушунишга ва уларнинг келажакдаги ривожланиш йуналишларини олдиндан кура билишга ёрдам беради.

Мохият ва ходиса умумий ва хусусий томонларга эгадир. Булар қуйидагилардан иборат: биринчидан, мохият оламдаги нарса ва ходисаларнинг ички алоқасини, ходисалар эса ташқи алоқаларни ифодалади; иккинчидан, нарсаларнинг ички томонларини ифода этганлиги туфайли у сезгиларимиз орқали бевосита идрок этилмайди. Мохият биздан яширинган холда мавжуд булади. Ходиса эса, аксинча, инсон томонидан хиссий органлар орқали бевосита идрок қилинади; учинчидан, мохият доимийлиги ва барқарорлиги билан фарқ қилади. Ходисаларнинг ривожланиш қонунларини билиб олиш имкониятини беради. Шу маънода мохият ходисага нисбатан чуқурроқдир. Ходиса нарсаларнинг хар хил томонларини ифодалади ва шу тариха ходиса мохиятга нисбатан бойроқдир.

Мохият ва ходиса бир бири билан узвий боғланган булиб, хар хил алокадорликдадир. Хар кандай мохият у ёки бу тарзда намоён булади, ходиса эса у ёки бу холдаги куринишдир. Шунингдек, мохиятнинг узгариш ёки йуқолиши ходисанинг йуқолишига ёки узгаришига олиб келади. Мохият ва ходиса алокадорлигида мохият белгилувчи ва ходиса белгиланувчи, мохиятдан келиб чиқувчидир.

Ходиса баъзи бир вақтларда мохиятни бузиб курсатиши мумкин. Шунга карамасдан нарсалар мохиятини ходисалар оркали билиш мумкин.

Мохият ва ходиса категорияларининг методологик ахамияти шундаки, мазкур тушунчалар ёрдамида оламдаги нарса ва ходисаларнинг мазмун-мохиятини чуқур англаб олиш имконияти яратилади.

Воқеликни тузилишини акс эттирувчи категорияларга мазмун ва шакл, бутун ва булак, структура, элементни келтириши мумкин. Мазмун-муайян нарса ва ходисаларни тавсифлофчи ички элементлар ва узгаришларнинг мажмуидан иборат.

Шакл эса мазмунни ифодалаш усули, ташкил этувчисидир. Масалан, атомнинг мазмуни шуни ташкил этган элементлар заррачалар ва уларнинг харакатидан, атомнинг шакли эса бу элементлар заррачаларининг жойлашиш тартиби ва тузилмасидан иборат.

Оламдаги хар бир нарса ва ходисада мазмун билан шакл ажралмас бирликда булади. Мазмунга эга булиб, шаклга эга булмайдиган ёки шаклга ега булиб, мазмунга ега булмайдиган ходисалар йук. Шунинг учун уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Мазмун билан шакл бирлигида мазмун хал килувчи, асосийдир. Мазмун шаклни белгилайди. Олдин мазмун, сунгра шакл узгаради. Шундай булсада шакл нисбий мустақилликка эга булиб мазмун ривожланишига фаол таъсир этади.

Мазмун ва шаклнинг бирлиги улар орасидаги зиддиятни мустасно этмайди. Нарса ва ходисаларни илгарилаб бориши мазмун ва шакл бир-бирига мос холдагина юз бериши мумкин. Шунинг учун мазмун ва шакл уртасида содир булган зиддиятларни уз вақтида бартараф этиш илмий били шва амалиётда мухим рол уйнайди.

Элемент (таркибий қисм) – бу узаро алоқада буладиган бир бутун тизимни ташкил этувчи нарса ва ходисаларнинг таркибий қисми. **Тузилиш** (структура) эса бутунни ташкил қилган элементларнинг боғланиш усули, қонуни, бутун доирасидаги муносабатлар тизимидар.

Тузилиш тушунчаси тизимнинг турғунлигини, турли ташки ва ички жараёнларга нисбатан бузулмаслигини ифодалайди.

Элемент ва тузилиш бир-бири билан узвий боғлиқликда булиб, бир-бирини тақазо қилади. Бутунни ташкил қилган элементларнинг боғланиш хусусияти, уларнинг бутун доирасидаги муносабатлар системаси шу элементларнинг табиатиға, уларнинг сифати ва микдорига боғлиқ, элементларнинг сифати, хусусияти, урни, роли ва ахамияти эса улар иштирок этаётган боғланишлар системаси, яъни бутуннинг тузилишиға боғлиқ.

Бутунни ташкил қилган у ёки бу элементларнинг узгариши структуранинг узгаришиға сабаб булади, яъни структуранинг пайдо булиши эса унинг таркибига қирган элементларда тегишли узгаришларға олиб келади. Уларда янги хусусият, янги сифат ва микдор қуринишлари пайдо булиди.

Элемент ва структура қарама-қаршиликларнинг бирлигини ташкил этади. Элементлар доимо узаро таъсирда булиб, узгариб туради, структура эса турғунликка, узгармасликка интилади. Бу зиддият тараккиётнинг маълум босқичида узгарган элементларға мавжуд структура мос келиб қолганда эски тузилишнинг бузилиши ва янги структуранинг ташкил топиши билан бархам топади. янги структуранинг ташкил топиши нарсаларнинг янги сифат холатиға, ривожланишнинг янги босқичиға утишини англайди.

Илмий билиш тараккиётнинг ҳозирги босқичи тузилиш ва элемент билан бир қаторда бутун ва булак категориялар ҳам фалсафий тушунчалар моқамиға эга булади.

Бутунлик моддий оламдаги нарса ва ходисаларнинг энг умумий хоссасидар. Хар кандай материянинг булагини олмайлик, у узига хос бутундир. Шу билан бирга у ката бутуннинг булагидир.

Хар кандай бутун маълум булаклар сонига эга булиб, уларнинг булиниши сифат жихатидан янги бугинга утишни билдиради. Хар бир узаро боғлик булаклардан тузилган борлик бутундир. Бутун турли туманликларнинг бирлиги сифатида намаён булади. Булакларнинг турли туманлиги, уларнинг тафовутлари, бутуннинг сифати хусусияти булакларнинг оддий йигиндиси, уларнинг ташки бирлашмаси эмас, балки булакларнинг ички узаро таъсири ва бир-бирига утишини ифодалайди.

Вокейликдаги нарса ва ходисалар уртасидаги сабабият (детерминизм)ни акс эттирувчи категорияларга сабаб ва окибат, зарурият ва тасодиф, имконият ва вокейлик киради.

Сабабият – объектив оламдаги ходисалар умумий боғланишнинг алохида куринишидир. Сабабият ходисалар уртасидаги шундай ички алокадорликки, хар доим бир ходиса мавжуд булар экан, унинг кетидан мукаррор равишда иккинчиси хам келади.

Сабаб – бу узига мувафик келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир.

Сабаб деб муайян шарт – шароитларда бошка бир нарса, ходиса юзага келтирган ёки узгартирган нарса ёки харакат таъсирига айтилади.

Окибат – амалининг натижаси.

Сабаб бирор таъсирнинг боғланиши булиб, у маълум бир натижа, яъни окибатни келтириб чиқаради.

Сабабни бахонадан ва шароитдан фарклаш лозим.

Бахона бирон окибатнинг юзага келишига имкон тугдиради, аммо уни белгиламайди. Сабаб ва окибатга уни куршаб турган ходисалар таъсир утказди. Буларнинг йигиндиси шароитдир. Шароит айни бир вокеанинг бошланиши учун зарур булсада, лекин у уз холига окибатни келтириб чиқармайди.

Сабаб – окибат боғланишлари куйидаги томонлари билан тавсифланади: 1) ходисаларнинг сабаб-окибат алокадорлиги умумий характерга эга. Дунёда хеч кандай ходиса сабабсиз юз бермайди; 2) сабаб ва окибат категориялари якка, алохида ходисаларнинг юз бериши илдизларини очиб беради. Сабабият вокейликдаги ходиса жараёнларининг келиб чиқишини аниқлайдиган генетик боғланишдир; 3) сабаб-окибат боғланишлари маълум вақт ва шароит мавжуд булгандагина бошка ходисани келтириб чиқаради; 4) сабаб вақт нуктаи – назаридан, окибатдан олдин келади ва уни келтириб чиқаради; 5) сабаб-окибат боғланишлари зарурий равишда аниқ бир ходиса – окибатни келтириб чиқаради.

Сабаб ва окибат боғланишлари турли шаклларда намоён булади. Уларга бош ва иккинчи даражали, ички ва ташки, объектив ва субъектив ва х.к. сабаблар киради. Сабабларнинг мазкур шакллари хақида Ибн Синонинг «Гиб конунлари» асарида хам маълумотлар берилган.

Нарса ва ходисаларнинг сабабий муносабатларини фалсафий тахлил килиш уларнинг мохиятини янада чуқурроқ билиш ва тараккиёт конунларини урганиш имкониятини беради. Сабабият хар кандай конуннинг ажралмас белгиларидан биридир.

Сабаб ва окибат категориялари фанни янгидан-янги туркумдаги сабабий алокалар ва улар асосида амал келадиган конуниятларини билишга ундайди. Объектив дуне конуниятларини билиш эса инсоннинг онгли, Амалий ва илмий – назарий фаолиятининг асосий максадидир.

Зарурият ва тасодиф категориялари кишиларнинг оламдаги нарса ва ходисаларига хос булган сабаб-окибат боғланишлари хақидаги тасаввурлари янада чуқурлашиши натижасида шаклланади.

Зарурият – нарса, ходиса жараёнларнинг тараккиёти билан аникланадиган, ички мухим богланишлар оркали конуний келиб чикадиган ва шунинг учун юз бериши мукаррор булган ходисадир.

Заруриятнинг асосий хусусиятлари куйидагилардан иборат: 1) заруриятнинг сабаби узида булиб, у мазкур ходиса ёки жараёнларнинг ички табиатидан келиб чиқади; 2) зарурият вокейликдаги нарса ёки ходисаларнинг чуқур, мухим, тақрорланиб турадиган ички богланишларидан келиб чиқади; 3) зарурият олдинги тараккиёт оркали конуний тайёрланади; 4) зарурият мукаррорлик хусусиятига эга булиб, содир буладиган жараёнларни маълум йуналишга солади; 5) зарурият умумий характерга эга.

Тасодиф ходисалар уртасидаги ташки богланишлардан ҳосил булади ва шунинг учун у ноаниклик, мажбурий эмаслиги билан фаркланади. Тасодиф юз бериши, ёки юз бермаслиги мумкин булган жараёнларга ҳосдир.

Тасодиф заруриятдан куйидаги томонлари билан фарк қилади; 1) тасодифнинг сабаби узига эмас, балки бошқа нарса ёки ходисалардадир, у ички эмас, балки ташки сабаблардан келиб чиқади; 2) у вокейликдаги мухим булмаган иккинчи даражали богланишлардан келиб чиқади; 3) тасодиф ходисанинг бутун тараккиёти булган жараёнларнинг таъсири натижасида содир булади; 4) тасодиф нарсалар ривожининг йуналишини белгилаб бермайди ва шунинг учун мукаррор эмас. Тасодиф юз бериши ёки бермаслиги ҳам мумкин; 5) тасодиф типик булмаган, индивидуал характерга эга.

Зарурият ва тасодиф бир-бири билан чамбарчас боғланган булиб, бири-иккинчисини такоза этади. Заруриятдан ажралган тасодиф булмаганидек, тасодиф билан боғлиқ булмаган зарурият ҳам мавжуд эмас. Шунингдек, зарурият ва тасодифнинг узаро боғлиқлиги уларнинг маълум шарт-шароитларда бир-бирига утиши оркали ифодаланади.

Имконият – ҳали амалга ошмаган лекин юзага чиқиши мумкин булиб вокейликка айлана оладиган ходисадир. Бундан куринадики, имкониятнинг вокейликка айланишини ривожланиш жараёни ифодалайди.

Вокейлик – бу мавжуд дуне, мавжуд нарсалардир. Вокейлик ҳар доим имкониятдан келиб чиқади ва уз навбатида ривожланиш давомида вокейликка айланиб борадиган янгидан-янги имкониятларни тугдиради, бу жараён чексиздир.

Ҳар қандай вокейликнинг пайдо булиши ва мавжудлиги маълум конуниятларнинг таъсири билан белгиланади. Агар ана шу шарт-шароит бузилса, у ҳолда вокейлик узининг заруриятлик хусусиятидан маҳрум булади. Имкониятнинг тескариси – имкониятсизликдир. Имкониятсизлик объектив олам конунларига зид булиб, унга мос келмасликдир. Имконият имкониятсизликдан фарқ қилиб, у маълум даражадаги эҳтимолликка эга. Эҳтимоллик – имконият ривожланишининг объектив даражаси, унинг улчовидир. Имконият пайдо булиши учун минимал, камолотга етиши учун конкрет ва вокейликка айланиши учун мукамал даражадаги эҳтимолликка эга булиши шарт.

Имкониятлар формал, абстракт ва реал шаклларда намаён булади. Формал имконият деганда объектив конунларга зид булмасада, вокейликка айланиши учун ҳеч қандай шарт-шароитга эга булмаган имкониятлар тушунилади.

Амалга ошиши учун ҳали шарт-шароит тула булмаган имконият, **абстракт имконият** дейилади. Абстракт имконият формал имкониятдан тула булмаган баъзи бир шарт-шароитлар мавжудлиги билангина фарқ қилади.

Реал имконият – барча зарур шарт-шароит мавжуд булган имкониятдир.

Формал ва абстракт имкониятлар имкониятсизлик билан бир хил эмас, чунки борликда узининг асоси ва заминига эга. Абстракт имконият тараккиёт давомида реал имкониятга айланиб қолиши мумкин.

Имконият билан воқеълик уртасида диалектик боғланиш бор. Бу боғланиш, аввало, имконият ва воқеъликнинг бир-бирига утиб туриши, имкониятларнинг маълум шарт-шароитларда воқеъликка айланиши, воқеъликнинг эса янгидан-янги имкониятлар яратишда ифодаланади.

Имкониятнинг воқеъликка айланиши ва воқеъликнинг янгидан-янги реал имкониятлар яратиши зиддиятли жараён бўлиб, маълум вақт ва шарт-шароитларни талаб этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Категориялар» тушунчасини қандай изоҳлайсиз?
2. Фалсафий категорияларни бошқа фанлар категорияларидан фарқи нимада?
3. Умумий алоқадорликни ифодаловчи категорияларга қайси категориялар қиради? Уларни моҳияти ва алоқадорлигини ёритиб беринг?
4. Нарса ва ҳодисаларни тузилишини акс эттирувчи категорияларга қайси категориялар қиради?
5. Нарса ва ҳодисалар уртасидаги сабабли боғланишни англашга қайси категориялар имкон беради?

Адабиётлар:

24. Каримов И.А. Асарлар туплами. 1-19 жилдлар. - Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
25. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
26. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
27. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
28. Назаров Қ. Аксиология – қадриятлар фалсафаси. -Т.: ЎФМЖ, 2004.
29. Назаров Қ.Н. Билиш фалсафаси. – Т.: Университет, 2005.
30. Назаров Қ. Ғоялар фалсафаси. – Т.: Академия, 2011.
31. Соифназаров И. Курс лекций по философии. – Т.: 2004.
32. Тўйчиев Б.Т. Социальная философия. Альбом схема –Т.: 2009.
33. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005.
34. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
35. Falsafa. Axmedova M. taхriри остида.-Т.: УФМЖ, 2006.

Қўшимча адабиёт

1. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов Б.Р. Диалектика объективного и субъективного в методе восхождения от абстрактного к конкретному. - Т.: 1998.

Режа:

1. Билишнинг мазмун ва моҳияти
2. Ҳиссий, эмперик, назарий, мантикий ва интуитив билиш даражалари
3. Фалсафада ҳақиқат муаммоси
4. Назария ва амалиёт бирлиги

Таянч тушунчалар:

Онг, инъикос, рухият, тафаккур, тил, гносеология, билиш, агностицизм, скептицизм, ҳиссий билиш, мантикий билиш, амалиёт, ҳақиқат, илмий билиш.

Билиш ва билим. Билишнинг моҳияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Инсон ўз билими туфайли борлиқ, табиат, жамиятни ва ниҳоят, ўз-ўзини ўзгартиради. Билишга қаратилган инсон фаолиятини ва уни амалга оширишнинг энг самарали усулларини тадқиқ этиш фалсафа тарихида муҳим аҳамиятга эга. Шу боис ҳам фалсафанинг билиш масалалари ва муаммолари билан шуғулланувчи махсус соҳаси — гносеология вужудга келди.

Инсон билиши ниҳоятда кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараён дир. **Гносеология** асосан, билишнинг фалсафий муаммоларини ҳал этиш билан шуғулланади. Ҳар бир тарихий давр жамиятнинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, гносеология олдига янги вазифалар қўяди. Хусусан, XVII аср ўрталарида европалик файласуфлар илмий билишнинг аҳамияти, ҳақиқий илмий билишлар ҳосил қилишнинг усулларини ўрганиш, илмий ҳақиқат мезонини аниқлаш билан шуғулландилар. Таҷрибага асосланган билимгина ҳақиқий билим дир, деган ғояни олға сурдилар.

XVIII аср мутафаккирлари илмий билишда инсон ақли имкониятларига, рационал билишнинг ҳиссий билишга нисбатан устунлигига алоҳида урғу бердилар. Буюк немис файласуфи И. Кант билиш натижаларининг ҳақиқийлиги хусусида эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятлари ҳақида баҳс юритди. Гносеология олдида инсон оламни била оладими, деган масала кескин қўйилди. Инсоннинг билиш имкониятларига шубҳа билан қарайдиган файласуфлар агностиклар деб аталдилар.

Билиш нима? Билиш инсоннинг табиат, жамият ва ўзи тўғрисида билимлар ҳосил қилишга қаратилган ақлий, маънавий фаолият тури дир. Инсон ўзини қуршаб турган атроф-муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан муваффақиятли шуғуллана олмайди. Билишнинг маҳсули, натижаси илм бўлиб, ҳар қандай касб-корни эгаллаш фақат илм орқали рўй беради. Шунингдек, билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий зарурият дир.

Немис физиологи Гельмголтцнинг илгари сурган символлар назариясига мувофиқ, инсон аввало ўз сезгирларида ташқи оламни яратади. Ўз сезгиларини нарса, ходисага айлантиради, кейин эса уни билишга интилади. У буюм образини буюмнинг ўзи билан тенглаштиради. Сезги объектив олам образи бўлмай, оламнинг ўзи бўлиб қолади. Демак ушбу символлар назариясига кўра нарса билан нарсанинг тасаввури орасида фарқ йўқ. Ўз вақтида Ибн Сино эмперик табиатшунос сифатида Пифагор, Платон, ўрта асрдаги схоласт Ғаззолий кабиларни фикрларига зарба бериб мистик сон ёки геометрик фигуралар йўқ: сон, геометрик фигуралар конкрет предметсиз бўлмайди, деган хулосага келади. Сезги мазмуни предметлар хоссалари билан ҳеч қандай умумийликка эга бўлмаган белгилар, символлар билан алмаштириш нотўғри.

Сезги образи моддий дунё нарса ва ходисаларининг инсон сезги аъзоларида акс этиши натижасида юзага келган. Демак сезги ва тушунчада нарсанинг ўзи эмас, нарсага нисбатан иккиланган кўриниши ҳосил бўлади.

Образ сезги ва тушунчадан ташқарида мавжуд бўлиш мумкин эмаслиги сабабли у идеал нарсадир, у инсон, субъект онгида вужудга келади. Лекин сезги объектив мазмунга эга. У моддий дунёнинг қайта ишланган мазмунини гавдалантиради. Шунга кўра объектив дир.

Образ субъектда унинг сезги ва тафаккурида ҳосил бўлади. Демак, образ субъект билан объект ўртасидаги бирликни кўрсатади. Сезги, тасаввур, тушунча шаклий жиҳатдан субъективдир, лекин мазмунга кўра объективдир. Чунки сезгида реал дунё инъикос этади. Демак сезги – объектив оламнинг субъектив образидир.

Сезиш – умуман инсон билими тараққиётига нисбатан биринчи босқичдир. Инсониятнинг дастлабки билимлари, тушунчалари даставвал сезги аъзолари орқали олинган далиллар асосида юзага келади. Сезиш инсон миясининг ташқи олам билан дастлабки ва бевосита боғланишдир. Сезги образи содир бўлиши учун уни ҳосил қилувчи нарса ёки ходиса объекти мавжуд бўлмоғи лозим. Оламдаги нарса ва ходисалар ҳақида сезги образлари, тасаввурлар билиш жараёнининг маълум босқичидагина шаклланади. Сезги объектив оламнинг субъектив образи дейиш билан бирга шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу образ кўчирма қотиб қолган, ўлик нарса эмас, балки билиш жараёнида ўзгариб боради. Билишнинг зиддиятли жараён эканлигини билимларимизнинг тўлароқ, чуқурроқ билиши учун далил ва маълумотларнинг янгисига тўғри келмай қолишида кўришимиз мумкин. Зиддиятли муносабат ҳал қилиниши билан билиш жараёни ривожланиб боради. Бизнинг онгимиз эса бу тараққиётни ўзида акс эттириш билан бирга ходисаларнинг юзаки хусусиятларини билишдан моҳиятини билишга томон борувчи тарихий жарён эканлигини кўрсатади.

Билиш жараёнида амалиёт муҳим рол ўйнайди. Амалиёт кўп қиррали ва сермазмун тушунча бўлиб, ўз ичига инсон фаолиятининг барча шакллари қамраб олади. Амалиётнинг асосини меҳнат, моддий ишлаб чиқариш ташкил этади. Бундан ташқари, сиёсий кураш, миллий озодлик ҳаракати, амалиёт инсоннинг ўзига хос фаолияти бўлиб, фақат уларгагина тегишлидир. Амалиёт инсонларнинг тарихан юзага келиши жараёнида шаклланиб, барча жамиятлар тараққиёти йўлида ривожланади ва мукаммаллашади. Амалиёт тарихий тараққиёт субъекти ҳисобланган инсоннинг, унинг учун объект ҳисобланган моддий олам билан боғланишдир. Бундай алоқадорлик жараёнида субъект фаол рол ўйнайди. Амалий таъсир фақат объектни эмас, балки субъектнинг ўзини ҳам ўзгартиради. Амалиёт субъекти алоҳида инсонлар, ижтимоий гуруҳлар; синфлар, бутун жамият ҳам бўлиши мумкин. Қачонки, бундай субъект сифатида инсон бўлар экан, амалиёт алоҳида фаолият тусини олади ва у билан боғланган бўлади. Чунончи, ҳар бир инсон шу жамият аъзоси бўлар экан, ўзининг ҳаракатлари билан алоҳида жамият аъзоси бўлиб майдонга келади. Шунинг учун ҳам алоҳида одам ижтимоий амалиётнинг бир бўлаги бўлиб ҳисобланади.

Амалиёт ҳамма вақт ижтимоий фаолият бўлган ва бундан кейин ҳам бўлиб қолади. Амалиётнинг билиш жараёнидаги роли қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, амалиёт билишнинг бошланғич нуқтаси ва асосидир. Энг аввало шуни эътиборига олиш керакки билишнинг ўзи амалиёт асосида ва айниқса моддий ишлаб чиқариш таъсири остида вужудга келган. Масалан, механик ҳаракат иссиқликка айланади, яъни ишқаланиш натижасида ўт ҳосил бўлган, бу жуда қадимий кашфиёт. Кўп йиллардан кейин эса одамлар иссиқликдан механик ҳаракат вужудга келтириш имкониятига амалиёт асосида эга бўлади. Одамларнинг амалий эҳтиёжи табиат илмининг келиб чиқишига сабаб бўлди. Масалан, астрономия фани фаслни билиш эҳтиёжи натижасида келиб чиқди. Демак ҳар бир фан инсон амалий эҳтиёжи натижасида келиб чиқади. Бундан ташқари амалиёт билиш олдида маълум вазифаларни ҳал қилиш учун ёрдам беради, жумладан у илмий билишнинг асбоб-ускуналари билан қуроллантиришни таъминлайди. Иккинчидан, амалиёт билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билиш натижаларидан ўзининг амалиёт фаолиятидан фойдаланиш учун ҳам атроф тевақалдаги дунёни билиб боради. Унинг тараққиёт қонунларини очади. Амалиёт жараён бўлиб, бунда мунозарали масалалар, назарий муаммолар ҳал қилинади. Табиат ва жамият қонунлари тўғрисидаги билимлар ҳам амалиёт жараёнида текширилади.

Олам ва унинг қонунларини билиш мураккабдир. Билишнинг вазифаси олам ходисаларини оддий кузатиб қолмасдан уларнинг моҳиятини табиат ва жамият тараққиётининг қонунларини очиш ва уларнинг инсон ўз манфаати учун фойдаланишдан иборатдир.

Ташқи оламнинг инсон миясида инъикос қилиши мураккаб диалектик жараёндир. Билиш жараёнида нарсани, ходисани тўла ва мукамал акс эттириш учун маълум бир йўл босиб ўтади. Фаробий ўзининг “Илм ва санъатнинг фазилатлари” рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билиш- билмасликдан билишга, сабабни билишдан оқибатни билишга, ходисадан моҳиятга қараб боришини таъкидлайди. Билиш икки босқичдан: жонли мушоҳада (сезиш) ва мавҳум таффақкурдан иборатдир.

Билишнинг бошланғич босқичи жонли мушоҳада, яъни объектив дунёнинг буюмларини бевосита сезги аъзолари ёрдамида акс этиради. Ибн Синонинг фикрича, сезиш – бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли уларни инсон моддий асосиз инъикос эта олмайди ва жисмларни билолмайди. Жонли мушоҳаданинг билишдаги роли муҳимдир, унинг ёрдамида дунё ҳақида аниқ билимлар келиб чиқади. Лекин бу босқич маълум даражада чекланган. Бу босқичда нарса ва ходисаларнинг баъзи бир томонлари ва хусусиятларинигина билиб олиш мумкин. Нрсаларнинг муҳим белгилари уларнинг ички боғланишлари, моҳиятлари эса билишнинг иккинчи босқичига мавҳум таффақкур ёрдамида акс эттирилиши мумкин. Билишнинг бир босқичидан иккинчи босқичга кўтарадиган нарса амалиётдир. Меҳнат жараёни, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари предмет ва ходисалар асосида ётган қонуниятларни очишни талаб қилади. Ҳиссий билишга, жонли мушоҳадага билишнинг сезги, идрок ва тасаввур шакллари киради.

Ташқи дунёнинг бу инъикос шакллари бир-бири билан органик алоқада бўлиб, алоҳида-алоҳида учрамайди. Сезги ташқи дунё нарса ва ходисаларини билишнинг биринчи қадамидир. Сезгини дастлабки билишнинг манбаи деб ҳисоблаган Фаробий буюмнинг акс этиши ёки инъикоси ўша буюмнинг ўзига мувофиқ келса, сезги ҳақиқий бўлади дейди. Инсон миясида ҳосил бўладиган тасаввур ва фикр ташқи дунё предметларининг сезги орқали таъсири натижасида юзага келиши мумкин. Биз сезгиларимиз ёрдамида нарса ва ходисаларни билиб оламиз ва идрок қиламиз, уларнинг хоссаларини, ўхшашликларни, фарқларини эгаллаймиз. Масалан, кўриш билан предметнинг катта-кичиклиги, ранги ва шаклини, тана сезгиси орқали қаттиқ-юмшоқлигини, эшитиш орқали оҳанг, куч ёки темпини ва бошқа аъзолар воситаси билан объектив мавжуд, предметларнинг хилма-хиллигини биламиз. Сезги идрок учун асос бўлади. Идрок сезгидан фарқ қилиб предметнинг бутун образини беради. Бу предметнинг турли хоссаларини қайта ишлаб, уларни бирлаштиради. Демак, идрок деганда турли сезги аъзолари берган маълумотлар асосида мияда ташқи кўзғатувчининг бир бутун образи ҳосил бўлиши тушунилади ва идрок ташқи дунё предметининг объектив тўғри инъикосини беради. Бу инъикоснинг тўғри эканлигини амалиётда исботланади. Инсон ўзининг амалий фаолиятида ўзи идрок қилаётган предмет билан одамнинг ўзида шу предмет тўғрисида ҳосил бўлган сезги ва идрокнинг ўхшашлигини белгилайди.

Амалий фаолият, фан ва техниканинг ривожланиб бориши инсонга ҳар хил воситалар, асбоб ва ускуналар яратиш ва ҳиссий билиш чегарасини кенгайтириш имкониятини беради. Демак сезги, ундан кейин идрок объектив оламнинг субъектив образини ҳосил қилади. Тасаввур – мавҳум таффақкурга ўтишдаги охириги босқичдир. У нарса ва ходисаларнинг аввалги таъсири натижасида хотирамизда қолган тасаввурларнинг қайтадан эсга олиниши билан боғлиқдир. Тасаввурдаги янги образлар илгариги образлар билан таққослаш орқали юзага келиш мумкин. У мавҳум таффақкур учун асос бўлади.

Идрок қилинаётган нарса ва ходисалар ички қонуниятли боғланишларни очиш учун мавҳум таффақкурга ўтиши керак. Мавҳум таффақкур эса воқеани чуқур билишга имконият яратади. Ҳиссий билиш аниқ нарсалар образини ҳосил қилади, лекин у ходисалар моҳиятини очиб бера олмайди. Демак

ходисалар моҳиятини билиш учун айрим нарсаларга эмас, кўп нарсаларга хос бўлган умумийликни топмоқ керак.

Шундай қилиб, ҳиссий билиш билан мавҳум тафаккур бир бутун билиш жараёнининг сифат жиҳатдан турлича бўлган ва айна вақтда бир-бири билан боғлиқ бўлган босқичларидир.

Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан келиб чиқади, жонли билиш эса қонуният билан ўсиб, мавҳум тафаккурга асос солади. Мантиқий билиш –билишнинг ривожланишидаги сифат жиҳатидан янги, юқори поғонасидир. Мантиқий билишда инсон мантиқий тафаккур ёрдамида воқеаликнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади.

Бизга маълумки, сезги образлари ташқи оламнинг инъикосидир, яъни ташқи олам сезгимизга қандай таъсир қилса шундайлигича акс этилади. Лекин тафаккур образларида бошқачароқ, унда ташқи оламнинг ички моҳияти, алоқа ва боғланишлари ҳамда ривожланиш қонун ва қонуниятлари акс этади. Тафаккур образининг учта асосий хусусияти бор.

1. Тафаккур образлари мавҳумлик хусусиятга эга, яъни тафаккур образлари ҳосил бўлиши учун ифода қилинаётган ташқи олам бевосита кўз олдимизда бўлиши шарт эмас. Тафаккурга хос бўлган ана шу жараён – абстракция дейилади.

2. Тафаккур образлари умумлашган хусусиятга эга. Умумлаштириш эса бизга таъсир этаётган нарса ёки ходисанинг сифат ва хусусиятларидаги муҳим бўлмаган иккинчи даражалиларини четга суриб асосий томонларини таққослаш ва фикран бир-бири билан боғланишдир.

3. Тафаккур образлари тил билан боғлангандир. Билиш жараёнида пайдо бўлаётган ҳар бир тушунча тил орқали рўёбга чиқади онг омилидир.

Мавҳум тафаккур шакллари тушунча, муҳокама, хулосадир. Тушунча тафаккурнинг алоҳида шакли бўлиб, у ташқи дунё нарса ва ходисаларининг умумий, зарурий томонларини акс эттиради. Тушунча – аниқ нарса ва ходисаларнинг сифати, моҳияти ва муайянлигини мияда алоҳида шаклда акс этишидир. Унда ходисадаги асосий томонлари умумлаштирилади. Масалан, материя тушунчаси умуман материянинг белгиларидан қатъий назар, уларнинг асосий белгиси – моддийлиги материя тушунчасида акс этирилади. Жумладан, дарахт деганда тол, терак, олма ва бошқа дарахтлар турлари ва белгиларидан фикран узоклашамиз ва улар учун энг умумий белгиларни оламиз.

Фандаги тушунчалар ҳам худди шундай. Ҳар бир фаннинг ўзига хос тушунчалари бор. Ҳар бир фанни билиш, тушуниш фандаги тушунчаларни билиш демакдир. Тушунча мазмунан объективдир.

Муҳокама – ҳукм орқали объектив дунёдаги қонуниятлар онгда акс этирилади. Якка муҳокама айрим далилларда ўз аксини топса, умумий муҳокама умумий қонунларни ифода этади. Масалан, энергиянинг яйланиш шакли ёки ҳар бир ҳаракат шаклининг биридан иккинчисига ўтиши ҳақидаги қонунлар.

Биринчи мисол, табиатнинг айрим томонига тўғри келса, иккинчиси умумий қонунни акс эттиради. Демак, муҳокама – ҳукм бирор нарса ёки ходиса мушоҳада ҳақида бирор нима дейиш, уни тасдиқлаш ёки инкор этишдир.

Тафаккурнинг учинчи шакли мантиқий, ақлий хулоса чиқаришдир. Хулоса бир ёки бир неча муҳокамадан келиб чиқувчи билимдир. У орқали илгари маълум бўлган билимлар асосида янги билим пайдо бўлади.

Мантиқий ақлий – хулосада муҳокамалар мажмуаси бир-бирига боғланиб янги бир хулоса келиб чиқади. Бундай хулосага асос бўлган икки муҳокама далил деб аталади. Демак, ақлий хулоса фикрни таққослайди, боғлайди, мавҳум тафаккур содир бўлиш жараёнини ифодалайди. Шундай қилиб инсониятнинг барча билимлари сезги материалларини умумлаштириш орқали ҳосил бўлади.

Билишдаги ҳиссий ва рационал-мантикий жиҳатларининг роли масаласини ҳал қилинишида **сенсуализм** ёки **рационализмга** берилиш масалани бир ёқлама тушунтиришга олиб келади. Семсуалистлар ҳиссий билишни юқори кўядилар, мантикий тафаккурнинг ролига етарли баҳо бермайдилар. Рационалистлар эса аксинча, мавҳум тафаккурлар ҳаддан ташқари юқори кўтариб, ҳиссий билишнинг ролини камситар эдилар.

Мадомики, ҳиссий билиш билан мантикий билиш биргаликда майдонга чиқар, ҳамда бир-бирини тўлдирар ва бойитар экан, билишда сезгилар берадиган маълумотларга ҳам, ақлий хулосаларга ҳам менсимаслик билан қараш мумкин эмас.

Сезги органларимиз орқали биз нарсаларнинг хоссасини, хусусиятларини ҳис қиламиз, ақлий билиш туфайли биз уларнинг моддий асосини моҳиятини билишга муяссар бўламиз.

“Билки, – деб ёзади Абу Наср Фаробий², – оламда субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир”. Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир... Субстанцияни фақат ақл қабул қилади ва бунда акциденция ақл учун восита бўлиб хизмат қилади. Ақл ранглар остида шу рангга эга бўлган нарса борлигини овоз кетидан овоз келаётган нарса мавжудлигини билади. Ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг кабидир.

Билиш жараёни мураккаб, кўп қиррали жараёндир. У албатта субъектнинг қобилияти изланувчанлиги, мантикий тафаккурнинг хусусияти, воқеалик ходисаларини кузатиш, унинг моҳиятини очишда ҳам бир нарса ва ходисага ижодий ёндашишни талаб қилади.

Ижод инсоннинг фан, техника, маданият ва бошқа соҳаларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янгилик яратиш, кашф этиш фаолияти бўлиб, мураккаб руҳий жараёндир. Унда инсон тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати, иродаси фаол иштирок этади, бутун билими, тажрибаси, истеъдоди намоён бўлади.

Ижод жараёнида бошқалар томонидан қўлга киритилган билимлар чуқур атрофлича, танқидий равишда ўрганилади, таҳлил этилади, кузатишлар ҳисоблашлар ўтказилади, мантикий хулосалар чиқарилади. Хулосаларнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги тажрибада синалади.

Ижодий изланиш натижасида келиб чиққан билим мазмуни турли шаклларда – бадий асар, математик формула, назария қонун ва бошқалар орқали жамиятга тақдим этилади. Улардан жамият баҳраманд бўлсагина ҳақиқий тўлиқ ижод бўлади. Ижод – фан, техника, маданиятни бойитади, билимни ривожлантиради.

Одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун барча шарт-шароитлар яратиш, маънавий мулкни ҳимоя қилиш... маънавий потенциални илдам ривожлантириш, умуман ижоднинг барча турларини ривожлантириш орқали республиканинг мустақиллигини ва раванг топишини таъминлаш керак. (И.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1993 йил 47-бет). Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, фақат уюшган бозоргина бугунги кунда халқнинг ижодий ва меҳнат имкониятларини очиб бера олади, янгиликларга сезгир қилади, фан ва техниканинг энг сўнгги ютуғларини дадил ва ғайрат билан жорий этади. Ўз ишининг устасига, касб маҳоратига муносиб баҳо беради. (И.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 1993. 60-61 бетлар).

4. Ҳар бир тарихий даврда инсон ўзининг амалий фаолияти натижасида объектив оламни тўлиқ ва аниқ акс эттирувчи билимга эга бўлиб боради. Билим эса объектив реалликка мос келадими ёки йўқми? Бу масалани ҳал қилишда ҳақиқат тўғрисидаги таълимот ўз ифодасини топади. Бу таълимот эса ўз-ўзидан ҳақиқат нима? деган масалани ҳал қилишни талаб қилади. Ҳақиқат масаласини илмий тарзда ҳал

² Абу Наср Фаробий “Фозил одамлар шаҳри” 174-бет.

қилишнинг ягона йўли инсон билимлари билан объектив оламдаги реал нарса ва ходисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ёритишдир. Шундай экан, ҳақиқат объектив воқеликка мос келувчи нарса ва ходисаларнинг реал ҳолатдаги мазмунини сифат ва хусусиятларини тўғри акс эттирувчи ҳамда амалиётда синалган билимлардир.

Инсон сезгилари унинг онгидан ташқаридаги объектив оламнинг инъикосини ҳосил қилади. Объектив оламнинг мавжудлигини эътироф этиш билан унинг тўғри инъикосининг ҳосил бўлиши объектив ҳақиқатдан иборатдир. Ёки бошқача қилиб айтганда объектив ҳақиқат инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган объектив мазмундир. Масалан, табиат ва жамият қонунлари объектив ҳақиқатдир. Чунки бу қонунлар инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда, ундан ташқарида мавжуд, бу қонунларни инсон бекор қила оламайди, ўз ихтиёри билан ўзгартира олмайди. Объектив ҳақиқат тўғрисидаги тушунчани объектив реаллик ҳақидаги тушунча билан бир дейиш мумкин эмас. Объектив ҳақиқат бизнинг онгимиздан ташқарида мавжуд бўлган объектив реалликни онгимизда тўғри инъикосидир. Диалектика билимлар абадий бўлмай улар такомиллашиб боради, нисбий ҳақиқатдан мутлоқ ҳақиқатга боради деб тушунтиради. Ҳақиқатдан ҳам оламда инсон била оламидиган нарса йўқ. Шунинг учун ҳам билиш жараёнининг ривожланиши чексиз у бирор чегарада тўхтатиши мумкин эмас. Инсон эришган янги билим учун зарур босқич ҳисобланади. Демак, мутлоқ ва нисбий ҳақиқатлар диалектик муносабатда бўлади. Инсон тафаккури ўз табиатига кўра мутлоқ ҳақиқатни очиш имкониятига эга деб, мутлоқ ҳақиқат нисбий ҳақиқатлар йиғиндиларидан ташкил топганлигини кўрсатади. Ҳар бир фан соҳасида янги кашфиётлар мутлоқ ҳақиқатга ҳисса қўшади ва бу кашфиёт нисбий чегарага эга, яъни кенгайиши, ривожланиши мумкин.

Ҳар бир нисбий ҳақиқатда мутлоқ ҳақиқат элементи, зарраси бор. Чунки унда моддий дунёнинг маълум томонлари акс этади. Нисбий ҳақиқат объектив оламнинг инсон онгида нисбатан тўғри инъикос этишидир. Амалиёт ва фан тараққиётида бу ҳақиқат тобора такомиллашиб боради. Демак, объектив оламни тахминан тўғри инъикос эттирадиган, тўла ва аниқ бўлмаган инсон билимининг сўнгги тараққиёти жараёнида аниқланиши ва чуқурлашиши тобора тўлароқ бўлиб борадиган илмий билимлар (қоида, тушунча ва назариялар) нисбий ҳақиқатдир.

Нисбий ҳақиқатни эътироф қилиш мутлоқ ҳақиқатни инкор этиш эмас. Чунки бизнинг билимларимиз тайёр ёки қотиб қолган билим бўлмай, мутлоқ ҳақиқатни билиш нисбий ҳақиқатларни билиш билан боради. Мутлоқ ҳақиқат бирданига билиб олинмайди, балки тўлиқ бўлмаган тахминий, яъни нисбий ҳақиқатлар орқали билинади. (Материя тузилиши ҳақида).

Инсон ҳамма вақт табиатни охиригача билиш томон яқинлашиб боради, лекин у моддий олам қонун ва ходисаларини тўла-тўқис билиш даражасига эриша олмайди. Бунинг сабаби шуки, табиат чексиз, у тўхтовсиз ҳаракатда, ривожланишда, ўзгаришда. Инсон билими эса ҳеч қачон моддий оламни бутунлай қамраб ола олмайди. Шунинг учун ҳам инсон билимининг мутлоқ ҳақиқатга яқинлашуви нисбийдир. Бундан бизнинг ҳамма билимларимиз нисбий экан, уларда объектив мазмун йўқ экан, деган хулосага келмаслик керак. Ҳар қандай ҳақиқат нисбийлигига қарамай, унда мутлоқ ҳақиқат элементлари сақланади. Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларни бир-бирига қарама-қарши қўймай балки уларни ажралмас, бир бутун ҳолда олиб ўрганмоқ зарур. Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларни диалектик муносабатини билиш, догматизм, агностицизм, релятивизмга қарши курашда катта аҳамиятга эга. Dogmatism ва релятивизм ҳақиқат ва унинг моҳиятини бир ёқлама ҳал қилувчи, унинг абсолют ва нисбий томонларини бир-биридан ажратиш ташлашга ҳаракат қилувчи таълимотдир. Dogmatism инсон билимларининг конкрет вақти, шароитлари, билиш имкониятлари билан боғлиқ бўлган нисбий томонини инкор этади, ҳар бир билимини ўзгартирмайдиган, ривожлантириш, такомиллаштириш, тўлдириш мумкин бўлмаган сўнгги маррадаги ҳақиқат деб тушунилади. Шу асосда улар инсон билимларида нисбий томонлар мавжудлиги бутунлай инкор этилади. Dogmatism вакиллари кўрсатишича ҳосил бўлган билимларни тўлдириш ва ривожлантиришнинг ҳожати йўқ. Ҳар қандай билимни ҳамма вақт конкрет шароитларини ҳисобга олмай амалда қўллай бериш мумкин эмас. Негаки

догматиклар конкрет тарихий шароит ва вазиятлар доим ўзгариб туришини инкор этадилар, баъзан назарий қоидаларни кўр-кўрона ёдлаб олиб, ҳар қандай шароитда бемалол қўллай бериш мумкин деб ҳисоблайдилар.

Релятивизм вакиллари эса инсон билимларининг фақат нисбий томонларини тан олиб, мутлоқ ҳақиқатни эса бутунлай инкор этадилар. Уларнинг фикрича нисбийлик инсон билимларининг бир томонгина эмас, ҳаммасига хос эмиш. Бу таълимот билимларимизнинг ҳаммасини нисбий деб ҳисоблаш орқали унда инсон онгига боғлиқ бўлмаган воқеликни тўғри акс эттирувчи ҳақиқат мавжудлигини ҳам инкор этади.

Релятивизм асосан ҳар бир конкрет тарихий шароитдаги билиш имкониятлари билан боғлангандир. Биз ҳар бир объектив нарсани ва ходисани маълум тажриба, малака, билиш, техника воситалари асосида биламиз. Лекин юқоридаги билиш имкониятлари ҳар бир тарихий даврда бизни қизиқтирган нарсаларнинг ҳаммасини тўла ва мукамал билишга имкон бермайди. Шу туфайли ҳар бир даврдаги билимлар мажмуасида маълум нисбий томонлар бўлиши табиийдир. Релятивизм илмий билиш ва практика учун зарарли таълимотдир. Релятивизм, скептицизм, агностицизм, схолостикага олиб боради. Ҳақиқат тўғрисидаги таълимотларнинг яна бир жиҳати бор, у ҳам бўлса ҳақиқатнинг конкретлиги масаласидир. Ҳақиқат абстракт бўлиши мумкин эмас, у доим конкрет бўлади.

Ҳақиқатнинг конкретлигидан ҳар бир билим назарий таълимот маълум вақт, шароит, давр, ўрин учун тўғридир, деган маънони билдиради. Биз юқорида инсон билимининг ягона объекти бўлган моддий олам нарсани ва ходисалар доимо ўсиб, ўзгариб, янгилаб туришини кўрдик.

Инсон объектив оламни ўз амалий фаолиятида маълум тарихий ва илмий имкониятлар асосида олиб боради, илмий ҳақиқатлар аниқ тарихий шароит билан боғлиқ бўлиб, аниқ шаклда намоён бўлади, ҳақиқат мавҳум бўлмай аниқ бўлади. масалан, мустақил Ўзбекистоннинг ички сиёсатининг негизи ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини қуриш, унга ўтиш муқаррар давр амри бўлиб, объектив ҳақиқатдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш фақат мақсад эмас, балки янги қадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигининг сифат жиҳатдан тубдан юқори даражасига эришиш услуги ва воситаларидир. (И.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 61-бет).

5. Билиш одам боласининг туғилишидан бошланади, табиат ва ижтимоий муҳитга мослашиш, унга фаол таъсир ўтказиш жароёнида у такомиллашиб боради. Инсон билимини, унда борлиқ қандай ҳолда инъикос этганлигига қараб, оддий (кундалик) ва илмий билимларга ажратиш мумкин.

Оддий (кундалик) билиш кишиларнинг одатдаги ўз кундалик ҳаётларида борлиқдаги предмет ва ҳодисаларни бевосита ўз сезги аъзолари ва тафакурлари орқали билишдир. У кишиларнинг кундалик ҳаётий тажрибалари, малакалари ва амалий ишлари орқали ҳосил бўлади. Оддий билиш ҳамма кишиларга хос билишдир.

Илмий билиш эса, оддий (кундалик) билишдан фарқланиб, у борлиқдаги предмет ва ходисаларнинг қонунятларини, уларнинг моҳиятини билишдир. Илмий билиш, фанда илмий тадқиқотлар ва илмий изланишлар олиб бориш асосида амалга ошади. Шу сабабли илмий билиш узоқ давом этадиган, муайян усуллар ва йўللари билан амалга ошириладиган мураккаб, зиддиятли билишдир.

Шу туфайли илмий билиш билан ҳамма кишилар эмас, балки бир гуруҳ ёки алоҳида кишилар: тадқиқотчилар, олимларгина шуғулланадилар.

Илмий билиш учун тадқиқотчи ўрганаётган предмет ва ходисаларнинг ҳамма томонларини, алоқадорлик ва боғланишларини бирга олиб ўрганиши лозим бўлади. Гарчи бунга у ҳеч қачон тўла-

тўқис эриша олмаса ҳам, лекин бу ҳар томонлама ўрганиш талаби уни хатоликлардан ва бир томонламаликлардан сақлаб қолади.

Илмий билиш предмет ва ходисаларни “ўз ҳаракатида” “жонли” ҳолатда, “ҳаёт ҳолатда”, ўзгариб ва ривожланиб туришида билишни талаб қилади. Илмий билиш натижасида ҳосил қилинган билимларнинг маълум тизимлари фанларни вужудга келтиради.

Ҳар бир билим системасида илмий этиқод жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масалаларнинг қўйилиши ва ҳал қилишда махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжуддирки, улар ўзи ўрганаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндошади.

Илмий билимнинг бир-бири билан узвий боғланган, бири иккинчисин тўлдирадиган иккита даражаси мавжуд, уларга эмпирик ва назарий даражалар киради. Илмий билимнинг эмпирик даражаси кишиларнинг эҳтиёжларини қондириш жараёнини уларнинг кундалик тажрибалари асосида қўлга киритилган маълумотларга таянган ҳолда оламда рўй бераётган ходисаларни билишга қаратилган. Илмий билишнинг эмпирик даражаси уч босқичдан иборат бўлиб, унинг биринчи босқичида алоҳида-алоҳида ўрганадиган ходисалар ҳақида тўпланган билимлар ҳосил бўлади. Унинг иккинчи босқичида мазкур билимлар умумлаштирилиб ходисаларнинг ўртасидаги алоқа ва боғланишлар аниқланади. Ниҳоят эмпирик даражанинг учинчи босқичида нарса ва ходисаларга хос эмпирик қонунлар аниқланади. Шу билан эмпирик даража тугатилади. Унинг натижасида йиғилган маълумотлар билимнинг назарий даражасига замин, пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Илмий билишнинг назарий даражасида илгари тўпланган маълумотлар асосида оламдаги нарса ва ходисаларнинг алоҳида шакллари эмас балки кенг миқдордаги бир қанча ходисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонуниятлари аниқланади. Мазкур асосий қонунлар бир қанча эмпирик қонунларнинг йиғиндисидан таркиб топган бўлиб, оламнинг илмий манзарасини ифодалайдиган назария ва концепцияларда намоён бўлади. Билишнинг назарий даражаси бир қатор хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат;

1. назарий билимлар ўзининг умумийлиги ва мавҳумлиги билан ажралиб туради;
2. назарий билимлар яхлит ва тизимли билимлар ҳисобланади;
3. у фалсафий билимлар билан яқинлиги билан тавсифланади;
4. эмпирик билимларга нисбатан мукамал билимлар ҳисобланиб, ходисаларнинг мазмун-моҳиятини атрофлича ва чуқур акс эттиради.

Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражалари бир-биридан оламдаги нарса ва ходисаларни ўрганиш жараёнида фойдаланадиган илмий усуллари билан ҳам фарқланади.

Илмий билишнинг эмпирик даражасида қуйидаги усуллар кенг қўлланилади: Кузатиш, ўлчаш, таққослаш, илмий тажриба (эксперимент).

Билимнинг назарий даражасида эса мавҳумлик ва аниқлик, аксиоматик, тарихийлик ва мантиқийлик идеаллаштириш ва бошқа усуллар қўлланилади. Шу билан бирга илмий билишнинг иккала даражаси учун умумий бўлган усуллар ҳам мавжуд бўлиб булар: **анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, моделлаштириш, тизимлаш.**

Шундай қилиб, илмий билиш бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган эмпирик ва назарий даражалардан таркиб топган бўлиб, оламдаги нарса ва ходисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонунларини билиш, уларга онгли равишда ёндашиш имкониятини беради. Билиш жараёнида қўлга киритилиб, фалсафий ғоялар билан бойитилган илмий ахборотлар кишиларнинг дунёқарашини шакллантириш, уларнинг бунёдкорлик фаолиятини оширишда қудратли маънавий куч ҳисобланади.

4. Гносеологияда ҳақиқат тушунчаси муҳим ўрин тутди. **Ҳақиқат** инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни очиш ёки илмий ҳақиқатга эришиш ҳар қандай илмий билишнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқат ўзининг мазмунига кўра мутлақ ва нисбий бўлиши мумкин. Фан ҳақиқати ҳамиша нисбий характерга эга бўлиб, уларнинг мажмуасидан мутлақ ҳақиқат вужудга келади.

Ҳақиқат ўз мазмунига кўра ҳамиша объективдир. Яъни унинг мавжудлиги айрим кишиларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ эмасдир. Масалан, Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги объектив ҳақиқатдир. Айрим кишиларнинг бу мустақилликни тан олиш ёки олмаслигидан қатъи назар, бу ҳақиқат ўз мазмунини сақлаб қолаверади. Ҳақиқатни атайин бузиш ёки сохталаштириш охир-оқибатда фош бўлади ва ўз қадрини йўқотади. Шунингдек, ҳақиқат ҳеч қачон мавҳум эмасдир. У ҳамиша конкретдир. Ҳегель сўзлари билан айтганда, нимаики воқе бўлса, у ҳақиқатдир, ҳақиқат — воқеликдир. Ҳақиқат мазмунининг конкрет характери жой, вақт ва шароитни эътиборга олишни талаб этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фалсафа тарихида билиш масаласи қандай ҳал қилинган?
2. Билиш нима? Билишнинг асосий босқичлари нималардан иборат?
3. Ҳиссий ва мантикий билишнинг хусусиятлари, шакллари ҳақида сўзлаб беринг.
4. Ҳақиқат нима?
5. Нисбий ҳамда мутлоқ ҳақиқатларни ўзаро муносабатлари қандай?
6. Ҳақиқатнинг мезонлари ҳақида нималар дея оласиз?
7. Амалиётнинг билиш жараёнидаги аҳамияти нималардан иборат?
8. Илмий билишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
9. Илмий билишнинг эмпирик даражасини тавсифлаб беринг.
10. Билишнинг эмпирик даражаси қайси усуллардан фойдаланилади?
11. Илмий билишнинг назарий даражасининг хусусиятлари ҳақида сўзланг.
12. Назарий билишнинг шаклларига нималар киради?

Адабиётлар:

36. Каримов И.А. Асарлар туплами. 1-19 жилдлар. - Т.: Ўзбекистон, 1996-2011.
37. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
38. Назаров Қ. Аксиология – қадриятлар фалсафаси. -Т.: ЎФМЖ, 2004.
39. Назаров Қ.Н. Билиш фалсафаси. – Т.: Университет, 2005.
40. Назаров Қ. Ғоялар фалсафаси. – Т.: Академия, 2011.
41. Соифназаров И. Курс лекций по философии. – Т.: 2004.
42. Тўйчиев Б.Т. Социальная философия. Альбом схема –Т.: 2009.
43. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005.155-184-б
44. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
45. Falsafa. Axmedova M. taхriri ostida.-Т.: УФМЖ, 2006.

9-Мавзу: Билиш методологияси: асосий тушунчалар

Режа:

- 1.Метод ва методология тушунчаси
- 2.Фан ва фалсафа методлари
- 3.Ахборатлашувнинг фалсафавий асослари
- 4.Фалсафада тушуниш ва тушунтириш

Таянч тушунчалар:

Софистика, эклектика, метафизика, диалектика, синергетика, кузатиш, таккослаиш, эксперимент, абстрактлик, конкретлик, анализ, синтез, индукция, дедукция, тирихийлик, мантикийлик, аналогия.

Бизни ўраб турган дунё нарса ва ходисалари кўп қиррали, кўп сифатлилик хусусиятига эга уларни бирдан тушуниш мумкин эмас. Шунинг учун билишнинг методологияси бизга билишнинг умумий усули ва тафаккур усулини ривожланиш конунларини асослаб беради. Хар бир аниқ фаннинг узи куллайдиган хусусий усуллари туфайли билим системаси чуқурлашиб борса умумий усулни тадбик қилиш орқали эса билиш муайян издан боради.

Билишнинг фалсафий усули реал оламни билишнинг энг умумий усули булиб, у барча фанлар учун методологиядир. Бу усул оламдаги барча нарса ва ходисаларнинг узаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, узгариш ва ривожланиши сабабларини ва мохиятини очиқ берадиган илмий методологик куролдир.

Фалсафа тарихида турлича, тафаккур услуби ҳақиқатни очиқ бера оладиган универсал услуб урнини босишга ҳаракат қилар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам тарихий тараккиёт жараёнида давр талабига жавоб бера олмаганлиги учун инкор этилди. Софистик тафаккур ҳам шулар жумласидандир.

Софистлар табиий тилнинг катор камчиликлари, жумладан амонимия, амфиболия сузларни нотугри боғлаш, икки маъноли талаффуз, фикрни ифодаланишнинг грамматик шакллари ва ҳақозолардан фойдаланиб, ёлгондакам ҳақиқат никоби остида ҳақиқий билимларни ёлгон билан алмаштиришга уринадилар.

Шу сабабли софистикани Фаробий "Сохта донолик" деб, изохлади. Софистик тафаккурда муҳокама юритилаётган нарсанинг моддий асоси олинмасдан мавҳум тушунчалар доираси билан чегараланиб қолади.

Софистик тафаккурдан фарқли метафизик тафаккур, **асосан** нарсалар билан фикр юритади. Мана шу маънода тафаккурнинг метафизик услуби софистик тафаккурни инкор этади.

Табиат предметларнинг мукамал урганиш уларнинг мохиятини чуқурроқ, очиқ боришга интилиш-метофизик тафаккур услубининг ижобий томонини ташкил этади.

Метафизик тафаккур услубининг асосий камчилиги шундан иборатки, табиатдаги нарса ва ходисаларни бир-бири билан ўзаро боғлиқликда, уларнинг узлуксиз ўзгариш ва ривожланишда эканлигини кўра билмаслиги ва кўришни ҳам истамаслигидир.

Эклектика муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва иккинчи даражали боғланишлар ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайдиган, нарсаларнинг турли-туман, купинча карама-қарши томонларини, тамойилсиз кушиб юборадиган методологик услубдир. Обектив дунё нарса ва ходисалардаги алоқа ва муносабатлар мажмуидан аниқ тарихий алоқадорликда, аниқ ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда асосий ҳал қилувчи алоқадорликни ажрата билмаслик, электик тафаккурнинг асосий методологик нуқсонидир.

Диалектика (ёки диалектик тафаккур услуб). Диалектика юнонча «диалегамон»-сухбат олиб бормок, мунозара қилмок дегани булиб, дастлаб бахслашув асосида ҳақиқатга эришиш усулини ифодалаган. Кейинчалик фалсафанинг дунёни билиш, тушунтириш усули сифатида кулланилган.

Диалектик тафаккур услуби ё моддий асосидан ажратилган курук тушунчаларни бир томонлама бурттирувчи ёки нарсалар, тушунчаларнинг харакати диалектикасини хисобга олмайдиган софистик ва метафизик тафаккур услубидан фарк килиб, нарсалар ва уларнинг фикрий образларини узвий бирликда олиб карайди. Шунинг учун диалектик тафаккур софистик хамда метафизик тафаккурга хос камчиликлардан холидир. Диалектик тафаккурда нарсалар билан уларнинг мантикий образлари булган тушунчаларнинг аниклиги билишнинг табиий харакат шакли булиб, бунда субъектив диалектика объектив диалектиканинг маъноси сифатида намоён булади.

Диалектик тафаккур оламдаги хар кандай нарса ёки ходисани урганишга уларнинг хамма томон ва боғланишларини шунингдек унинг бошка нарсалар ва ходисалар билан узаро муносабатларини хисобга олишни талаб этади.

Диалектик фикрлаш усули оламдаги нарса ва ходисаларни факат узаро алокада ва бир-бирини таказо килишда олиб карамасдан, балки харакатда, узгаришда ва ривожланишда карашни талаб килади. Бу хам диалектиканинг мухим тамойилларидан бири булиб хисобланади.

Диалектик тафаккурлаш усулининг яна бир мухим тамойиллари шундан иборатки хар кандай нарса ва ходисаларни тахлил килишда, урганишда унга аник **тарихий** ёндошмокни таказо этади. Нарса ва ходисаларнинг мохиятини билиш учун уни теварак-атрофдаги мухит шароит, жой, вақтга боғланган холда урганиш мақсадга мувофикдир. Аник-тарихий ёндошиш коидасини эътиборга олмаслик назария ва амалиётда бир томонламаликка олиб келиши муқаррар.

Диалектиканинг мазкур тамойили илмий билиш ва амалиётда катта методологик рол уйнайди. Нарса ва ходисаларга аник-тарихий ёндошиш уларнинг ривожига таъсир курсатадиган омилларни тараккий этиш йуналишларини белгилаб олиш имкониятини яратади.

Диалектик тафаккур нарса ва ходисаларнинг **мохияти**, уларнинг бир-бири билан алокадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий қонунлар, тушунчалари тизими ёрдамида ечиб беради. Диалектиканинг қонун ва тушунчалари воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг энг умумий алокасини акс эттириб, уларнинг тараккийёт қонунларини билиш ва амалда юз берадиган ходисаларни онгли тахлил килиш имкониятини яратади.

XX асрда фанда синергетик услуб тушунчаси пайдо булди. Синергетика юнонча сүздан олинган булиб у ҳамқорликда таъсир утказиш маъноларини англатади.

Синергетик ёндашувлар очик системалардаги тартибга тушмаган, беқарор, нотенг, чизиксиз муносабатларни тадқик этишда кул келади. Нотенглик ва қолипдаги барча жараёнларнинг табиий холати экан, демак уз-узини ташкиллаш нотенглик жараёнларнинг табиий интилишини англатади. Бу **услуб** табиат ва жамиятдаги тартибсиз холатлар кандай килиб уз-узидан тартибга тушишини англаб олиш имконини беради. Олами фалсафий билишга ёрдам берадиган бу услубни ифодалаштириб, уни диалектик услуб урнига қуйиш хам, бу услуб факат табиатшунослик фанлари учун этиборли деб караш хам хатодир. Синергетик услубни уз урнига куллаш воқеликдаги тартибсиз холатларнинг уз-узидан тартибга тушиш қонуниятларини билиб олишга ёрдам беради.

Назарий даражанинг усулларига: аксимотик усул, гипотетик-дедуктив усул, абстрактликдан конкретликка қутарилиш, тарихийлик ва мантикийлик ва бошкаларни курсатиш мумкин.

Энди илмий билишни ана шу ва бошка усулларини қуриб чикдмиз. Қузатиш-воқеликдаги нарса ва ходисаларни муайян мақсадга мувофик қартилган хиссий билиш усулидир. Қузатишнинг қай даражада билишни қуйилган мақсаднинг аниклигига қузатилаётган нарса ва ходисалар хақида, олдиндан билимга эга булишга боғлиқдир. Қузатишда субъект асқоблардан фойдаланади. Асқоб

кузатиш даражасини кенгайтиради, кузатилаётган нарсани идрок килиш кобилиятини кучайтиради. Кузатиш бевосита (асбобсиз) ёки воситали (асбоб билан) олиб борилади. Кузатиш жараёнида субъект объектнинг микдор ва сифат жихатларини иникос эттиради ва аниқлаб олади. Улчаш билиш жараёнида нарсанинг микдор тавсифномасини аниқлаш усулидир. Улчов одатда урганилаётган предметни аниқ кайд этилган хосса ва белгиларга эга булган бошка бирон бир предмет билан нисбатлаш йули оркали амалга оширилади. Улчаш усули оркали предметларнинг хоссаларини масалан, мустахкамлигини, мураккаблигини ва бошка томонларни аниқлаш мумкин.

Таккослаш билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алохида бир боскичдир. Изланувчи аввалги маълум билимларга таянган холда изланаётган объектга хос булган ухшаш ва фаркли томонларни таккослаш оркали аниқлайди.

Бу усул маълум даражада физика, математика, кимё, геология, биология ва бошка фан сохаларида кенг кулланилади. Таккослаш бир нарса ёки ходисанинг иккинчи бир нарса ёки ходисадан фаркли ва ухшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини урганиш усули хисобланади.

Эксперимент — тажрибада синаб куриш оркали фанда ходисаларнинг билиш фаолиятида тадқиқ килиш, урганиш усули хисобланади. Эксперимент объектни тегишли тажрибада мосламаларни татбиқ килиш оркали объектга тасир курсатиш, изланувчи эксперимент усулини куллаш орақали узини кизиктирмаган объектнинг томонларини урганиш учун унга фаол таъсир курсатади бунинг учун сунъий шароитлар яратади, шу шароитда текшириш олиб боради, маълумотлар туплайди. Эксперимент усул ходисаларнинг муҳим белгилари ва хусусиятлари, уларнинг бошка нарса ва жодисалар билан муносабати алоқа ва боғланишларнинг чуқурроқ урганишга имконият яратади. Бу усул изланувчига табиий шароитда кузатиш оркали хосил килиш мумкин булмаган билимларни олиш имкониятини беради. Кузатиш эксперимент билан узвий боғланган. Илмий тадқиқотнинг сохаларига караб тадқиқ килинувчи предметларнинг табиатига караб экспериментлар фикрий эксперимент ҳам булиши мумкин. Биз куриб чиркан билиш усуллари деярли билишнинг эмпирик даражасига хос булган усуллардир.

Билишнинг назарий даражасида аксиоматик, гипотетик-дедуктив, абстрактликдан конкретликка кутарилиш, тарихийлик ва мантикийлик, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, идеаллаштириш, моделлаштириш, тизимлаш ва бошка усуллар кулланилади.

Назарий билиш доирасининг усулларида аксиоматик усул тадқиқотнинг аксиомаларга асосланиб назарий хулосалар чиқариш усулидир. Асос килиб олинган аксиомалар эса муайян назарий тизимда исботланмай хақиқий деб қабул килинади. Назарий билимлар тула равишда аксиомалардан дедуктив йул билан чиқарилади.

Аксиоматик усулга яқинроқ булган, лекин ундан фарқ килувчи гинотетик-дедуктив усул булиб, бу усулнинг асоси аксиома эмас, балки тажриба маълумотлари мажмуидир. Гипотеза усули тажриба оркали илмий тадқиқотларда тасдиқланиш ёки нотугри булиб чиқиши мумкин. Гипотеза илмий тадқиқот жараёнини маълум йуналишга йуналтиради, янги-янги далилларни ва маълумотларни туплашга ёрдам беради.

Назарий билишнинг вазифаси урганилаётган ходисани турли-туман боғланишларни конкрет урами деб тасаввур килиш мумкин. Назарий тадқиқот ана шу боғланишларни ажратади ва маълум илмий абстракциялар ёрдамида акс эттиради. Бирок бундай абстракцияларнинг оддий туплами хали ходисани табиати, уни ишлаш жараёнларини ва ривожланишини ифодалаб бера олмайди. Бунинг учун объектни бутунлигича ҳамма алоқа ва боғланишларининг мураккаблиги билан хаёлан тасаввур килиш зарур.

Таджикотнининг бундай усули абстракцидан конкретликка кутарилиш дейилади. Уни куллашда таджикотчи аввало урганиётган объектнинг асосий алоқасини топади, кейин босқичма-босқич уни турли шароитларда урганишни кузата бориб янги боғланишларни очади, улар уртсидаги узаро алоқадорликни аниқлайди ва урганилаётган объектни моҳиятини тула очиқ беради.

Тарихийлик ва мантикийлик объектив дуне тараккиёт жараёнининг муҳим хусусиятларини билиш усулидир. Тарихийлик усули нарса ва ходисаларнинг рўй бериш вақти, дарви, аниқ вужудга келиши, ривожланишини билиш усулидир. Хар бир ходисани тарихий нуқтаи назарда, аниқ тажриба асосига боғлаб урганмок зарур. Тарихийлик усулининг узига хос хусусияти тарихий харакатни унинг бутун бойлиги билан пайкаб олишга интилишдир. Хар бир нарсанининг тарихини очиқ бериш унинг тараккиётдаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг алоқаларини ажратиб курсатишни талаб қилади. Бунининг учун эса унинг моҳияти хақида назарий билим булиши керак. Мантикий усул предметнинг мазмунини назарий шаклда таджик қилиш усули ҳисобланади. Бу усул таджикот объектнинг энг муҳим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

Мантикий билиш усули объектив реалликни, унинг алоқаларини бутун ранг-баранглигини акс эттириш вазифасини бажаради. Тафаккур услуби орқали вужудга келган назарий билимлар нисбатан тугалланган билимлар тизими булиб, бу тизим уз тарккайёти жараёнида узгариб боради. Мантикий тафаккур услубида кур-курона харакат булмайди, балки у билимларни умумлаштиради, тарихийликни тасодифий четланишлардан саклайди. Таджикотнининг тарихийлик ва мантикийлик усуллари узаро диалектик боғланишда. Тарихийлик ва мантикийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида хар бир воқеалик тарихини асосий йуналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

Юқорида куриб утилган илмий билиш усулларида ташқари инсон билишнинг хар қандай қуриниши учун умумий булган усуллар ҳам мавжуд булиб, абстракция, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, моделлаштириш ва бошқалар.

Абстракция (мавхум тасаввур) – предметларнинг муайян муносабатдаги муҳим хоссаларини билиш усулидир. Абстракциялаш ходиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини тараккиёт босқичларини фикран билиш усулидир. Абстракциялаш усули анализ (тахлил қилиш) ва синтез (умумлаштириш) воситаларини уз ичига олади. Анализ ва синтез дунёни билиш жараёнида ишлатиладиган узаро бир-бири билан боғланган усуллардир.

Аналезде урганилаётган нарса ва ходиса фикр майда булақларга, яъни элементларга булинади ва улар уртсидаги боғланишлар узаро муносабат ва таъсир урганилади. Лекин бу усул билан шу нарсаларни тула билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йули билан тулдирилади.

Синтез анализнинг натижаларига суяниб, нарса ва ходисаларнинг бир бутун сифатини урганади. Синтез анализ натижасида фикран булган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ таджикот жараёнида билишнинг тайёргарлик қуриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Анализ ва синтез натижасида умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади, улар ёрдамида урганилаётган сифат ва муайян қонуниятлар аниқланади, шаклланади.

Билиш жараёнида индукция ва дедукциянинг ҳам роли катта. Индукция ва дедукция аклий ҳулосанинг асосий шакли булиб, билиш жараёнида маълумдан номаълумга тамон булган фикр харакатини ифодалайди.

Индукция айрим фикрий билишдан умумий, ҳулосалар чиқаришда кулланиладиган муҳокама усули. Хусусийликни урганиб, умумийлик билиб олинади. Умумийлик нарса ва ходисалар билан

узвий алокада булади. Билишда индуктив усул асосида конуниятлар очилади, тушунчалар майдонга келади. Бу усул нарса ва ходисаларнинг сабабий боғланишларини текшириш усули хисобланади. Индукция дедукция билан мустахкам боғланган.

Дедукция умумийликдан хусусийликка олиб борувчи мантикий усул, фандаги назариялар дедуктив усул натижасида юзага келади. Бу усул асосан далилий материаллар туплаш натижасида уларни чуқур урганиш, тизимга солишда қулланилади. Дедуктив усул турли шакллар: аксиоматик, гипотетик-дедуктив усул шаклида учрайди. Дедуктив усул аклий хулоса читқаришнинг барча шакллари билан, биринчи навбатда, индукция билан боғлангандир. Индукция ва дедуктив усуллари

бир-бири билан диалектик боғлангандир, улар бир-бирларини тулдиради. Шунинг учун уларни бир-бирига кдрама-қарши ёки ажратиб қадраш асло мумкин эмас.

Аналогия (мослик, айнанлик, ухшашлик) нарса ва ходисалар бирор хусусиятларининг ухшашлигини урганиш усули. Бу усул ёрдамида икки предметнинг ухшаш хусусиятлари урганилади.

Идеаллаштириш билиш жараёнида объектив қулай-лаштириш усули. Бу усулда реал объект идеал объект билан алмаштирилади. Бу усул табиат фанларининг тадқиқот усули хисобланади. Масалан, физикада шундай усул орқали физик объектлар: идеал газ, мутлок каттик жисм, мутлок қора жисм, геометрия фани урганаётган объектлар, тугри қизиш, квадрат, шар ва бошқаларни идеаллаштирилган объектлар деб қараш мумкин. Идеаллаштириш усули реал предмет эга бўлмаган хоссаларни урганиш усули хисобланади. У реалликнинг нисбатан ишончли манзарасини ҳосил қолишга ёрдам беради. Бу ҳол амалий мақсад учун етарли хисобланади.

Моделлаштириш борлиқни билвосита урганишга асосланган **илмий** усулдир. Моделлаштириш асосида тадқиқ қилинаётган объект билан унинг модели уртасидаги ухшашлик, мувофиқлик ётади. Моделлаштириш усули илмий тадқиқот жараёнини енгиллаштиради, баъзи ҳолларда мураккаб объектларни урганишнинг ягона воситаси хисобланади. Бу усул урганиш қийин бўлган объектларни тадқиқ этишда қулланилади. Масалан, йирик физик Борнинг атом модели атомнинг мураккаб хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Бу усул объектнинг фақат маълум хусусият ва муносабатларинигина эмас, балки янги хусусият ва муносабатларини ҳам аниқлаш усули хисобланади.

Моделлар икки хил: моддий ва гоъвий бўлиши мумкин. Моддий нарсалардан ясалган моделлар моддий моделлар дейилади. Бу моделлар объектларнинг тараккиёт жушқинлигини, уларнинг моҳиятини ифодаловчи зарурий, қонуний алоқаларни, муносабатларни қайта ҳосил қилади. Гоъвий моделлар эса гоъ шаклида мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, математик моделлаш физик жараёнларнинг математик ифодаларидир. Математик моделлаш объектни яхлит текшириш ва тадқиқот қуламини урганиш имконини беради. Кибернетик мосламалар, ЭХМлар шу усул асосида вужудга келган.

Ҳозирги илмий билиш жараёнида қенг қулланиладиган усул-тизимлаш усулидир. Мураккаб объектларни илмий билишда бу усул қулланилади. Тизимлаш усули уз ичига муаян тарзда узаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган урсурлар мажмуини урганишни олади. Бу усул асосида урганилаётган ёки изланаётган объектнинг бошқ,а объект билан умумий боғланишлари, муносабатлари очилади. ҳар бир тадқиқ объект ва уни ташкил этувчи унсурлар бир бутун тизим деб олинсин, шу тизимни ташкил этувчи ҳар бир унсур бир-бири билан узининг тутган урни вақти ва имкониятларига қўра функционал боғланган. Бу унсурлардан бирининг узғариши иккинчисининг ҳам узғаришига олиб келади. Шунинг учун ҳам бу унсурларни урганиш тизимлаш усулига асосланади. Ҳар бир тизимни урганишда уни бошқа тизимлар билан биргалиқда олиб қараш керак. Лекин бу

тизимларни бирданига, бир вақтда билиш мумкин эмас, бироқ уларни билиш, бир-биридан ажратиш, ўзаро боғлиқликда олиб караш мумкин.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Метод ва методология деганда нимани тушунасиш?
2. Диалектик методни мохиятини сузлаб беринг?.
3. Метафизик методни авзаллик ва камчиликлари нималардан иборат?
4. Софистик ва эклектик усулларни мохиятини сузлаб беринг?
5. Синергетика хақида нималарни биласиз?
6. Илмий билишинг эмперик даражасида қандай усуллар кулланилади?
7. Илмий билишнинг назарий даражасида қандай усуллар кулланилади?

Адабиётлар рўйхати

46. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
47. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
48. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005. 184-202, 243-254 бетлар.
49. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
50. Falsafa. Axmedova M. taхriри ostida.-Т.: УФМЖ, 2006.
51. Фалсафа (ўқув қўлланма) Шарқ нашр., 1999 йил 417-433 бетлар.
52. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси.-Т.: Университет, 2005.
53. Shermuxamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi – Т.: Axborot texnologiyalari, 2008.
54. Шермухамедова Н.А. Гносеология – билиш фалсафаси. -Т.:“Ношир”, 2011.
55. . Гуннар Скирбек, Нильс Гилье Фалсафа тарихи «Шарқ» нашр., 2001 йил, 625-688 бетлар.

10-Мавзу: Жамиятнинг фалсафий таҳлили

Режа:

- 1.Жамиятнинг фалсафавий таҳлили
- 2.Фалсафий антропология
- 3.Аксиология-қадриятлар фалсафаси
- 4.Фаолият фалсафаси (праксеология)

Таянч тушунчалар:

Жамият, ижтимоий муносабатлар, моддий ҳаёт, маънавий ҳаёт, жамиятни таркибий тузилиши, демократик жамият, фуқаролик жамияти. Маданият, қадрият, цивилизация.

1. Жамият — табиатнинг бир қисми, яъни ижтимоий борлиқ бўлиб, одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган жуда кўплаб муносабатлар йиғиндиси, деган турлича таърифлар ҳам бор. Жамият муттасил равишда ривожланувчи, такомиллашиб борувчи мураккаб тизимдир. Ҳар бир янги даврда жамият моҳиятини билиш зарурати вужудга келади. Миллий мустақиллик туфайли жамият моҳиятини янгича идрок этиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Президент Ислом Каримовнинг қатор асарларида жамият моҳиятини янгича тушунишнинг услубий асослари яратилди.

Жамият моддий ва маънавий омиллар бирлигидан иборат. Ҳозирга қадар адабиётларда моддий ва маънавий ҳаёт бир-биридан кескин фарқланар эди. Моддий ҳаёт тадқиқига кўпроқ эътибор берилар. Ҳолбуки, жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан узвий боғлиқ. Худди инсон танасини унинг руҳидан ажратиб бўлмагани сингари, жамиятнинг моддий ва маънавий жиҳатларини ҳам бир-биридан ажратиш ва уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш мантиққа зиддир. Президент Ислом Каримов асарларида жамиятнинг моддий ва маънавий манфаатларини уйғунлаштириш ижтимоий тараққиёт асоси экани таъкидланган. Инсон маънавиятини юксалтириш орқалигина иқтисодий ривожланишга эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда аҳоли маънавиятини юксалтиришга, миллий ғоя ва мафкура асосларини шакллантиришга катта эътибор берилляпти. Зеро, кишилар иқтисодий жиҳатдан қашшоқ бўлгани учун илмсиз бўлмайди, балки, аксинча — илмсиз бўлгани учун қашшоқ бўлади. Шунинг учун юртимизда халқ маънавиятини юксалтириш орқали иқтисодий фаровонликни таъминлашга катта эътибор берилляпти.

Жамиятнинг вужудга келиши. Кишиларни оила бўлиб, жамоа бўлиб уюшишга нима мажбур қилган, деган масала қадим замонларданоқ улўф мутафаккирлар эътиборини жалб этган. Бу масалани диний тушуниш — уни илоҳий куч, худо билан боғлаб изоҳлашдир.

Инсоннинг моддий эҳтиёжлари озиқ-овқатлар, кийим-кечак, уй-жой, транспорт воситалари, ўзини ҳимоялаш, зурриёт қолдириш кабилардан иборатдир. Маънавий эҳтиёжларга оламни билиш, ўзликни англаш, дунёқараш, донишмандликка интилиш, билим, санъат, ғоя, мафкура гўзаллик билан, маънавий камолот йўлидаги интилишлар киради. Инсоннинг асл моҳияти моддий эҳтиёжларни маданий шаклларда қондирилишида яққол намоён бўлади. **Жамиятнинг моддий ҳаётига** қуйидагилар киради:

- кишиларнинг яшаши, шахс сифатида камол топиши учун зарур бўлган иқтисодий шарт-шароитлар;

- озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, ёқилғи, коммуникация воситалари;

- моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш;

- ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида амал қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи;

- моддий бойликлар, табиий захиралар.

Жамиятнинг маънавий ҳаётига оламни тушуниш, жамият ва инсон тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотлар, ғоялар, мафкура, ижтимоий онг шакллари, таълим-тарбия, ахборот воситалари, маданият, илм-фан муассасалари ва бошқалар киради.

2. Жамият тараққиёти тўғрисидаги назариялар.

Фалсафа олам ва одам тараққиётининг энг умумий қонунлари, одамнинг оламдаги ўрни тўғрисида баҳс юритади. Олам мураккаб, у турли-туман кўринишларга эга. Жамият оламнинг энг мураккаб кўринишларидан бири. Биз аввалги дарсларда фалсафанинг таркибий қисми-антропология билан танишдик. Унда инсон моддий олам тараққиётининг бевосита давоми, табиий эволюциясининг махсулим ва кўриниши; ҳозирги замон одами Homo Sapiens тараққиёти жамиятнинг шаклланиши ва тараққиёти ҳамдир деган хулосага келдик. Бугун жамиятни фалсафий англаш асослари билан танишамиз. Жамият нима, унинг моҳияти қандай, жамият тараққиёти қандай тарзда кечган, деган саволларга жавоб берамиз. Биз аъзоси бўлган ҳозирги замон фуқаролик жамиятининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр юритамиз.

Қадимий даврдан то ҳозирга қадар яратилган жамият ҳақидаги қарашларни уч-йўналишда ўрганиш мумкин:

Дастлабки жамият ҳақидаги қарашлар диний нуқтаи – назардан бўлган. Унга кўра олам, ундаги барча нарса ва ҳодисалар, шу жумладан жамият ва инсон ҳам илоҳиёт томонидан яратилган. Жамиятдаги барча жараёнлар, ўзгаришлар сабабларини илоҳиётдан қидирмоқ лозим. Кишилар ҳаётининг барча тамонлари илоҳий кучлар таъсирида кечади, шунинг учун ҳам кишилар бу кучларга эътиқод қилишлари лозим.

Кишилик жамияти қадимдан бошлаб турли илмий билим соҳалари вакиллари томонидан ўрганилган. Иқтисодиёт соҳасидаги билимларни жамият иқтисодиётини ўрганиш орқали, тарих соҳасидаги билимлар турли тарихий даврларда кечган ижтимоий – тарихий жараёнларни ўрганиш орқали ҳосил бўлган. Умуман олганда, жамиятни турли-туман фан соҳалари ўрганади.

Қадимий юнон файласуфи Аристотель жамиятни ўрганиш билан боғлиқ бўлган фанларни ишлаб чиққан ва “метафизика” деб номлаган. Бу фанлар орасида сиёсатга алоҳида ўрин берган. Унинг фикрича, жамият сёсий мавжудотлардан ташкил топган.

Амир Темурнинг “Темур тузук”ларида жамият, унинг иқтисодий, сёсий ҳаёти, жамият ҳаётини ташкил этиш тўғрисида қимматли маълумотлар берилган. Ҳозирда жамият муаммоси ижтимоий-гуманитар фанлар: тарих, иқтисодиёт назарияси, маънавият асослари, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик кабилар томонидан ўрганилмоқда.

Жамият ҳақидаги илмий-фалсафий қарашлар Марказий Осиёлик буюк мутафаккир олимлар томонидан илгари сурилган. Буюк олим Абу Наср Форобий асарларида жамият муаммоси чуқур фалсафий таҳлил қилинган. У жамиятнинг келиб чиқиши асосида табиий эҳтиёжни қондириш ётади, деган назарияни илгари сурган. Табиий эҳтиёж қилишларни бирлаштиришга, жамоага уюшувига, ўзаро ёрдамга олиб келган. Ўзаро ёрдам туфайли эҳтиёжлар қондирилган. Кишилар ўртасидаги ўзаро ёрдам жамиятни келтириб чиқарган. Инсоният жамияти турли халқлардан ташкил топган бўлиб, улар ўзаро бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, малакалари, хусусиятлари билан фарқланадилар.

Фарбий давлатларни фозил ва жоҳилларга ажратади. Фозил шаҳар юксак Этикали ва маърифатли киши томонидан бошқарилиб, бу давлат шаҳар аҳолисининг ўзаро кўмаклашувига, бир-бирига ёрдам беришга асосланади. “Одамларга нисбатдан уларни бирлаштириб турувчи ибтидо - инсонийликдир. Шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлгани учун ҳам ўзаро тинчиликда яшамоқлари лозим”. (Абу Наср Фаробий, Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993 186-бет)

Абу Али ибн Сино “Ишорат ва тарбиҳот» асарида инсон ўз шахсий талаблари жиҳатидан бошқалардан, ажралган ҳолда яшай олмайди, чунки у инсониятнинг бошқа вакиллари билан муносабатда бўлибгина, уларни кондириши мумкин”, деб хисоблайди. У инсонларнинг жамиятда тутган ўрнига кўра 3 гуруҳга бўлади:

а) Давлат идораларда ҳизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш иши билан туғулланувчилар. б) Хожат ва зарурий машғулотларни ишлаб чиқарувчилар. в) Давлатни кўриқлаш, уни турли ташқи хужумлардан сақлашни таъминлайдиган харбийлар.

Ибн Сино жамиятнинг пайдо бўлиши кишиларнинг бирдамликка бўлган табиий эҳтиёжидан келиб чиққанлигини кўрсатган.

Абу Райхон Беруний биринчилардан бўлиб цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий – географик муҳитнинг тутган ўрнини асослашга уринган.

У жамиятни “идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборат” деб билган. Алишер Навоий ўз асарларида “идеал жамият” қиёфасини чизган.

19 – асрнинг ўрталарига келиб жамият, унинг истикболини ўрганиш хаётий заруриятга айланди. Ғарбий Европанинг Т. Спенсер (1820-1907), Дюрхгейм (1858-1917) Гегель, М. Вебер, В. Парено сингари олимлари Маркс, Энгельс жамият тараққиёти табиий – тарихий жараён, мураккаб ижтимоий тизим сифатида тадқиқ этдилар.

Жамиятни фалсафий таҳсил қилиш ўзининг бир қатор тамойилларига кўра илмий таҳлил қилишдан фарқланади.

Фалсафа бошқа фанлардан фарқли равишда жамият таҳлилида қўйидаги тамойилларга асосланади:

1. Жамият бир бутун яхший оламнинг таркибий қисми, борлиқ, табиатнинг ўзига хос кўриниши, одамлар уюшмасининг махсус шакли.

2. Жамият бир бутунликни, яхлитликни ташкил этувчи ижтимоий тизимдир.

Фалсафа жамиятни ўрганганда уни яхлитлик сифатида олиб ўрганади ва унинг мавжудлиги, тараққиёт қонунларини очиқ беради.

3. Фалсафа жамиятнинг барча тамонлари орасидаги алоқадорликлар ва тараққиётни тадқиқ этади.

4. Фалсафа жамият ҳам олам каби узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда, тараққиётда деб билади. (Қараш схема 2)

Схема 2

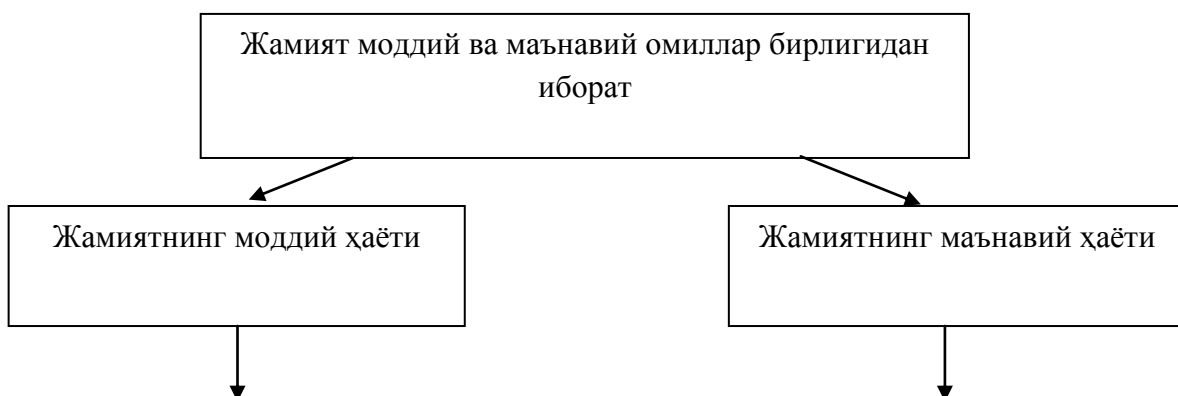
Жамият инсонлар учрашувдан иборат бўлган бирлик. Жамият – мақсадлари, орзу-интилишлари, яшаш тарзлари муштарак бўлган одамлар

Жамиятни фалсафий тахлили

Кишилараро алоқа ва муносабатлар ижтимоий муносабатлар, деб юритилади.

Жамият яхлит тизим сифатида моддий ва маънавий омиллар бирлигида ташкил топган.

Схема 3.

Жамият ҳаёти мураккаб тузилишга эга жамият ҳаётининг асосий соҳалари деганда иқтисодий, ижтимоӣ, сиёсий, маънавий соҳалар назарда тутилади.

Схема 4

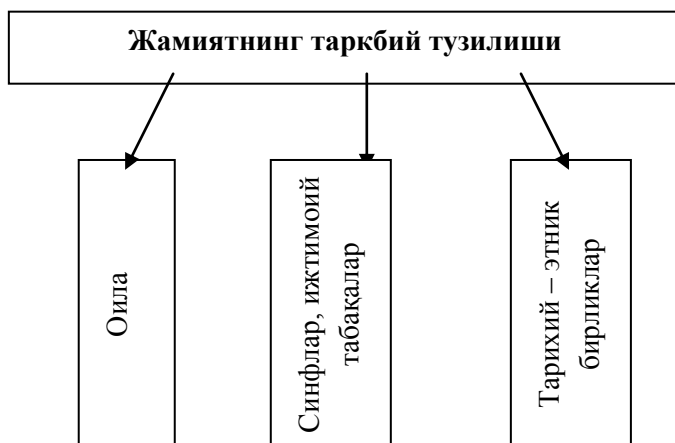

Иқтисодий ҳаёт соҳаси жамиятдаги мавжуд ишлаб чиқаришни назарда тутлади.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаёт соҳаси моддий неъматларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ жараёнларда ўз ифодасини топади. Ижтимоий – сиёсий ҳаёт соҳаси жамиятдаги турли бирликлар, ижтимоий гуруҳлар ва улар орасидаги ижтимоий муносабатларни, кишилар бирлигининг тарихий шакллари ўз ичига қамраб олади. Жамиятнинг маънавий ҳаёт соҳаси унда мавжуд бўлган маънавий ишлаб чиқариш ва унинг натижалари (хилма-хил қарашлар, ғоялар, таълимотлар, сиёсат, ахлоқ, фан, дин, тил, адабиёт, санъат, таълим – тарбия соҳалари)ни қамраб олади.

Жамиятнинг ижтимоий – сиёсий ҳаёти унинг таркибий тузилишида ўз ифодасини топади.

Схема 5

Жамиятнинг шаклланиши ва таракқиёти табиий – тарихий жараён дидир.

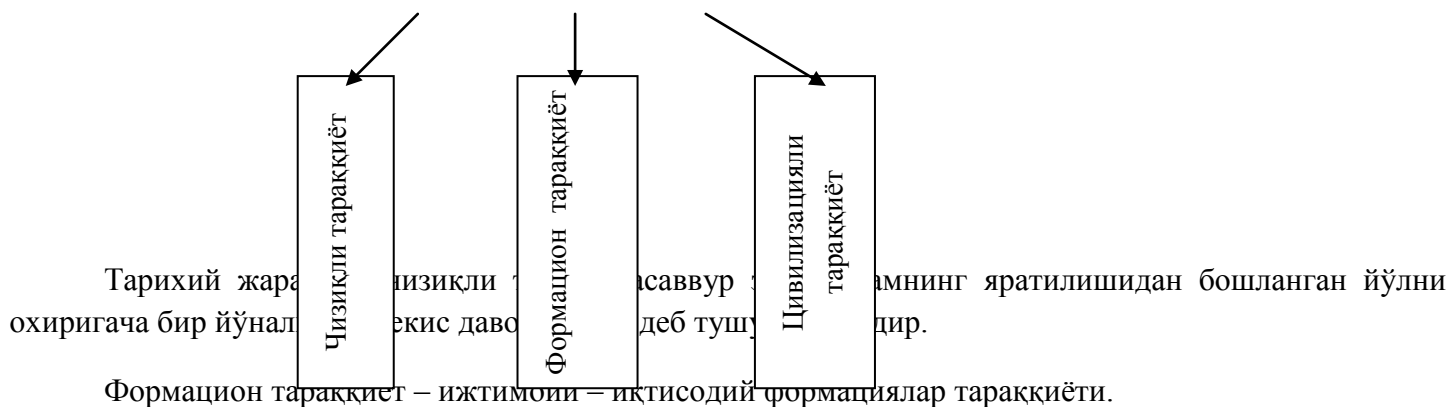
Жамият ўз – ўзидан шаклланган ва узлуксиз таракқий этиб боровчи ижтимоий организм дидир. Жамиятнинг шаклланиши, ўзгариши таракқиёти табиат сингари қонуний жараён. Жамият қонунлари табиат қонунларидан сифат жиҳатдан фарқланади, улар қуйидагилар. Биринчидан, табиат қонунлари оламдаги предмет ва ҳодисалар, табиий ҳодиса кучларнинг ўзаро таъсири шаклида намоён бўлса, ижтимоий таракқиёт қонунлари эса онгга эга бўлган кишиларнинг фаолияти орқали намоён бўлади.

Иккинчидан, узоқ амал қилувчи табиат қонунларидан фарқ қилувчи жамият қонунлари қисқароқ вақт ичида амал қилиш хусусиятига эга. Ижтимоий жараёнларнинг хусусиятларидан яна бири – уларнинг биологик қонуниятлар ва бошқа табиат ҳодисаларига қараганда юқори тезликда ривожланиши дидир. Табиатда шароитнинг ўзгариши билан янги қонунларнинг келиб чиқиши одатда узоқ вақтда, миллион ёки миллиард йилларда амалга ошади, Ижтимоий ҳаётда эса аҳвол бошқача бўлиб, бу шароитлар нисбатан тез ўзгаради. Кишилиқ жамиятининг кўпгина қонунлари табиат қонунларидан фарқли ўлароқ, меълум тарихий даврдагина амал қилади, кейин улар уз ўринларини бошқа янги қонунларга бўшатиб берадилар. Бу ҳол инсонлар уларни бекор қилганликлари учун эмас, балки бу қонунлар амал қилувчи шароитлар ўзгарганлиги натижасида юз беради.

Учинчидан, табатда янги қонуннинг қашф қилиниши ва қўлланиши анча текис амалга ошади ва бевосита ижтимоий ларзаларга олиб келмайди. Табиат қонунларини қашф қилиш ва фойдаланиш ишлаб чиқаришни ривожланиши ва техниканинг такомиллашиши эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шунинг учун турли эътиқодли кишилар табиат қонунларини очишлари ва ўз фойдалари учун ишлатишлари мумкин. Ижтимоий таракқиёт қонунлари эса, аксинча, кишиларнинг, жамиятдаги синфларнинг, турли гуруҳ ва табақаларнинг муносабатларини қамраб олиб тўридан – тўғри, уларнинг манфаатларига таъсир қилмасдан қола олмайди. Кишилар буни англаши ёки англамаслигидан қатъи

назар, улар иқтисодий тараққиёт қонунларининг талабини бажарадилар, бунда уларнинг фаолияти тарихий қонуниятга мос келади ва улар ўз мақсадларига эриша оладилар ёки бу талабларни бажармайдилар, бунда жамият тараққиётида ихтилофлар ва ижтимоий лорзалар юз беради. Табиат ва жамият қонунлари ўртасида фарқлар билан бирга яна бир муштараклик шуни, биосферанинг ноосфера босқичига ўтиши қонуний жараён бўлиб, буни англаб фаолият йўналиш белгилаш табиат (ер)ни ҳам жамиятни ҳам муқарар ҳалокатдан сақлаб қолади. Ҳазирги вақтда жамият тараққиёти тўғрисида турли назариялар мавжуд. Булар қўйидагилар:

**Жамият тараққиёти тўғрисидаги
назарилар**

қадимги давр – кулдорлик

ўрта асрлар – феодализм

янги амон – капитализм

энг янги давр – социализм ва коммунизм.

Цивилизацион ёндашув – жамият маданий – тарихий ўзига хослигини ва қатор босқичларга бўлинишини таъкидлайди.

Инглиз файласуфа А. Тойнби (1889-1975) тарихий билишда 13 цивилизацияни фарқлайди. Цивилизация пайдо бўлиши ва таназули турли минтақаларда, турли халқларда турлича кечади. Тарих ўзига хос хусусиятларга эга бўлган алоҳида цивилизациялар тарихидан иборат у Ўрта Осиё цивилизациясига алоҳида ўрин берган ҳар бир цивилизация ўз тараққиётида бир неча босқичдан ўтади:

- пайдо бўлиш
- усиш
- таназзул
- барҳам топиш.

4 – масала. Давлат – жамиятни бошқариш тартибга солиш ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида бир муассасадир. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир.

Жамият маънавий салоҳиётининг юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакллари ва усуллари ҳам токомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларига янгича ёндашиш зарурати вужудга келади. Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислоҳотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этади.

Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг ўзбек модели концепциясининг амалга оширилишида давлат ҳал қилувчи ўрин тутади. Мамлакатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий ҳаётида амалга оширилаётган туб ислоҳатлар сиёсий бошқарувни янада топомиллаштиришга, юртимизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этишга, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтишга қаратилгандир.

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ва нодавлат ташкилотларига ажратиш мумкин. Уларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касоба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин-кизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмаси, маҳалла қўмиталари ва бошқалар қиради. мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислоҳатлар инсон салоҳиятини янада юксалтиришга, юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилгандир.

Демократик жамиятни барпо этиш – Ўзбекистон тараққиётининг бош мақсади. Демократик жамият иқтисодий бозор мунособатлари орқали бошқарилади. Ижтимоий рақобат, манфаатдорлик иқтисодий ривожланиш қонунияти. Демократик жамият демократик маърифатли ҳуқуқий давлатсиз шаклланаолмайди.

“Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устивор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топширишига монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатларига, унинг ҳуқуқ ва эркинликларининг тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади”. (Ислом Каримов)

Фуқаролик жамияти мамлакатнинг ҳар бир фуқаросига иқтисодий ва сиёсий турмушини ўз ихтиёри асосида қуришга тўла эркинликни таъминловчи жамият.

Фуқаролик жамиятини хусусиятлари:

1. Фуқаролик жамияти мураккаб таркибий элементлардан ташкил топган.
2. Бу жамиятда давлат фаолияти юзасидан фуқароларнинг тўла назорати ўрнатилади.
3. Давлатнинг кўпгина вазифалари маҳаллий жойларда фуқароларнинг ўз – ўзини бошқариш органлари, жамоат бирлашмаларига, нодавлат ташкилотларига ўтказилади.

Бундай жамият асосларини барпо этиш кишиларнинг юксак сийсий ва ҳуқуқий маданияти, ижтимоий – сиёсий фаолиятига таянади. Мамлакатимизда маҳалла ҳокимият органларининг ташкил этилиши, улар вақолатининг купайтирилиши халқимизнинг ўз-ўзини бошқариш, идора этиш маданиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Маҳалла кишиларда яхши инсоний фазилатларни камол топтириш, ўз-ўзини бошқариш, демократик кадриятларни рўёбга чиқариш мактабидир.

Юртимизда бундай жамиятни барпо этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришни талаб этади. Ўз навбатида, маънавий етук авлод жамият тараққиётига салмоқли хисса қўшади.

Фалсафий тафаккур тарихида жамиятнинг моҳияти ва ривожланишига оид турли назариялар мавжуд. Хусусан, немис файласуфи Ҳегел жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиш сабабларини мутлақ руҳнинг ривожланиши билан, Л. Фейербах дин билан боғлаган, ижтимоий тараққиёт сабабларини диний онг тараққиётдан излаган. Француз мутафаккири О. Конт жамиятнинг ривожланиш сабабларини инсоният маънавий тараққиётининг уч босқичи (теологик, метафизик, позитив босқичлар) билан изоҳлаган. К. Маркс жамиятнинг ривожланиш сабабларини синфий кураш ва инқилобий ўзгаришлар билан боғлаган, барча ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни синфий нуқтаи назардан тушунтирган. Ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда мутлақлаштирган ва зиддиятларни ҳал этишнинг асосий усули сифатида ижтимоий инқилобни амалга оширишни, мулкдорлар синфини тугатишни таклиф этган. Ижтимоий амалиёт бундай назариянинг бир ёқлама ва хато эканини кўрсатди.

Жамият тараққиёти кўп босқичли жараён экани тўғрисидаги қарашлар АҚШ файласуфи О. Тоффлер томонидан илгари сурилган. Бундай қарашга кўра жамиятлар тараққиётга биноан, аграр жамият, индустриал жамият, постиндустриал жамиятга ажратилган. Адабиётларда жамият тараққиёти

борасида цивилизацияли ёндашув ғояси илгари сурилмоқда. Бундай ёндашувга кўра ҳар бир халқ ўзининг бетакрор, ноёб, ўзига хос ва ўзига мос турмуш тарзини сақлаб қолган ҳолда, бошқа халқлар тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос моделини яратади.

3. Инсон - фалсафанинг бош мавзуси. Инсоннинг яралиши, моҳияти ва жамиятда тутган ўрни фалсафий муаммолар тизимида муҳим ўрин тутати. Турли фалсафий таълимотларда бу масалалар турлича талқин этиб келинган. Шундай бўлиши табиий ҳам эди, чунки инсон моҳиятан ижтимоий-тарихий ва маданий мавжудот сифатида ҳар бир янги тарихий шароитда ўзлигини чуқурроқ англашга, инсоний моҳиятини рўёбга чиқаришга интилаверади.

Сукротнинг «Ўзлигини бил» деган ҳикматли сўзи ҳар бир тарихий даврда янги аҳамият касб этади. Инсонда бутун олам ва жамиятнинг моҳияти мужассамлашгандир. Улуғ мутасаввуф Абдулхолик Фиждувоний инсонни «кичик олам» деб ҳисоблаган.

Инсон-ўзида биологик, ижтимоий ва психик хусусиятларни мужассамлаштирган онгли мавжудот. Инсоннинг биологик хусусиятларига овқатланиш, химояланиш, зурриёт қолдириш, шароитга мослашиш кабилар хос.

Инсон бошқа мавжудотлардан социал хусусиятлари билан ажралиб туради. Чунончи, тил, муомала, рамзий белгилар, билим, онг, маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш, истеъмол қилиш, бошқариш, ўз-ўзини идора этиш, бадий ижод, ахлоқ, нутқ, тафаккур, кадриятлар, табу (рухсат ва таъқиқлаш) шулар жумласидандир.

Инсоннинг психик хусусиятларига руҳий кечинмалар, ҳайратланиш, ғам-ташвиш, кайғу, изтироб чекиш, завқланиш, кайфият кабилар киради.

Инсон шу хусусиятлари орқали яхлит бир тизимни ташкил этади. У яхлит мавжудот сифатида ўз эҳтиёжларини қондиради ва инсоният давомийлигини таъминлайди. Инсонга хос бўлган биологик хусусиятларни ижтимоий хусусиятлардан устун қўйиш ёки психологик хусусиятларни бўрттириш унинг моҳиятини бузиб талқин этишга, бир ёқламалikka олиб келади.

Инсон моҳиятини фалсафий жиҳатдан чуқурроқ таҳлил қилишда шахс, индивид, индивидуаллик тушунчаларининг моҳиятини билиш ва уларни бир — бирдан фарқлаш муҳимдир. **Шахс** ўзида социал сифатларни мужассамлаштирган инсонни ифода этади.

4. Инсон тарихнинг яратувчиси сифатида табиат тараққиётидаги узлуксизликни таъминлайди. У ўз билими, тажрибаси ва ютуқларини келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиради; табиат ва жамиятни қайта қуради ва такомиллаштиради. Инсон ўз ақли туфайли бутун коинот, табиат тараққиётида буюк яратувчи куч сифатида намоён бўлади, ўз тарихини яратади, уни авайлаб-асрайди. Инсон фаолияти ва тажрибалари жамиятнинг такомиллашуви ва кишиларнинг ҳар томонлама камол топиши учун манба бўлиб хизмат қилади.

Табиат ва жамиятдаги ўрни ва аҳамияти, яратувчилик моҳияти, олий мавжудот экани, ворисликнинг давомийлигини таъминлаши барча ижобий ва фойдали ютуқларни сақлаши ва тарғиб этиши каби хусусияти ва қобилияти туфайли инсон муқаддас ва табаррук кадрият ҳисобланади.

Инсонни ўрганадиган фан — антропология деб юритилади.

Антропология инсон моҳиятини, унинг табиат ва жамиятдаги ўрнини, ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланади. Антропологияда инсон моҳиятини тўлароқ очиш учун «мен», «онг», «шахс», «руҳ» тушунчалари қўлланади. «Мен» — инсоннинг ўзлигини ташқи оламдан, реал борлиқдан фарқлашидир. «Мен» онг туфайлигина ўзини бошқа борлиқдан фарқлайди. Бошқа нарсалар инсонга бегона воқелик бўлиб туюлади. Шахс инсоннинг мустақиллигини ифода этади.

Инсоннинг жамиятдаги ўрни, кадр-қиммати борасида миллий истиқлол ўз олдига қуйдагиларни мақсад ва вазифа қилиб қўяди:

- инсоннинг кадр-қимматини жойига қўйиш;
- инсон учун бахтли ҳаёт шароитларини яратиш;

- инсоннинг ўзлигини англаши, ижтимоий бурч ва вазифаларини адо этиши, соғлом авлодлар узлуксизлигини таъминлаши, келгуси авлодларга яхши хотиралар қолдириши ва иймон-эътиқоди бутун бўлиши учун қулай шароитлар яратиш.

Инсон моҳиятини фалсафий билиш улкан тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Инсон фалсафаси ҳар бир янги тарихий даврда инсон моҳияти, унинг жамиятда туган ўрни ва аҳамиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради. Инсонга хос хусусият ва фазилатларни билиш орқали талаба ўзида шундай сифатларни шакллантиришга интилади.

3-савол. Қадриятлар – жамият тараққиёти асосий омилларидан ҳисобланади.

Қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу тўғрисида улар тамонидан баҳолаб қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалари мажмуини тушунмоғимиз лозим.

Мазкур таърифдан кўришиб турганидек, қадриятлар, биринчидан мавжуд бўлган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисаларини ифодалайди: иккинчидан, уларни қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, орзу-умидлари билан белгиланади; учинчидан, табиат ва жамият неъматлари, ҳодисаларнинг қадрият туркумига киритилишининг асосий сабаби – кишилар уларни қадрлайдилар, авайлаб – асрайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушларини бойитади.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Қадриятлар кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолият учун фойда келтирадиган нарса ва ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзага келади. Сўнгра аста-секин субъект фаолиятининг орта бериши оқибатида нисбий мустақил соҳа тарзида амал қила бошлайди. Табиат ва жамият ҳодисалари инсон фаолияти натижасида, унинг эҳтиёжларини қондиришга тўғрисида қадрият сирасига киритилади.

Қадриятлар ўз моҳиятига кўра бир неча турга бўлинади. Инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон йўқ жойда бирор нарсанинг қадр-қиммати тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам инсон қадр – қимматини эъзозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билими ва моддий савиясини ривожлантириш, соғлигини сақлаш, ҳаётини химоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил этади.

Қадриятларнинг турларидан яна бири табиий қадриятлар ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятларнинг аҳамияти каттадир. Табиий қадриятларга ер усти ва ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар ва ҳайвонот олами қиради.

Моддий қадриятларга инсон меҳнати, хатти-ҳаракати, ақл заковати билан яратилган турли-туман моддий бойликлар, завод ва фабрикалар, ишлаб чиқариш кучлари, транспорт воситалари, асбоб-ускуналар, турар-жой, мол-мулк ва шу қабилар моддий қадриятларга қиради. Моддий қадриятларнинг негизини асосан мулк ташкил этади.

Маданий-маърифий қадриятлар ҳам инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эгадир. Маданий-маърифий қадриятларга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар, маориф, таълим-тарбия, тиббий хизмат, миллий мерос, диний қадриятлар, маданият дурдоналари, тил, адабиёт, санъат, тарихий-маданий ёдгорликлар ва бошқалар қиради.

Қадриятларнинг турларидан яна бири ахлоқий қадриятлардир. Ахлоқий қадриятлар кишиларнинг бир-бирларига, ўзлари мансуб жамоага, Ватанга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўлади. Жамият тараққиёти, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар алоҳида ўрин тутади. Эркинлик, тинчлик, биродарлик инсоният тамонидан ҳамиша эъзозланиб, қадрланиб келган.

Инсоннинг эркинлиги, унинг шон-шухрати ва кадр-қиммати жамиятимизнинг олий қадриятидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бу тўғрисида шундай сўзлар ёзилган: “Ўзбекистон Республикаси демократия, умуминсоний принципларига асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади”³.

Жаҳон халқлари томонидан эътироф этилган “Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларация”сига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳар бир инсоннинг фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари қафолатланган, фуқороларнинг бурчлари белгилаб қўйилган.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиқлол туфайли кўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамият касб этади.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади.

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади.

Инсоннинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввур фақат ғоягина эмас, балки туйғу ҳамдир. Бу туйғу кишида миллатнинг тарихи, руҳияти, ҳозирги ҳолати ва хусусиятини тушуниш, ҳис қилиш шаклида мужассамлашган бўлади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг миллий қадриятларини англашини тасаввур қилиш қийин. Токи миллатлар, миллий мафқуралар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам, миллий хис-туйғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади.

Ҳар бир руҳан соғлом кишида ўз кадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш туйғуси мавжуд. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолатни кузатиш мумкин. Миллатларнинг ўзлигини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар ҳам, миллий қадриятлар ҳам кучайиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Минтақавий қадриятлар – иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига ҳизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуини ташкил этади.

Минтақавий қадриятларга мисол сифатида Ўрта Осиё худудида истиқомат қилувчи ўзбек, қозоқ, тожик, қирғиз, туркман халқларига хос бўлган қадриятларни эслатиб ўтишимиз мумкин. Буюк Турон диёрида униб-ўсган мазкур халқларнинг тарихи, тили, маданияти, дини, урф-одати ва анъаналарида жуда кўп умумийлик мавжуд.

Умуминсоний қадриятлар миллий ва минтақавий қадриятлардан мазмуни жиҳатидан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар жаҳондаги барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва инитилишларига мувофиқ келади.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёт билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолари киради. Улардан энг асосийлари Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, ядровий қуролланиш пойгасини тўхтатиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш, турли касалликларнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, қашшоқлик ва соводсизликка барҳам бериш, саноат хом ашёси, энергия манбалари ва бошқалар билан таъминлаш.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 11-бет

Қадриятларнинг барча турлари инсоннинг фаровон ҳаёт кечириши, эркин яшаши, маънавий – ахлоқий камол топиши учун хизмат қиладиган воситалар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам қадриятларни авайлаб асраш, уларни қўриқлаш, юксалтириш ҳар бир шахс ҳаётида ҳам жамият тараққиётида ҳам албатта катта аҳамият касб этади.

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда қадриятларга умуминсоний тамойиллар асосида ёндошиш шаклланди. Бундай қарашнинг вужудга келиши, қадриятларнинг ижтимоий ва маънавий янгилиниши, жамият аъзоларининг камолоти ҳамда ёшлар тарбиясидаги аҳамияти масалаларига давлат миқёсида юксак эътибор кўрсатилаётганлиги маъқул соҳа ривожининг бош йўналишидир. Қадриятлар мустақилликни мустаҳкамлаш борасидаги ижобий жараёнлар, уларга нисбатан масъулиятни янада оширишни тақозо қилмоқда.

Мустақиллик туфайлигина мамлакатнинг қадриятлар мажмуасини жаҳон тизимининг тенг ҳуқуқли ва ҳақиқий қисмига айлантиради. Шу сабабдан ҳам истиқлол янги қадриятлар тизимини шакллантиришни тақозо қилди. Бу зарурият эса қадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона, азалий ва умуминсоний кадрлаш мезонлари устивор бўлган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан уйғунлашиб кетди. Қадриятлар соҳасидаги ўзгаришларга эътибор ва бу борадаги янги тамойиллардаги таълим-тарбияда фойдаланиш эҳтиёжи ошаётганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жамият деганда нимани тушунаси?
2. Жамиятга хос белгиларни сананг.
3. Жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисидаги қандай назарияларни биласиз?
4. Фуқаролик жамияти нима?
5. Жамиятнинг ривожланишида маънавий қандай ўрин тутади?
6. Жамиятнинг тадрижий ривожланиши деганда нимани тушунаси?
7. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуси деб қаралади?
8. Шахс деганда нимани тушунаси?
9. Антропология фанининг маъноси ва вазифалари нималардан иборат?
10. Инсон танаси ва руҳининг ўзаро боғлиқлиги ва улар ўртасидаги фарқлар нималарда намоён бўлади?
11. Истиқлолнинг инсонпарварлик моҳияти нималарда кўринади?

Адабиётлар:

56. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
57. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
58. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005. 300-308 бетлар, 318-328 бетлар.
59. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
60. Falsafa. Axmedova M. taхriри ostida.-Т.: УФМЖ, 2006.
61. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. - Т.: Университет, 2009.
62. Хусанов Б., Гуламов В. Муомала маданияти. Дарслик. -Т.: Иктисод- молия, 2009.

11-Мавзу: Глобаллашувнинг фалсафавий муаммолари

Режа:

- 1.Глобаллашув ходисаси. Глобалистика
- 2.Глобал муаммолар, уларнинг асосий йўналишлари ва намоён бўлиш хусусияти
- 3.Глобал муаммоларнинг Ўзбекистон ижтимоий ҳаётига таъсири
- 4.Глобал муаммоларни ҳал қилишда хусусий ва умумий манфаатлар

Таянч тушунчалар:

Башорат, эксперт баҳолаш, экстрополяция, тарихий аналогия, интеграция, Хамкорлик, умумбашарий муаммолар.

1. Ҳозирги пайтда инсониятга ҳафв солиб турган умумбашарий муаммолар деганда бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммоларга айтилади.

Бундай муаммолар қуйидагилардир:

- термоядро уруши хавфининг олдини олиш ва қуролланишни бартарф этиш;
- жаҳон иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётнинг ўсиши учун қулай шарт-шароит яратиш;
- иқтисодий қолоқликни тугатиш; ер юзида қашшоқлик ва очликка барҳам бериш;
- табиий бойликлардан оқилона ва комплекс ёндашган ҳолда фойдаланиш;
- инсониятнинг бахт-саодати йўлида фан-техника ютуқларидан фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни янада фаоллаштириш; (энг хавfli касалликларга қарши кураш, космосни ўзлаштириш;
- дунё океан бойликлари ва имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш; озон қатламнинг йўқолиш хавфининг олдини олиш ва ҳ.к.);
- инсоният ва унинг келажаги тўғрисидаги ўзаро ҳамкорликда жиддий тадқиқотлар олиб бориш; киши организмнинг тобора тез суръатлари билан ўзгараётган сунъий ва табиий муҳитга мослашиш жараёнини илмий таҳлил қилиш.

Инсоният олдида ана шу хилдаги муаммоларнинг кўндаланг туриб қолишининг ўзиёқ кишилик цивилизацияси ўта мураккаб, ўта қалтис бир жараённи бошидан кечираётганлигидан дарак беради. Умумбашарий муаммоларнинг баъзи бир гуруҳлари мавжудки, уларни ҳал қилишнинг ўзидаёқ бутун планетамиздаги ижтимоий ҳаётнинг кейинги минг йилликдаги аниқ манзарасини чизиб бериш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай муаммолар шартли равишда уч гуруҳга ажратилади:

Биринчидан, ҳозирги пайтдаги мавжуд ижтимоий кучлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар (ижтимоий-иқтисодий системалар ўртасидаги, минтақавий зиддиятлар, давлатлар, миллий ва диний низолар ва ҳ.к.) бўлиб, булар шартли равишда «интерсоциал» муаммолар деб ҳисобланади. Улар уруш ва тинчлик, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва шу кабиларни ҳам қамраб олади.

Иккинчидан, «Инсон ва жамият» ўртасидаги муносабат билан боғлиқ муаммолар бўлиб, буларга илмий-техника тараққиёти (ИТТ); маориф ва маданият; аҳоли кўпайишининг тез суръатлар билан илдам кетиши («Демографик портлаш», кишилар саломатлигини сақлаш, киши организмнинг ниҳоятда тез ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитга мослашиши) шунингдек, инсониятнинг келажаги каби масалаларни киритиш мумкин.

Учинчидан, «инсон — табиат» муносабатларига эса хом-ашё ресурсларини тежаш, аҳолини озик — овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш каби муаммолар киради. Бу гуруҳ муаммолар ижтимоий омиллар тасирида вужудга келади, уларни ҳал қилишда эса ижтимоий

омилларнинг ўрнини ва аҳамиятини тўғри англаган ҳолдагина масаланинг туб моҳиятини тушуниш мумкин.

Инсониятнинг келажаги тўғрисида тарихда турли-туман башоратлар мавжуд, улар бир неча хилларга бўлинади. Масалан, халқимизнинг илк тарихий қадриятларидан бўлган муқаддас «Авесто» ёзма ёдгорлиги ҳам умумий бир тарзда инсониятнинг келгуси истиқболини башорат қилиб, кишиларни муштарак мақсадлар томон йўналтиришга ҳаракат қилган. Бундай башоратлар диний мазмунга асосланган бўлиб, ўз даври учун катта аҳамият касб этган эди. «Авесто»да Зардушт ўлиmidан сўнг 3000 йил ўтгандан кейин, эркин фаровонлик замони келади, Ахура Мазда қудрати Ахриман ёвузлиги устидан тўла ғалаб қозонади, дея ишонч билдирилган эди.

Иккинчи хил башоратлар ўрта асрларда кенг тарқалган, ҳозирда ҳам Фарб мамлакатларида кенг шуҳрат қозонаётган бир қатор Фарб футурологияси мазмунига эга. Фарб футурологиясининг машҳур намояндаларидан фон Карман, Е. Шервин, Г. Кан ва бошқалар инсониятнинг келгуси истиқболини, асосан, ядро ҳалокати ёки бошқа бир умумбашарий глобал муаммолар билан боғлаб пессимистик манзараларни чизиб кўрсатишга уринадилар.

Кишилиқ жамиятининг келгуси истиқболи тўғрисида жиддий илмий башоратлар орасида 1968 йилда А. Печчеи томонидан асос солинган «Рим клуби» аъзолари бўлган Ж. Форрестер, Д. Медоуз, Я. Тинберган, А. Кинг ва бошқалар томонидан тайёрланган ҳисоботларнинг илмий аҳамияти ниҳоятда катта. Уларда инсониятнинг келгуси истиқболини шубҳа остида қолдираётган умубашарий муаммолар кўламнинг кенгайиб бориши, кишилар томонидан табиатга қилинаётган зуғумнинг мудҳиш оқибатлари қандай бўлиши тўғрисида жиддий мулоҳазалар юритилади. «Рим клуби» аъзолари томонидан қилинган башоратлар илмий-фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда асосан тажриба синовидан ўтган билимлар ва мантиқ қонунлари ва категорияларига суянган ҳолда инсониятнинг келажаги тўғрисида муҳим илмий ҳулосалар баён қилинган.

2. Ўзбекистон ва глобал муаммолар. Мамлакатимизнинг келажаги тўғрисидаги илмий-фалсафий башорат Президентимиз И. Каримов томонидан «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари», «Ўзбекистон ХХI асрга интиломда» ва бошқа бир қатор асарларида асосли равишда баён қилиб берилган. Бу асарларда Ўзбекистоннинг минтақамиздаги ўзига хос ўрни, улкан табиий ресурслари, демографик омил ва инсон салоҳиятини инобатга олиб, бой маънавий меросимиз, тарихий тажриба, миллий қадриятларимизга асосланиб, яқин келажакда мамлакатимиз, шубҳасиз ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўринга эга бўлиши кераклиги башорат қилинган. Ислоҳ Каримов тўғри таъкидлагани каби: «Жаҳон цивилизацияси ҳазинасига улкан ҳисса қўшган бой тарихимиз, буюк маданиятимиз, кўп авлодлар ҳаёти давомида вужудга келган бекиёс табиий ва ақлий имкониятларимиз, халқимизнинг юксак маданияти ва ахлоқий қадриятларимиз, заманимизда яшаётган одамларнинг меҳнатсеварлиги, саховатлилиги, бағрикенглиги ва жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллашга бўлган истаги бунинг гаровидир».

Албатта, мамлакатимизда собиқ Иттифоқдан мерос қолган энг глобал муаммо — Орол фожиаси эканлигини биламиз. Бу борада республикамиз минтақадаги давлатлар орасида кўпдан-кўп ташаббусларни ўртага ташлаб келмоқда. Шу билан бирга мамлакатимиз аҳолиси ҳам муттасил ўсиб бормоқда.

Ўзбекистон ўз аҳолиси ўсиш билан боғлиқ масалаларни, айтиш мумкинки, муваффақиятли ҳал қилишга киришди. Президентимизнинг бозор муносабатларига ўтишда аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсати, республикамизда бўлиши мумкин бўлган ижтимоий тенгсизликнинг олдини олишга хизмат қилди.

Кейинги пайтларда республика ҳукумати оналарнинг соғлиғини муҳофаза қилиш, туғилган ҳар бир чақалоқ олдида ота ва онанинг, қолаверса, жамиятнинг жавобгарлик ҳиссини ошириш борасида, шунингдек фарзанднинг ота-она ва Ватан ҳамда халқи олдидаги бурчларини чуқур англашлари учун жуда катта маънавий рағбатлантирувчи тадбирлар ишлаб чиққанлиги ўта муҳим аҳамият касб этди. Шу

мақсадда «Соғлом авлод» жамғармасининг тузилиши, «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши фикримизнинг далили бўлади.

3. Бугунги кунда ўзбек халқининг қадриятлари асосида ёш авлод дунёқараши шакллантирилганда, шубҳасиз аждодларимизнинг ўз Ватани, табиий муҳитга бўлган меҳр-муҳаббатли бўлиш каби муққадас туйғусининг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтаётганлигини ва бу мерос олдида чуқур масъулият ҳисси бўлиши зарур эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Такрорлаш учун саволлар

1. Умумбашарий муаммоларнинг вужудга келиш сабаблари нимада?
2. Илмий-техника тараққиёти ва унинг социал оқибатлари нималарда намоён бўлмоқда?
3. Умумбашарий муаммоларда демографик омилнинг ўрни қандай?
4. «Демографик портлаш» тушунчаси ҳақида нима дея оласиз?

Адабиётлар:

63. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
64. Каримов.И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» Т. 1997 йил. 3-134 бетлар.
65. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
66. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005. 337-348 бетлар.
67. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Т.: Sharq, 2005.
68. Falsafa. Ахмедова М. таҳрири остида.-Т.: ЎФМЖ, 2006.
69. Юсупов.У. «Кўшнинг тинч-сен тинч». «Меҳнат», «Ўзбекистон». 2000 й.3-21 бетлар.

12-Мавзу: “Этика” фанининг предмети, моҳияти, унинг асосий белгилари ва тузилмаси.

Режа:

1. Ахлоқшуносликнинг фан сифатида тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий, мезоний-меъёрий хусусиятлари.
- 2.Ахлоқшуносликнинг замонавий фанлар билан алоқаси: ахлоқшунослик ва фалсафа ва бош.
- 3.Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида ахлоқшуносликнинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги ўрни.
- 4.ХХI асрда умумжаҳон миқёсида этосферани (ахлоқий муҳитни) яратишга хизмат қилиш ахлоқшунослик фанининг энг долзарб вазифаларидан экани.

Таянч тушунчалар

Эзгулик, Ёвузлик, Фазилат, Иллат, Руц, Ихтиёр эркинлиги, Изтироб, Адолат, Донишмандлик, Дўстлик.

1. Этиканинг (этика) қадим замонларда пайдо бўлиб, шаклланиб ва ривожланиб, бизнинг давримизгача ўз аҳамиятини сақлаб келаётган энг қизиқарли ва энг муҳим инсоншунослик фанларидан биридир. Этика фанининг номи ахлоқ сўзидан келиб чиққан бўлиб, бу тушунча тўғрисида адабиётлардан ҳозирча ягона қарашлар йўқ. Айрим адабиётларда Этика кишиларнинг ҳар бир жамиятга хос хулқ нормалари мажмуи дейилса, бошқаларда эса Этика ижтимоий онг шаклларида бири социал тартиб-қоида бўлиб, бу тартиб-қоида истисносиз ҳамма соҳаларда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатини тартибга солиш вазифасини бажаради дейилади. Бунинг боиси энг аввало Этика сўзининг кўп маъноли

ва кўп қиррали эканлиги билан изоҳланади. Этика арабча хулқ сўзининг кўплигидан ва лотинча «mores» сўздан олиниб, одоб, атвор, феъл деган маъноларни англатади. Худи шунингдек рус тилида ишлатиладиган «морель» сўзи «мочья» сўздан олинган бўлиб, ухам ахлоқ маъносини билдиради, «мораль» сўзи рус тилида ишлатиладиган «нравственность» деган сўзининг синонимии деган фикрлар ҳам мавжуд. Этика кишиларнинг, хар бир кишининг оилада, жамоада, жамоатчилик жойларида, умуман жамиятда юриш-туриши, яшаш қодалари, феъл-атвори, ҳатти-ҳаракатларининг жамини ифодалайди. Этика юнонча «ethos» сўздан олинган бўлиб, одат, одоб, расм-русум, феъл (характер) маъноларини билдиради. Ушбу тушунча биринчи марта машхур Юнон файласуфи ва мутафаккири Арасту (Аристотель, э.о.384-322 йй) томонидан Этиканинг синонимии сифатида ишлатилагн.

Бу терминни кейинчалик қатъий маъноли тушунча сифатида эрамиздан олдинги IV асрда пайдо бўлган ва асосчиси Китионлик Зенон (э.о.336-264 йй) стоиклар (грекча stos-тўпланадиган жой, портик) илми муомалага киритганлар. Этика тушунчаси ҳозирги адабиётларда кишилар муомаласида асосан қуйидаги уч маънода қўлланилади:

Биринчидан, кундалик ҳаёт муомаласида этика оддий тилда Этика, одоб, хулқ-атвор маъноларини англатади;

Иккинчидан, маълум бир ижтимоий гуруҳлар, касб-хунар ёки ихтисосликлар, чунончи дворянлар этикаси, савдогарлар этикаси, тадбиркорлар этикаси, ўқитувчилар этикаси, шифокорлар этикаси, раҳбарлар этикаси ваш у кабиларни билдиради.

Учинчидан, асосан ва кўпчилик ҳолда кишиларнинг Этика-одобини, хулқини, феъл-атворини ўрганувчи фанни этика, яъни Этика деб юритилади.

Худди шунингдек кундалик ҳаётда ва адабиётларда Этика ва этика тушунчалар билан бир қаторда одоб тушунчаси ҳам ишлатилади.

«Одоб» (арбча «адаб» сўзининг кўплиги) хулқ-атвори, юриш-туриш маданиятнинг ташқи ва ички жиҳатларни ифодалайдиган тушунча. У кишиларнинг ҳатти-ҳаракатида, ўзаро муносабатида (оила, меҳнат жамоаси ва турли маросимларда) намоён бўлади.

Одоб кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши ва бўш вақтини қандай ташкил қилиши, инсон ташқиёфаси қандай бўлиши лозимлигига оид қодалар (масалан, шарму-ҳаё, камтарлик, хушмуомалалик, озодалик сингарилар)ни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. Шарқнинг улкан одоб-ахлоқ назариётчиларидан бўлган Хусайн воиз Кошифий «Ахлоқий Муҳсиний» асарида одобни қуйидагича таърифлаган эди:

«Одоб - бу қалбни ёмон сўзлардан ва ножўя хулқдан сақлай олиш, ўзини ва ўзгаларни ҳам ҳурмат қила билиш, шу билан бирга ўзини ва ўзгаларнинг обрўсини туширмасликдир». Воиз Кошифий одоб тушунчасини кенг маънода тушунади, ёмон сўзларни айтмаслик, хулқни тарбиялай олиш, ўзини бошқариш ва ўзгаларни ҳурмат қилишни Ахлоқийлик деб атаган эди.

Одоб – кишиларнинг ҳаёт ва турмушларига нисбатан белгилаб берилган муайян Ахлоқий чегара ёки меъёр десак бўлади. Анна шу чегарадан чиқмай муомала муносабатида бўлган, шу меъёрга риоя қилган одамни одобли, яхши хурбияли, ҳақиқий, чин инсон дейилади. Аксинча холда одобсиз, тарбиясиз, ёмон одам деб айтилади. Одоб Этикақа нисбатан тор тушунча бўлиб, у ўз навбатида барча ахлоқий фазилатларнинг юзага чиқиши намоён бўлишидир. Одобни ўрганувчи ва ўргатувчи фанни «Одобнома», «Дилнома», «Саодатнома» деб атайдилар.

Демак, Этика, этика, одоб ўзаро боғлиқ ва маълум даражада фарқ қилувчи тушунчалар бўлиб, барчаси инсоннинг ҳатти-ҳаракатини, юриш-туришини, бошқа одамлар билан муносабатини оилада,

жамоада, жамоатчилик жойларда ўзини тутиши кабиларни ифодалайди. Одатда буларни умумий фалсафий маънода Этика, кундалик ҳаётда, турмушда одоб, хулқ, феъл-атвор ва уларни ўрганувчи фанни (илмни) этика ёки Этика деб юритилади. Шундай қилиб, Этика кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка нисбатан муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулқ-атвор, юриш-туриш ва хатти-харакатини ифодалайдиган, уларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатларини акс эттирадиган ҳамда ўзаро ихтиёрий тарзда амалга ошадиган норма ва қоидалар йиғиндиси.

Буюк мутафаккирлар, олимлар ва давлат арбоблари ҳам Этикақа худи шундай таъриф-тавсифлар берганлар. Таниқли рус файласуфи В.Г.Белинский (1811-1848) Этика нима? У нимадан иборат бўлмоғи керак? Деган саволлар қўйиб, қуйидаги жавобни келтириб, этикага шундай таъриф берган:

«Кишиларнинг кадр-қиммати ва унинг юксак мавқеига қатъий, чуқур эътиқод, унга қизғин сўнмас, ишончдир. Шу эътиқод, шу ишонч жамики башарият эзгулигининг, барча амалий ишларнинг қайнар булоғидир» Чех халқпарвар педагоги ва жамоат арбоби Я.А. Коменский (1592-1675) фикрича: «Ахлоқийлик деганда биз фақат ташқи муомалани кўзда тутмаймиз, балки ниятнинг бутун ички моҳиятини тушунамиз». Марказий Осиёнинг буюк мутафаккири Абу Наср Фаробий (873-950) айтганидек: «Дархтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқий тарбия билан яқунланади». Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний (1878-1934) ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё момот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир».

Этиканинг моҳиятини тушунишида президентимиз И.Каримовнинг айтган қуйидаги фикр-мулоҳазалар айниҳимдир.

Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Аслини олганда, Этика маънавиятнинг ўзаги. Инсон Этикаи шунчаки салом-алик, хушмуомалаликдан иборат эмас. Этика – бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани»; «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин»; «... Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди»;

«Меҳр-оқибат, мурувват бўлмаган жамият ҳалокатга маҳкумдир». «Хар ким савоб иш қилсин, ҳар кун савоб иш қилсин»; «Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қайтади», дейдилар ваҳоказо. Буюк мутафаккирларимиз ва олимларимизнинг ҳамда Президентимизнинг юқоридаги фикрлари Этикани қуйидагича таърифлаш имкониятини беради: Этика деб кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулқ-атвор, уларнинг юриш-туришини, ўзларини тутишини, феъл-атворини, хулқ-одобини, ўзаро бир-бирига, меҳнатга ижтимоий фаолиятга, оилага, жамоага, бошқа ижтимоий бирлашмаларга, жамоатчиликка, Ватанга, миллатга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи ҳамда хатти-харакатини тартибга солиш, бошқаришга хизмат қилувчи хис-туйғулари, эҳтиёжлари, талаблари, баҳолашлари, қоидалари, тамойилларининг жамига айтилади.

Қисқа қилиб айтганда Этика деб кишиларнинг юриш-турушлари ўзаро бир-бирига, меҳнатга, оилага, Ватанга бўлган тарихий муайян муносабатлари, қоидалари ва тамойилларининг жамига айтилади. Этиканинг илк, дастлабки, қуйи, турмушдаги босқичи одоб ёки хулқ одобдир. Этика хулқ-одоб, феъл-атвор Этика ёки этика фанининг бахс мавзуи (предмети)ни ташкил этади.

1.2. Этика (этика) нинг объекти одам, инсон, шахсдир. Бироқ Этика кишилар ҳаёти ва фаолиятларининг барча жиҳатларини эмас, балки муаян бир соҳаси, яъни одобини, хулқини, феъл-атворини, юриш-туришини, ўзаро муносабатини, табиат, жамият ва унинг ҳодисаларига бўлган муносабатларини ўрганади.

Худди шу маънода Этика (этика)нинг бахс мавзуи муаммо сифатида оддий кишилардан тортиб буюк мутафаккирларимиз, зиёлиларимиз, давлат арбобларимизгача қизиқтириб келган. Чунончи Арасту Этика (этика)ни Этикани ўрганадиган амалий фан, жамият ҳақидаги фанлардан бири деб ҳисоблаган.

Стоиклар Этика (этика)ни алохидан фан сифатида ажратиб, уни кўпинча инсон табиати ҳақидаги фан деб тушунган эдилар.

Нидерландия файласуфи Б.Спиноза (1632-1677) ўзининг «Этика» асарида ушбу фанни субстанция (моҳият) ва унинг модулари (хусусиятлари) тўғрисидаги таълимот дегани. Француз маърифатпарвар-файласуфи П.А.Гольбах (1723-1793): «Этика одамлараро мавжуд бўлган муносабатлар ва у муносабатлардан келиб чиқадиган масъулиятлар ҳақидаги фан», - деган эди.

Немис файласуфи И.Кант (1774-1884) Этика (этика)ни зарур нарсалар тўғрисидаги фан деб билган. Кўзга кўринган немис файласуфи Г.В.Ф.Гегель (1770-1831) эса Этика (Этика)ни ўз-ўзидан ривожланувчи мутлоқ ғоя (абсолют идея) ҳақидаги фан деган.

Этиканинг баҳс мавзуи Шарқ, хусусан Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон мутафаккирларининг диққат эътиборида бўлиб келган. Масалан, буюк мутафаккир, қомусий олим, тиббиёт илмининг отаси ва устози Абу Али ибн Сино (980-1037) шу ҳақда тўхталиб: «Этика ҳар бир киши учун ўз-ўзини идора қилиш илмидир», -деб баҳолаган эди. Буюк мутафаккир, шоир ва давлат арбоби А.Навоий (1441-1501) Этика мавзуга янада кучлироқ урғу бериб, ўзининг «Махбуб-ул-қулуб» («Кўнгиллар севгани») асарида қуйидагича ёзган эди: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ, агар кимда бу икки сифат бўлмаса, унда иймон ҳам йўқ». XIII-XIV асрда яшаб ижод этган таниқли Этикашунос олим Мажид Хавофий Этика ҳақида фан, яъни Этика, оила ҳақида фан, шаҳар қурилиши ва нормалар ҳақидаги фандир» деб таърифлаган. (мутафаккирлар Этика ва адолат ҳақида. Тошкент, «Адолат», 1995, 17 бет)

Буюк шоир, драматург, маърианпарвар ва давлат арбоби А.Авлоний (1878-1943) ўзининг «Туркий гулистон ёхуд Этика» (1913) асари Этика мавзуи ҳақида:

«Инсонларни яхшиликка чакирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисол ила баён қиладурган китобни Этика дейилур» - деган эди.

Худди шунингдек ахлорқшунослик (этика) баҳс мавзуи ҳақида луғатлар дарсликлар, ўқув кўлланмаларида ҳам турли хил таърифлар бор. «Қисқача сиёсий луғат» («Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1975, 296 бет) шундай дейилган: «Этика – алоҳида социал ходиса ва ижтимоий онг шаклларида бири бўлган Этиканинг табиати ва моҳиятларини ўрганувчи фалсафий фан». «Қисқача филозофик луғатда» («Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1873, 363 бет) бу тўғрида қуйидагича айтилган: этика – Этика назарияси, бирон Этика системаси (тизимини) ҳамда яхшилик ва ёмонликни, адолат бурч, виждон, бахт, ҳаётнинг маъносини Бирон тарзда илмий асослаш» демакдир.

«Философия луғати» (Ўзбекистон нашриёти Тошкент – 1976, 595 бет) да: «Этика... энг қадимги назарий фанлар бири, у Этикани ўргангани» дейилган.

«Ўзбек шўролар энциклопедияси» (Тошкент 1979, жилд 13, 306 бет) да қуйидагича таъриф берилган:

«Этика ижтимоий онг формаси бўлган инсон ҳаётининг муҳим томонларидан ҳисобланган Этика, одоб масалаларини ўрганувчи фалсафий фан» деб айтилган. Е.Г.Федеренконинг «... этика асослари» (ўқитувчи нашриёти, Тошкент 1976, 5 бет) ўқув қулланмасида бу тўғрида қуйидагича ёзилган:

«Этика бу Этика «хулқ» назарияси бўлиб, кишиларнинг Ахлоқий ҳаётини ўргангани, Ахлоқий ходисаларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятларини очиқ берадиган энг қадимги инсоншунослик фанларидан биридир».

Фалсафа фанлари доктори, профессор А.ортиқов «Этика асослари» курсидан лекциялар текстларида (Тошкент-1999, 3-бет). Ушбу муаммо шундай илмий ифодаланган:

«Этика деб Этика, хулқ-одоб, Ахлоқий онг ҳақидаги буларнинг пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари, инсон ҳаёти фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари, кишларнинг Ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг йўл, усул, воситалари ҳақидаги таълимотлар системасига айтилади. Этиканинг тарифи анна шундан иборат».

Этика (Этика)нинг баҳс мавзуи ҳақида юқорида келтирилган нуқтаи назарларнинг ижобий томонлари ва камчиликларини умумлаштириб, бизнингча қуйидагича таърифлаш мумкин:

Этика ёки этика деб инсон ва инсоният ҳаёт фаолиятининг муҳим жиҳатлари бўлган Этика, хулқ-одоб, феъл-атвор, уларнинг моҳияти, пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари ва ривожланиш қонуниятлари, мақсадлари, вазифалари ва аҳамияти, ҳамда улар тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотларни ўрганувчи фалсафий фанга айтилади. Қисқа қилиб айтганда, Этика ёки этика Этиканинг моҳияти, хусусияти ва ривожланиши, мақсади, вазифалари ва аҳамияти ҳақидаги фалсафий фандир. Этика (этика) ўз баҳс мавзуини яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон, ор-номус, шаъан, кадр-қиммат, бахт-саодат инсон ҳаётининг моҳияти, мазмуни ва маъноси каби тушунчалар (категориялар), инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, жамоавийлик сингари тамойиллар (принциплар), ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, дўстлик, вафодорликка ўхшаш Ахлоқий қоидалар (нормалар) воситаси билан очиб беради ва асослайди. Булар тўғрисида махсус мавзуда фикр юритилади.

Этика (этика) ўз баҳс мавзуини ўрганишда фалсафа, эстетика, педагогика, психология, маданиятшунослик, тарих, сиёсатшунослик, социология, тилшунослик, архиология, экология каби фанлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганади. Борлик, табиат, жамият, инсон тафаккур каби мураккаб ҳодисаларнинг моҳияти ва энг умумий ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлган фалсафа Этиканинг назарий, илмий-методологик (услубий) асосини ташкил қилади. Бошқа гуманитар фанлар ҳам Этикака ўз баҳс мавзуини чуқурроқ ва ҳар тарафлама ўрганиш ва умумлаштиришларда далиллар, фактлар ҳамда материаллар беради. Бу жараёнда Этика баҳс мавзуйига кўра нисбий мустақиллигини сақлаб қолиб, билимлар тизимида ўзига хос ва ижобий ўринни эгаллаб қолади.

Этика ўз баҳс мавзуини икки-умумий ва хусусий йўналишларда ўрганади. Шунга мувофиқ Этикада умумий, тарихий, норматив-аксиологик (қадриятий), касб-хунар, ахлобия Этикашунослиги деган назарий ва амалий бўлимлар ҳам шаклланган. Умумий Этика Этиканинг табиати, моҳияти, хусусиятлари, унинг таркибий заррачалари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини илмий асослайди, Ахлоқий фаолият ва Ахлоқий муносабатлар ривожланиши хусусиятларини, Этика тараққиётидаги ижтимоийлик, тарихийлик, замонавийлик, умуминсоний ва миллий жиҳатларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида унинг ҳозирги ҳолати ва тараққиёти йўналишлари муаммоларини ўрганади. Тарихий Этика Этиканинг тарихий шаклларини, унинг тарихий тараққиёт қонуниятларини ва хусусиятларини, Ахлоқий таълимотларнинг тарихдаги ўрнини тадқиқ этади. Норматив-аксиологик Этика Этика қоидаларини Ахлоқий зарурийлик талабларини Ахлоқий онгнинг асосий тушунчалари сифатида қараб, уларнинг ижобий аҳамияти, қиммати жиҳатидан ўрганиш ва асослаш билан қизиқади.

Касбий Этика у ёки бу касб-хунар, ихтисослиг ёки раҳбарлиги фаолияти доирасида кишиларнинг Ахлоқий хусусиятлари билан шуғулланади. Ахлоқий тарбиянинг Ахлоқий назарияси тарбия жараёнида Ахлоқий омиллардан самарали фойдаланиш йўллари, шакллари ва воситаларини белгилаш масалаларини умумлаштиради. Этиканинг муҳим бир вазифасинсонлар ва жамиятнинг келгусидаги эзгу Ахлоқий орзулари, мақсадлари, эзгу-ниятларини шарқлаб беришдир. Чунки инсонлар юксак ахлозуларсиз яшай олмайдилар. Буларнинг ҳамаси Этиканинг инсонлар ва жамият ҳаётида бени катта аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Атоқли педагог А.авлоний: «Этика илмини ўқиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким экани, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билур, иқрор қилуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин баҳодир ва пахлавон кишидир». Демак, Этика, одоб ва этика қоидаларини билиш шва уларга тўла амал қилиш кишиларнинг ўзаро хурмат-эҳтиром билан тинч-тотув яшашини таъминлайди. Аксинча ҳолда, яъни Этикақа, одобга, этикага кам ва етарли эътибор берилмаган одамда, оилада беандишаликлар, бебурдликлар ваш у қабила мавжуд жойда салбий, ножўя Ахлоқий фазилатлар юзага келади ва авж олади, одамлар орасидан хурмат, меҳр-оқибат кўтарилади, ҳаёт аста-секин издан чиқа бориб, ижтимоий ҳаётнинг жиддий тўскинига айланади.

Этиканинг асосий ва муҳим вазифаси кишиларнинг хулқи, одоби, юриш-туриши, муомаласининг моҳиятини, хусусиятларини ва тараққиёт қонунларини очиб беришдан иборат. Этика ҳуди шунингдек этиканинг тушунчалари (яхшилик ва ёмонлик, адолат, бахт, виждон, бурч ва ҳоказо) тамойилларини (инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, байналмилаллик, ҳамкорлик ва ҳоказо) Этика мезонлари (нормалари) жумладан хушмуомалалик, ширинсуханлик, халоллик, ростгўйлик, камтарлик чидамлилиқ, ҳимматлилиқ, самимийлик, дўстлик, шарму-ҳаё ва ҳоказоларни илмий-амалий асослаб беради. Этиканинг Яна бир муҳим вазифаси инсонларнинг Ахлоқий тарбиясини амалга ошириш, Ахлоқий камолотини шаклланишга хизмат қилишдир. Этиканинг Яна бир вазифаси, инсонлар ва жамият ҳаётидаги Этикасизлик иллатларининг барча кўринишларини бартараф қилиш ва уларни бартараф этиш йўллари ҳамда воситаларини изохлаб беришдан иборат. «Ёмон ишларнинг тескарисини қилиб, яхши бўлдим» деган экан Луқмони Ҳаким. Яна «одобни беодобдан ўрган» дейдилар. Албатта, беодобдан ўрганиладиган нарсанинг ўзи йўқ, лекин бировларнинг хатоси, гуноҳини салбий хислатларини такрорламаган киши энг олий одамдир. Бундай одамнинг Ахлоқийлигининг ўзи бир кутлуғ иш бўлса, бировларнинг Этикасизлигини такрорламаганлиги учун икки карра улуғдир. Чунки беодобнинг қилиғи, ҳатти-ҳаракатлари, феъл-атвори одоб доирасидан ташқарида бўлгани учун унинг қилаётган одобсизликларини кўриб, шундай қилиқларни ҳатти-ҳаракатларни такрорламаслик, бу одобдандир. Демак, беодобдан ўрганилган одоб унинг беодобликларини пайқай билиш ва уларни ўз ҳаётида қилмасликдир. Демак Этика Фани инсон турмуши ва фаолияти, жамият ҳаётида ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга бўлган фанлардан биридир.

1.3. Этика ахлоқий, тарихий ва замонавий ҳодиса ҳамда ижтимоий онгнинг ўзига хос шаклларида бири деб асослайди. Этиканинг ижтимоийлиги шундаки, кишиларнинг Этика-одоби, феъл-атвори, муомаласи, юксак маънавий фазилатлари ижтимоий ҳаётдан ташқарида, инсонлар ўртасида муносабатлардан четда шаклланиши ва ривожланиши мумкин эмас. Бундан бир неча ўн йил муқаддам ўрмон четида адашиб қолган уч нафар болани айиқлар ўрмонга олиб кетади. Болалар айиқлар билан яшашади. Вақт ўтиши билан улар икки оёқлаб юрсаларда, югуришни, сакрашни, озиқ-овқат топиб ейишни, табиат ҳодисаларидан сақланишни, айиқларга ўхшаш ўқиришни табиий ҳолда ўрганадилар. Бироқ улар кейинчалик тўрт оёқлаб юрсаларда, кишилик жамиятидан ташқарида ҳайвонлар орасида яшаганликлари учун сўзлаш қобилиятини йўқотишади. Бундан кўринадики, агар инсон кишилик жамиятида яшамас экан, у ҳақиқий маънодаги шахс, ҳуди шунингдек Этика одобли бўла олмайди, демак, Этика ижтимоий ҳодисадир. Этика аҳоқнинг бу жиҳатини, умуман Этикани Яна бир қанча тушунчалар-Ахлоқий онг, қарашлар, Ахлоқий фаолият, Ахлоқий баҳолаш, Ахлоқий ҳиссиёт, Ахлоқий муносабатлар Ахлоқий тарбия воситасида янада кенгрок ва чуқуррок ўрганади. Ахлоқий онг кишиларнинг жамиятдаги Ахлоқий ҳатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, яшаш қоидалари, тамойиллари, шунингдек уларнинг ўзаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий гуруҳларга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи қарашлари тасаввурлари, назарияларининг жамидир.

Ахлоқий қарашлар Ахлоқий онг, Этика, одобнинг мазмуни, моҳияти, жамиятдаги кишилар ҳаёти, фаолияти, тараққиётидаги ўрни, аҳамияти тўғрисидаги қарашлар ғояларнинг тизимидир.

Ахлоқий онг ва Ахлоқий қарашлар Ахлоқий фаолият билан узвий боғланган. Ахлоқий фаолият деб ўзига хос Ахлоқий мотив, сабаб, интилиш билан, яъни яхшилик қилиш, бурчга содиқ ҳолда ҳаракат қилиш, муайян Ахлоқий идеалларни амалга ошириш мақсадида қилинган ҳаракатларга айтилади. Кишиларнинг Ахлоқий фаолияти жараёнида улар ўртасида шаклланидиган, мавжуд бўладиган алоқалар, боғланишлар, муносабатларнинг тизими Ахлоқий муносабатлар дейилади. (Батафсил қаранг: Фалсафадан ваъз матнлари. Тошкент-1995, 236-237-бетлар) Ахлоқий фаолиятда Ахлоқий ҳиссиётлар, Ахлоқий баҳолашлар, Ахлоқий идеаллар, Ахлоқий маданият кабиларнинг аҳамияти катта. Ахлоқий ҳиссиёт-инсоннинг, шахснинг жамият ва ўз атрофидаги кишиларга муносабатини ифодаладиган кечинмалар турини англатади. Масалан, инсоннинг ва шахснинг ўз кадр-қиммати ҳисси, ижтимоий бурч ҳисси, ватанпарварлик, ўртоқлик, жамоавийлик ҳисси ва ҳаказо кабилар. Ахлоқий баҳолаш-социал воқеликнинг турли ҳодисаларини ва кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини улар қандай Ахлоқий аҳамиятга эга бўлишига қараб, маъқуллаш ёки қоралашдир. Умумий тарзда Ахлоқий баҳолаш яхшилик ва ёмонлик тушунчаларида амалга оширилади. Ахлоқий идеал (мақсад, орзу, истак) юксак Этикани шахс ривожининг мақсади бўлган мукамал Ахлоқий муносабатлар тўғрисидаги назарий асосланган режалари, тасаввурлари, қарашлари жамини билдиради. Ахлоқий идеал-киши ёки гуруҳнинг интилиши ва ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи намуна, олий мақсад, Бирон-бир ниманинг камолидир. Кишиларнинг кундалик турмушидаги ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи Ахлоқий қоидалардан фарқли ўлароқ Ахлоқий идеал-кишиларнинг маънавий-Ахлоқий тарбияси ва ўзини-ўзи тарбиялаш оқибат мақсадини белгилаб беради, унинг интилиши лозим бўлган олий намунани яратади. Масалан, маърифатпарвар Ахлоқий идеали, умуминсоний Ахлоқий идеал, демократик жамият Ахлоқий идеал ива ҳаказо. Кишиларда Ахлоқий онг, Ахлоқий мақсадлар, Ахлоқий муносабатлар Ахлоқий тарбия воситаси билан амалга оширилади. Ахлоқий тарбия Этиканинг энг муҳим тушунчаларидан бири бўлиб, унга қуйидаги таъриф-таъсиф бериш мумкин: Ахлоқий тарбия деб инсон фарзандига туғилгандан то умрининг охиригача инсонга хос барча ижобий Ахлоқий фазилатларни сингдириб, уни баркамол инсон қилишга айтилади. Ахлоқий тарбия одатда кўпинча кишиларни илм, билим беришдан бошланиши ва у жараёнда ёнма-ён (параллел) ва биргаликда амалга оширилиши сабабли таълим-тарбия деган атама кўпроқ ишлатилади. Этиканинг ижтимоийлигини тушунишда Ахлоқий маданиятнинг аҳамияти катта. Ахлоқий маданият-Этика, Ахлоқий онг ёрдамида шаклланади. Уларни бир-биридан ажратиш ноўриндир. Ахлоқий онг - қарашлар, ғоялар ва ҳиссиётлар йиғиндиси ва уларнинг инсон онгида акс этиши бўлса, Ахлоқий маданият анна шу акс этилган нарсалар инсон характерига, табиатига сингиб, амалий фаолиятда нимоён бўлишидир. Ахлоқий маданиятда Ахлоқийликнинг назарий жиҳатлари ўз аксини топади ва у билан бир қаторда, у анланган Ахлоқий фаолият билан узвий боғланиб кетади. Ахлоқий маданият тарихий таркиб топган Ахлоқий норма ва қоидаларни давр нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилиб, аниқ шарт-шароитлар асосида ривожлантиришда ифодалайди. Шу жиҳатдан Ахлоқий маданият Ахлоқий қадриятдан фарқ қилади. Айни вақтда Этика Ахлоқий қадриятга суянади ва Ахлоқий маданиятга манба бўлиб хизмат қилади. Ахлоқий маданият мустақил фалсафий категория бўлиб, Этика, Ахлоқий онг каби тушунчалар билан узвий боғлиқ ва бир бутунликни ташкил қилади, Ахлоқий назарияни амалиёт билан боғлайди, кишилардаги Ахлоқий қарашлар, ғоялар, ички-кечинма ва ҳиссиётларнинг қай даражада анланганлигини билдиради ҳамда бу инсоннинг Ахлоқий етуқлигини кўрсатиб, маънавий эҳтиёжига айланганлигини кўрсатади. Бевосита анна шундан Ахлоқий маданиятнинг моҳияти ва ривожланиш хусусияти келиб чиқади. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси Этиканинг ижтимоийлигининг моҳиятини ва хусусиятини очиқ беришга хизмат қилади. Этика Этикани тарихий ходиса деб ўрганади ва ўргатади. Чунки Этика бирданига пайдо бўлмаган у қадим (ибtidoий) даврлардаёқ вужудга келиб, бир қанча тарихий босқичларни ўтиб, ўзгариб, алмашилиб, ривожланиб, тараққий қилиб, ҳозирги даврда ҳам янада такомиллашиб бормоқда. Этика тарихий ўзгаришининг ижтимоий ва маънавий манбалари бўлиб кишиларнинг шахсий ва умумий манфаатлари, орзу-истаклари, меҳнат, социал муҳит, жамоатчилик фикри, илм-маърифат, дин ҳисобланади. Инсонлар ва жамият ҳаётида Этиканинг, унинг тамойиллари, тушунчалари ва қоидаларининг тарихан ўзгариб, алмашилиб, ривожланиб, тараққий этиб бориш

жараёнини Этика (этика) да Ахлоқий прогресс (тараққиёт) дейилади. Бу жараёнда Ахлоқий тизимлар ва таълимотлар бирданига ўзгариб, йўқолиб кетмайди. Инсоният Хамиша ўтган авлодлар Этикадаги ижобий жихатларни сақлаб, мустаҳкамлаб ривожлантиради, яъни доимо меросдан фойдаланилади. Ахлоқий мерос деб қадим замонлардан бери аجدодларимиз ота-боболаримиздан бизгача етиб келган Ахлоқий бойликлар Ахлоқий ўғитлар, пант-насихатлар, ғоялар, таълимотлар, оилалар, тамойиллар жамини тушунамиз. Этика айтилган вақтда замонавий ходисадир, чунки Этика бошқа ижтимоий – маънавий ходисалар сингари жамиятдаги сиёсий – ижтимоий, иқтисодий, фан-техника, санъат маданият касби соҳалардаги ютуқларни ўзида акс эттиради. Этика Этика ижтимоий ходиса сифатида умуминсоний ва миллий жихатларга эга деб ҳисоблайди. Саломлашиш, хушмуомалалик, мурувват, раҳм-шавқат, яхшилик, адолат, тинчлик, бурч, виждон, ор-номус, бахт-саодат, Ватанни ва миллатни севиш, тинчлик учун кураш, табиатни асраш, ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, ядровий қуролларни пойгасини йўқотиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш турли касаликларнинг олдини олиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш кабилар умуминсоний Ахлоқий қадриятларга киради. Этиканинг миллий жихатлари муайян миллат (халқ, элат) нинг ҳаёти, турмуш тарзи, тили, маданияти, урф-одатлари, анъаналари билан боғлиқ бўлган Ахлоқий қоидалар ва қадриятлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Президентимиз Каримов И.А. таъкидлаганидек: «Катталарни ҳурматқилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллик, миллатидан қатий назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат меҳнатсеварлик, билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат эҳтиром Ўзбекистон аҳолисига хос фазилатлардир». (Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент – 1992, Ўзбекистон, 11 бет) Таъкидланганларнинг ҳаммаси Этика ҳам ўзига хос ижтимоий онг шаклидан бири эканлигини ва у алоҳида, баъзи кишиларга эмас, балки жамиятдаги барча кишиларга хос бўлиб уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ҳатти-аракатлари, юриш-туришлари, ўзаро бир-бирига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга бўлган муносабатларни ифодалайди ҳамда тартибга солиб, инсонлар ҳаётида тарбияловчи омил сифатида муҳим аҳамиятга эга. Этика фан сифатида ўзининг мақсадлари вазифаларига эга. Этиканинг асосий мақсади юксак Ахлоқий фазилатли, Ахлоқий камолотни ўзида мужассамлаштирган етук инсонларни вояга етказиш ва тарбиялашга хизмат қилишдан иборат. Бунга Этика ўз вазифалари билан муносиб ҳисса қўшади. Этиканинг муҳим вазифаларидан билиш, билишлик бўлиб, унинг мақсади Этиканинг моҳияти, хусусиятлари жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини чуқур ва ҳар тарафлама асослаб беради. Бу фан асосларини билмаган киши баркамол бўла олмайди. Чунки Этика (этика) назарияси ва амалиётидагина Этиканинг том моҳияти, ҳулқ – одобнинг қоида, таълимот, ғоя, дастур, ўғит, панд-насихат, даъват, чеклаш, таъқиқатлашлари баён этилган бўлади. Уларни пухта ўзлаштириб, ҳулқ-одоб дастурига, ҳатти-ҳаракат низомига, қисқа Этика кодексига айлантириб олган шахсгина чин маънодаги юксак Этикали, бой маънавий фазилатли, зиёли мутахассис бўлиши мумкин ва лозим. шунинг учун ҳам А.Авлоний: «Этика илмини ўқув, билуб амал қилган кишилар ўзининг Ким эканини, жаноби ҳақ на учун халқ қилаганин, ер юзида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас», - деб ёзган эди. Этиканинг муҳим хусусияти унинг ижтимоий онг шакли эканлигидир, чунки Этика-одоб қоидалари ҳаммаси бир киши томонидан битилмайди. Инсоният тарихидаги бутун тажрибалри, урф-одатларга суянган ҳолда Этика-одоб яратилади. Бинобарин, улар барча, канкрет инсонлар ва инсониятнинг ҳаётий тажрибаларининг умумлашган бой маҳсулидир. Шу маънода Этика жамиятдаги барча кишиларга хос ижтимоий онг шаклидир. Буларнинг ҳаммаси Этиканинг мураккаб ижтимоий жараён эканлигини ифодалайди.

1.4. мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш, келажакда Ўзбекистонни буюк давлатга айлантириш ҳар бир фуқаросининг, айниқса ёшларимизнинг Ахлоқий онги, фаолияти ва тарбияси даражасига ҳамма омиллардан кўра кўпроқ боғлиқ. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги ҳужжатларидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа

қонунларида Ўзбекистон Республикаси президенти фармонларида ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президентимиз Каримов И.А. асарлари, китоблари, рисолалари, нутқлари, савол-жавобларидан Этика-одоб масалалари ва муаммоларига муҳим аҳамият берилмоқда. Юрт бошимиз ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» (Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 137 бет) асарида маънавий Ахлоқий омилларини Мустақил Ўзбекистоннинг келажакдаги тараққиётидаги аҳамиятига тўхталиб, шундай деб ёзади: «Бирон – бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва Ахлоқий кадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди». Шу боисдан ҳам юрт бошимиз «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» маърузасида: «Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маънавий-Ахлоқий жихатдан етук жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз зарур», - деган муҳим вазифани қўйди. Бинобарин, ўзбек халқи, мамлакатимизнинг барча миллат ва элатлари орзу қилаётган буюк давлатни бунёд этиш барча фуқаролардан, энг аввало ёшлардан ирода имон-этикод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан қолган Ахлоқий меросга содиқ бўлиш, хуллас юксак фазилат эгаси ва Ахлоқий камолотга эришишни талаб қилади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» да ёш авлодни ва бўлажак мутахассисларнинг маънавий-Ахлоқий тарбиясига катта аҳамият берилган. Чунончи, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» нинг маънавий - Ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар, деб аталган бандида: «Ёш авлодни маънавий-Ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маъданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий кадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилади. Шахсни тарбиялаш ва уни ҳар томонлама камол топтиришни устиворлиги таъмирланади», (55 бет) дейилган. Бугунги кунда республикамиз мустақиллигининг 8 йилдан ошиқроқ истиқлол йўлидан боришда бир қатор ютуқлар ҳамда турли эски мафкуравий иллатлар диний экстремизм, диний фундаментализм, ваҳхобийлик, террорчилик каби иллатлар ва хавф-хатарларга қарши курашиб, кўп миллатли республикамиз халқларининг тинчлигини таъминлаш, маънавий-Ахлоқий бирлигига эришмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Сомирликлар ва бобилликларнинг ахлоқий қарашлари нималарда ифодаланган?
2. «Пхатотеп ўғитлари»да қандай ахлоқий муаммолар ўртага ташланади?
3. «Авесто»нинг ахлоқий ақамияти нималарда кўринади?
4. Ведачилик ахлоқшунослигида асосий эътибор нималарга қаратилади?
5. Буддачилиқ таълимотининг демократик хусусиятлари нималарда акс этади?
6. Даочилик ахлоқшунослигидаги ўзига хослик қай тарзда намоён бўлади?
7. Конфуций ва унинг издошлари илгари сурган асосий ғоялар нималардан иборат?
8. Арастугача бўлган қадимги Юнон ахлоқшунослигининг ўзига хослиги нималарда акс этган?
9. Арасту ахлоқий таълимотининг мумтозлик моҳияти нимада?
10. Эпикур таълимотида изтиробдан қочиш муаммоси қандай талқин этилган?
11. Қадимги Румо мутафаккирларининг ахлоқий қарашларида қандай муҳим муаммолар кўтарилган?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик

жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. -Т.: ЎзФМЖ, 2010.
5. Жахон фалсафаси тарихидан лавхалар. / К. Назаров тахрири остида. -Т.: Шарк, 2004
6. Муҳаммаджонова Л., Жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари. - Т.: УзМУ. 2007.
7. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. - Т.: Университет, 2009.
8. Хусанов Б., Ғуламов В. Муомала маданияти. Дарслик. -Т.: Иктисод- молия, 2009.
9. Конфуций. Панд -ўғитлар. “Соғлом авлод учун” журнали, 1997 йил, 5-6- сонлар.
10. Аристотель. Никомахова этика. // Аристотель. Сочинения в 4-х томах, том 1, Москва, «Мысль», 1983.
11. Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко-философский ежегодник. Москва, «Наука», 1986.

13-Мавзу: Ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар Дунё халқларининг ахлоқий менталитети

Режа:

- 1.Этиканинг келиб чиқиш тарихи инсоният тарихининг ажралмас қисми.
- 2.Ахлоқий эркинлик ва Ахлоқий тарбия тушунчаларининг узвий боғлиқлиги.
- 3.Этика тузулмаси ахлоқий онг кишиларнинг кундалик хатти-ҳаракатлари, уларнинг ҳуқида. Амалий ҳаётида намоён бўлиши.
- 4.Ахлоқий муносабатлар ва уларнинг асосий вазифалари.

Таянч тушнчалар

Ихтиёр эркинлиги, Ахлоқий танлов, Масъулият, Ахлоқий тараққиёт, Ахлоқ тузилмаси, Ахлоқ онг (англаш), Ахлоқий ҳиссиёт, Алоқий муносабатлар, мақсад ва восита.

Авалло, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир-бирига қарама-қарши икки қараш мавжуд. Бири – диний, иккинчиси – даҳрийча қараш. Диний – эътиқодий нуктаи назардан одамни Худо яратган. Даҳрийча қараш эса буни инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатни бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиийётшуноси Чарлз Дарвин (1809-1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг қардошлигини исботлашга уринди, бироқ у тўғридан-тўғри одам маймундан тарқалган жонзод, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин дарҳий бўлмаган, ҳамма қатори насронийлик қонун – қоидаларига амал қилиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи Кембриж университети қошидаги Исо коллежини тугатган.

Дарҳийча қарашни Дарвин номи билан боғлаб иш кўриш яқин-яқингача «социалистик лагерь» худудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Умуман олганда, инсоннинг интеллектуал тарихда, ҳатто нисбатан даҳрийлик асри бўлмиш ХХ асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам анна шу кўпчилик тамонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксилфикр ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Ислон Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз.

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, **дунёвийлик**, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло **даҳрийлик** эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».

Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Қурони карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган қуйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (Эй Мухаммад), Парвардигоримиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи), қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. ва у зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб, деди: «агар халифаликка биз ҳақдоримиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан. 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деган. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Мухаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди.

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудодлардан олий, даража нуқтаи назардан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам – Худонинг ердаги халифаси.

Одам ҳам. Аллоҳга нисбатан халифадир: то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум – улар фақат Аллоҳнинг буруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган – у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас фақат Яратганга хос.

Инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурат талаби билан нисбийлашади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки наботот, ҳайвонот олами, бутун Дунё учун фожеага айланиши мумкин. Ихтиёр эркинлигини бундай чеклашнинг, ақлга бўйсундиришнинг асосой воситаси ахлоқдир.

Шундай қилиб, ахлоқ – олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадан дир.

Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо инсонда маъсулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни сезмаган киши хоҳлаган ишга қўл уруши мумкин – уни ўз қилмишининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, холос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Зеро инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидир ихтиёр этади.

Даслабки ахлоқий қонун – қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилади, илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани Шер бил» каби мақолларда акс этган. «Ахлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир.

Даслабки ахлоқий қонун – қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун – қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дил-дилидан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам комил инсон бўлиб етишади.

Инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабит тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

Ахлоқ тузулмасини, уч омил – асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар – ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти-ҳаракатлар. Жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузулмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг иштирокисиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга ҳам тааллуқли. Зеро, тузулмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Тузулмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор-бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узоқ ёки қисқа вақт мабойнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда хулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боғлиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий, кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланган. Лекин алдов, ёлғон, сохталик ва тоталитар зуғум ҳукумронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади, тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилган ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилик ҳукм суради. Натижада жамият учун фожеа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги рўй беради.

Ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро, ўзбекча

эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлгон, дейиш мумкинми? Албатта йўқ.

3.1. Ҳар бир фан сингари Этиканинг ҳам тушунчалари (категориялар) бўлиб, улар кишиларнинг бир-бирларига, оилага, жамоага, жамиятга бўлган муносабатларини ифодалайди ҳамда инсонларни тўғри йўлга солишга, теварак-атрофда юз бераётган ҳодисаларни баҳолашга ҳамда улардан хулосалар чиқаришга имкон беради. Этика категориялари орасидан энг кўп тарқалгани, энг кўп қўлланиладиган яхшилик ва ёмонликдир.

Яхшилик деб кишиларнинг меҳнатсеварлик, ҳалоллик, мардлик, инсонийлик, олийжаноблик, одамларга, халққа, жамиятга нафи, меҳр-муҳаббати, ҳиммати, муруввати, оғирини енгил қилиш, раҳм-шафқати ва уларга зиён-заҳмат етказмаслик сингари ижобий хатти-ҳаракатларга айтилади. Этика яхшилик тушунчасининг конкрет тарихий мазмунига, инсониятнинг олға қараб ҳаракат қилишига, меҳнаткашларни ва барча инсонларни ҳимоя қилишга имкон берадиган ва уларнинг ижодий кучларининг бемалол ривожланиши ҳамда қўлланилишига имконият туғдирадиган жами ижобий, Ахлоқий фазилатларни киритади. Яхшилик деганда, муайян синф, ижтимоий гуруҳ, партия, давлат, жамоага, шахсга, инсонга бериладиган Ахлоқий баҳо, фазилат ифодаланади,

Ёмонлик эса кишиларнинг дангасалик, текинхўрлик, зарақунандалик, золимлик, майхўрлик, гиёҳвандлик, дилозорлик, ҳасадгўйлик, тухматчилик, ифвогарлик, ғийбатчилик, бузуклик каби салбий хатти-ҳаракатларига айтилади. Яхшиликни эзгулик, ҳимматлилик деб юритилади. Ёмонликни эса ёвузлик деб юритилади. Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири адолат, адолатлилик бўлиб уларнинг мазмунида поклик, тўғрилиқ ҳақиқат мужассамлашади. Адолат тушунчаси инсоний муносабатларда инсоф, диёнат, тенглик, ҳаққонийлик, рағбатнинг зарурий ўлчовларидир. Демак, адолат деб кишилар ўртасидаги муносабатларда тенгликни, тўғрилиқни, ҳақиқатни, ҳаққонийликни, покликни ифодаловчи хатти-ҳаракатларнинг жамига айтилади. Инсоният яратилгандан бери адолатни қадрлаб ва адолат учун курашиб яшаб келмоқда. Чунки адолат бўлган жой гуллаб яшнайти, халқ эркин бўлади. Аксинча адолат оёқ ости қилинган жойларда эса разолат ҳукм суриб, жамият ва одамлар тубанликка юз туган. Арасту Искандарга қилган насиҳатларида: “Билгилки, адолат буюк қудратли худонинг ер юзидаги ўлчовидир, унинг ёрдамида заиф бўлган ҳақ, одам кучли бўлган ноҳақдан ўз ҳақини олади”, — деган эди. Соҳибқирон Амир Темур ўз ҳаёти ва фаолиятида "Куч адолатда" деган сермазмун ҳикматга амал қилган. Донолар ҳикматларига амал қилган юртбошимиз И. А. Каримов адолат машғаласини баланд кўтариб, ундан ўз халқини баҳраманд этмоқда. Унинг мунаввар ёғдуларидан, адолат нуридан баҳра топган халқимиз Ватан боғини обод қилиб, тинч ва осойишта ҳаёт кечирмоқда.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири бурч бўлиб, у кишиларнинг жамиятда ўз вазифаларини бажариш одамларга ва ижтимоий ҳаётга тўғри муносабатда бўлиш каби фазилатларини ифодалайди. Бурч деб инсоннинг, шахснинг, кишилар, оила, Ватан, миллат, жамият олдидаги мажбурияти, маъсулияти, содиқлиги, онглилигини ифодаловчи хатти-ҳаракатларнинг жамига айтилади. Ўз бурчига содиқлик ҳар бир кишига обрў, шон-шараф келтиради. Ҳар бир инсон ўз бурчига содиқлиги ўзига, жамиятга, Ватанга, миллатга, меҳнатга, оилага, фарзандига, жамоага бўлган муносабатида намоён бўлади. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тантанали нутқида "Шароф Рашидов ўз халқига ва ватанига фидойий фарзанд эди, у ўз халқининг эртасини ва келажакини ҳаммадан кўпроқ ўйларди. Энг оғир шароитда ҳам Шароф Рашидов халқига фарзандлик бурчини қўлдан келганча адо этди", деб таъкидлаган эди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон фуқароларининг бурчи чинакам ижтимоий жамият куриш ва баркамол инсонни тарбиялаш бўлмоғи лозим. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Президентимиз И.А. Каримов асарларида фуқароларнинг ўз бурчларини бажаришга алоҳида эътибор берилмоқда. Республикаимиз асосий қомусининг 11 бобида барча фуқароларнинг конституцияда белгилаб қуйилган бурчларини бажаришга қонунларга амал

этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилишга Ўзбекистон халқининг тарихий маданий ва маънавий меросини авайлаб асрашга, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғинларни тўлашга мажбурдирлар ва Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир деб таъкидланади.

Этиканинг ғоят муҳим тушунчаси виждон ва виждонийликдир. Виждон ва виждонийлик деб инсоннинг ўз хулқини муайян жамият Этика қоидалари нуктаи-назаридан туриб Ахлоқий баҳолаши ва назорат қилиши, ўз хатти-ҳаракатларини ва бу хатти-ҳаракатларга боғлиқ бўлган ҳис-туйғуларни, кечинмаларни ўзида таҳлил этишга айтилади. Виждон ва виждонийлик инсоя учун ғоят зарурий, қимматли Ахлоқий фазилатдир, унинг ўз мезони ва баҳоси бор. Виждон қувониш, енгил тортиш, изтиробдан қутулиш, хижолатдан фориғ ва юзи ёруғ бўлиш каби ижобий ҳис-туйғулар, шунингдек салбий кечинмалар тавба, узр сўраш, изтироб чекиш, пушаймон ва хижолат бўлиш, уялиш каби салбий кечинма, ҳис-туйғуларда, хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Виждон инсон хатти-ҳаракатларининг энг ҳаққоний, жуда холис, ғоят поклик ҳакамидир. Шу боис юртбошимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек "...Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди". Виждонсизлик эса бениҳоя шармандалик, ўта салбий, ғоят уятли иллатдир.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири кадр-қиммат бўлиб, уни гоҳида иззат-нафс, ор-номус ҳам деб юритадилар. Кадр-қиммат ёки ор-номус деб инсоннинг жамиятдаги ўз қимматини, иззат-нафси, шаъни, шарафи, шон-шухратини англашни, ажодлар, оила ва миллат шаънига доғ тушурмасликни ва уларнинг жамият томонидан тан олинishi ҳамда эътироф этилишига айтилади. У шахсий, ижтимоий, миллий, касбкор шарафи, йигитлик шаъни, қизлик номуси, иззат, ҳурмат, ишонч, рағбат, мақтов, тақдарлов, нишонлаш, хотирлаш, номини абадийлаштириш ва ҳоказо каби Ахлоқий фазилатларда намоён бўлади ҳамда бу тушунчаларда инсоннинг, халқнинг ҳаётида ҳамда фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз И.А. Каримов сўзлари билан айтганда: "Ўз иззати ва қадрини билган халқгина бошқаларнинг ҳам иззат ва қадрини жойига қўйишга қодир бўлади". Бу сўзлар ҳар бир конкрет одам ва шахсга ҳамда раҳбарга ҳам таълуқлидир.

Этиканинг ғоят муҳим тушунчаларига ҳаётнинг маъноси ва мазмуни, бахт-саодатдир. Ҳаётнинг маъноси деб онгли инсоннинг яшашдан кўзлаган мақсади, унинг умри, ҳаёт фаолиятининг умумий йуналишини англагувчи жараёнларга айтилади. Ҳаётнинг маъноси инсоннинг ўз олдига қўйган мақсади, ҳаётда кўзлаган манфаати ва белгиланган вазифаларида намоён бўлади. Инсон ҳаётининг маъноси — бу унинг ҳаётининг бутун бош йулидирки, кишининг конкрет мақсадлари ана шунга боғлиқ бўлади, Инсон фақат еб-ичиш, зурриёт қолдириш тирик эмас, меҳнат қилиш, жамиятда яшаш, ўзидан бошқа кишилар билан ижтимоий муносабатда бўлиш жараёнида у инсон сифатида шаклланади, ўсиб-унади, талант ва истеъдодларини намоён қилади. Рус шоири А. Блок: "Инсон ҳаётининг маъноси тиниб-тинчимаслик ва доимий ташвишдан иборатлигини тушунган одам калта фаҳмлиқдан қутулган бўлади", — деган эди. Демак, инсон ҳаётининг маъноси дунёга келиб, униб-ўсиб, оила кўриб, фарзандларни тарбиялаб, ўзи, оиласи, Ватани, миллати, жамияти учун ижодий меҳнат қилиб, ўз умрини фаровон, гўзал, қизиқарли, мақсадга мувофиқ қилиб ўтказишдан иборат. Бинобарин, ҳаётнинг маъноси ейиш, ичиш, кийиниш, лаззатланишдан иборат бўлмай, балки буларга эришишлик учун яшаш, меҳнат қилиш, ижод қилишдан иборат. Ҳаётнинг мазмуни инсон ҳаётининг қандай кечганлигини ифодалайди. Инсон ҳаётининг мазмуни деганда инсоннинг жамият ҳаётидаги ўз ўрни ва аҳамиятини белгиловчи бутун фаолияти (аввалги, ҳозирги ва келажакдаги) асосий мазмун англаш даражаси ҳамда унинг намоён бўлиш даражаси тушунилади. Хуллас, ўз ҳаётини, унинг маъноси ва мазмуни мақсади, гўзал ва бахтли қилишга эришмоға лозим. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: "Ҳар бир одам "Мен кимман ўзи. Бу дунёга нимага келдим? Дунёга келиб нима иш қилдим?", — деб ўзидан сўрайди.

Шу саволларга бемалол жавоб бермоқ учун у умри давомида савоб ишларни кўпроқ, қилмоққз шошилмоғи керак". Инсон ҳаётининг олий мақсади бахт-саодатга эришишдир. Хўш, бахт нима? Оддий сўз билан айтганда бахт бу инсоннинг орзу-истаклари, мақсадларига етишиб яшашидир. Ёки бошқача

қилиб айтганда, бахт, бахтлилик ҳар бир кишининг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилганлиги, ўз мақсадлари, орзу-истакларининг рўёбга чиққанлиги, ҳаётдан, ўз хатти-ҳаракатларидан маънавий қониқиш оқибатида ҳосил бўладиган олий неъматдир. Бахт тушунчаси хилма-хилдир. Ватан бахти, шахс бахти, меҳнат бахти, ёр бахти, оила бахти, фарзанд бахти, қарилик бахти ва бошқалар. Лекин буларнинг ҳаммаси, инсон бахти, унинг фаровон, тўқ, соғлом оила ва фарзандли бўлиб, узоқ умр кўриши қабиларда кўринади. Қадимда бир донишманддан "Одамни нима бахтли қилади, бойликми ёки шон-шуҳратми?" — деб сўрабдилар. "Бойлик ҳам, шон-шуҳрат ҳам одамни бахтли қила олмайди. Танжони соғ гадо ҳар қандай бой одамдан бахтлироқдир" — деб жавоб берибди донишманд. Инсоннинг бахтли бўлишида сихат-саломатлик билан бирга ёшлиқдан яхши, аъло ўқиш, касб-хунар эгаллаш, ижтимоий фойдали меҳнат қилиш, оилали, уйли-жойли, фарзандли бўлишга, жамоа ва жамиятда обрўга эга бўлиш ва ҳоказо шартларнинг аҳамияти катта. Жумладан, Президентимиз И.А. Каримов айтганидек: "Фарзанд кўриб, ота бўлиш, она бўлиш бахтдир". Айни пайтда ҳамма нарсаси бўла туриб, обрўси бўлмаган инсон дунёда энг бахтсиздир. Демак, бахт деб инсон эга бўлиши лозим бўлган соғлом, ўз ҳаётининг бекамикўстлиги, маънавияти, Этикали, обрў-эътиборли, барқарор, хушчакчак, боқий умр кечиришига айтилади. Инсонга бахт ўз-ўзидан келмайди. Ўйибдан келадиган бахт йўқ. Бахтни совға қилиб бўлмайди. Ҳар бир инсон ўз бахтини ҳалол меҳнати, тинч-тотув яшаши, касбкор, илм-фан, техника ютуқларини эгаллаши билан топади. Демак, бахт-инсонлар орасидан муносиб ўрин топиш, ўзининг ҳалол меҳнати, ўзгаларнинг юқини енгил қилиш, она халқи орасида номи ардоқ билан тилга олиниши, эл фаровонлиги учун қўшган ҳиссаси, келажак авлодларга қолдира олган туҳфасидир. Бахт ҳар бир кишининг бахтлилиги давлати, мамлакати, жамиятининг таракқиёти даражаси, мустақил ёки қарамлиги, тинч ёки нотинчлиги, ижтимоий тузумнинг хусусияти, табиий офатлардан ҳоли ёки ҳоли эмаслиги, экологик вазияти ва ҳоказоларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, бир неча ўн йиллардан бери боши уруш-жанжал, можаролардан чиқмаётган

Афғонистон, Тожикистон, Чечинистон фуқароларининг ҳаётини бахтли деб бўлмайди. Бахт бу, фақат ўз бахти учун, балки ўзгаларни бахтли қилиш ва уларнинг бахтли бўлиши учун курашиш демакдир. "Ўз бахтингни ўзгаларнинг бахтидан қидир" деган ҳикмат бежиз айтилмаган. "Ер юзида лоақал биргина бўлса ҳам бахтсиз яшаётганини кўриб туриб, хотиржам яшаш ва бахтли бўлиш мумкин эмас", — деган эди венгер математиги Больяй Яноши.

Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий таракқиёти, фуқароларимизнинг ижодий меҳнати уларни ҳаммасининг ва ҳар бирининг бахтли ҳаётини таъминлайди.

Этика Этикани, Ахлоқий муносабатларни, Ахлоқий талабларни бир мунча умумий тарзда ифодаловчи Ахлоқий онг шакллари сифатида намоён бўлувчи Ахлоқий тамойиллар (принциплар) воситаси билан ўрганади. Этиканинг тамойилларига инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва ҳамкорлик, Ахлоқий (юявийлик кабияр хиради. Инсонпарварлик (гуманизм) — кишиларга нисбатан меҳр-оқибатли, муруватли, ҳимматли, ҳурматли бўлиш, кишиларга яхшилик қилиш, киши гуноҳ қилганда ҳам уни кечириш, уни тушунишга ҳаракат қилиш, кишининг шарм ва мустақиллигини ҳурматлаш демакдир.

Инсонпарварлик одамзот пайдо бўлгандан бери пайдо бўлган шахсий, фақат инсонгагина хос онгли фазилатдир. Инсонпарварлик (гуманизм) деб одамларга меҳр-оқибат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини ошириш, маънавий камолатини юксалтириш, бахтли, сифатли, эркин, озод, дахлсиз яшашини таъминлаш, келажаги ҳақида Қамқўрлик қилиш каби мақсад ва ғоялар билан суғорилган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ҳамда фазилатларнинг жамига айтилади. Инсонпарварлик ҳамма вақт кишилар ҳаёти ва фаолиятининг зарурий шартли бўлиб келган. Француз маърифатпарвари Ж. Ж. Руссо: "Одамлар, инсонпарвар бўлинг! Бу сизнинг биринчи бурчингиз", — деган эди. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий

“Одами эрсанг демагил одами,

Ониким йўх халқ ғамидин-ғами” — деган даъвати ҳозирги кунгача ҳаётимизнинг шиорларидан бўлиб турибди. Бинобарин, инсонпарварлик, якка-ёлғиз фахрийларга, ногиронларга, серфарзанд оилаларга, кўмакка муҳтож

бошқа фуқароларга бугунги Ўзбекистонда давлат миқёсидаги анъаналар сафидан тобора кенгрок жой олмоқда, Чунки юртбошимиз Каримов И.А. таъкидлашича: “Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир... Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларга меҳр, катталарга ҳурмат, яқинларга ва бошқаларнинг қайғусига ҳамдардлик мужассамлашгандир”. Халқимизнинг, миллатимизнинг, республикамиз барча фуқароларининг, давлатимизнинг инсонпарварлиги ҳозирги ҳаётимиздан тобора чуқуррок, ўрин олаётган адолат, сиҳат-саломатлик, фидойилик, болапарварлик, соғлом авлод учун кураш, тинч-тотув яшашни таъминлаш кабиларда намоён бўлмоқда. Этиканинг муҳим тамойилларидан бири меҳнатсеварлик, яъни инсоннинг моддий ва маънавий бойлик яратишга ва кўпайтиришга ҳамда умуминсоний фаровонлик ва тараққиётини таъминлашга қаратилган фаолиятидир. Меҳнатсеварлик — киши камолатининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. У кишиларни муҳтожликдан, юрак сиқилишидан, Ахлокий бузилишдан сақлайди. Меҳнатсеварлик туфайли одамда обрў-этибор ортади, кишидан яхши ном қолади, унинг ҳаёти сермазмун, сержило ва баракали бўлади. Бинобарин, бугунги кунда Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун мамлакатимиз барча фуқароларида, айниқса ёшларда меҳнатсеварликни қарор топтириш ва улар ҳаётига синдириш ҳар қачонгидан ҳам долзарб вазифадир. Президентимиз Каримов И.А. таъкидлаганидек: “Буюк давлатни кўзлаб, порлоқ келажак учун, фарзандларимиз икболи учун, авлодларга озод ва обод Ватан қолдирмоқ учун яшаш ва ҳалол меҳнат қилиш Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ҳар бир кимсанинг муқаддас бурчидир”.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири ватанпарварлик, Ватан туйғуси, Ватанни севишдир. Ватанпарварликнинг жуда кўп таъриф-тавсифлари бор. Этикада ватанпарварлик деб инсоннинг ўз Ватанига меҳр-муҳаббати, унга садоқати, унинг ўтмиши, ҳозир ва келажак билан фахрланиши ҳамда ватан манфаатлари йўлида хизмат қилишга тайёр туриши каби хатти-ҳаракатлари ва фазилатларига айтилади. Инсон учун Ватандан, она-юртдан, туғилиб ўсган, кучоғида меҳнат қилиб, яйраб-яшнаётган жойдан юксакрок бойлик йўқ. Чунки ҳар биримиз кишлоғимизсиз ва шаҳаримизсиз, туманимизсиз ва вилоятимизсиз ва ниҳоят бутун Ўзбекистонсиз яшай олмайсиз. Шу боисдан ҳар биримиз Ўзбекистонни севишимиз ҳам фарз, ҳам қарзидир. Бинобарин, бугунги мустақиллик даврида Президентимиз Каримов И.А. таъкидлаганидек: “Ватаннинг ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бўлаги деб ҳис этапти ва бундан фахрланапти. Истиқлол берган энг катта бойликлардан биринчиси ана шу десак, асло янглишмаган бўламиз”.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири байналмилал ва халқаро ҳамкорликдир. Байналмилалчилик арабча “байналмилал” — миллатлараро сўздан олинган бўлиб, жаҳондаги ёки муайян мамлакатдаги барча миллат ва элатларнинг тенглиги, ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигини ифодалайди. Байналмилаллик миллий чекланиш ва шовинизм (бир миллатнинг иккинчи миллат устидан ҳукмронлиги) га бутунлай қарама-қаршидир. Байналмилаллик ғоялари ҳамиша кишиларни ва мутафаккирларни ғоят даражада жалб қилиб келган.

Немис мутафаккири Г. Э. Лессинг (1729-1781); “Дунёдаги барча халқлар ҳар жиҳатдан ҳам тенгма-тенг, бири иккинчисидан ортиқ эмас”, — деган эди. Шарқда “Қирқта элат бирлашса, душман кучи қирқилур”, деган мақол бор. Бинобарин, миллатлар бошқа халқларнинг ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар. Барча халқларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий юксалиш тарихи бир-бирлари билан чирмашиб кетган. Шунинг учун ҳам ҳар бир миллат ўз доирасида чекланиб қолмай, бошқа миллатлар ва халқлар билан биргаликда тараққий қилади. Демак, мамлакатимизда биронта ҳам миллат, элат бошқа миллат ва элатлардан, умумий жаҳон цивилизациясидан ажралган ҳолда тараққий қила олмайди. Бу тарихимизда кўплаб исботланганидек, бугунги мустақиллигимиз шароитида янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки Ўзбекистонда ўзбеклар билан бирга 130 га яқин миллат ва элатлар вакиллари

яшаб, меҳнат келмоқда. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: "ҳаётиямизнинг ўзи турли миллат, этникод ва дин вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат ҳукм сурган шароитдагина умумий хонадонимиз, умумий келажагимиз, фарзандларимиз келажагини қуриш мумкинлигини кўрсатиб турибди".

Этик ғоявийлик кишининг, шахснинг ўзини-ўзи англаш одоби ва ҳаётий фаолиятининг муҳим тамойилларидан бирини кўрсатувчи Ахлоқий фазилатдир. Ахлоқий ғоявийлик кишининг маълум маънавий-Ахлоқий ғояга берилганлигини кўрсатади, киши шунга асосан ўз хатти-ҳаракатини белгилайди, ўз умрини шу ғояга бағишлашини ифодалайди.

3.3 Этика Этиканинг, Ахлоқий муносабатларнинг нормалари (намуналари, меъёрлари, мезонлари) ни ҳам асослаб беради. Этика мезонлари у ёки бу ижтимоий бирлик: шахс, оила, миллат, жамият ва ҳоказолар Этикаи талабларининг энг оддий шакллари билдиради. Буларга хушмуомалалик ва ширинсуханлик, ҳалоллик ва ростгўйлик, камтарлик, фахр ва ифтихор, олийҳимматлилик, самимийлик ва дўстликка садоқат, шарму-ҳаё сингари Этика-одобнинг ижобий ҳамда ифвогарлик ва ғийбатчилик, ҳасадгўйлик ва туҳматчилик, мақтанчоқлик ва такаббурлик, ёлғончилик ва қаллоблик, иккиюзламачилик, мунофиқлик, хиёнатчилик, душманлик, бахиллик ва зикналик, эзмалик ва лақмалик, жоҳиллик ва нодонлик, худбинлик ва айёрлик, қасдлашиш ва калака-мазах қилиш каби салбий ифодалари киради. Хушмуомалалик инсоннинг кишиларга ҳурмат, самимий, ёқимли, мулойимлик билан ифодаланадиган хатти-ҳаракатлари ва фазилатларидир. Хушмуомалалик ширинсуханлик деб юритилади. "Бизда хушмуомалалиқдан ҳам кўра қимматга тушадиган ва кадр-қиммати баланд бошқа нарса йўқ", - деб ёзган эди, испан ёзувчиси М.С. Сервантес (1547-1616). Хушмуомалалик кишининг чинакам маърифатли ва маънавиятли эканлигидан далолат беради. Хушмуомалаликнинг акси кўполлик, дағаллик, ҳақоратлаш ва сўқинишдир. Ҳаётда кишиларга, дўстларга хушмуомалалик билан муносабатда бўлиш кўпроқ муҳимдир. Инсонлар ҳаётида ҳалоллик ва ростгўйлик сингари Этика мезонлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Уларни инсон Ахлоқий софлигининг кўзгуси дейиш мумкин. Чунки уларда кишининг Ахлоқий эътиқоди ҳам, мақсадлари ҳам, хатти-ҳаракатлари ҳам худди ойнадагидек акс этиб туради. Ҳалоллик киши хатти-ҳаракатларининг ва хулқининг тўғрилиги, қатъийлиги, самимийлиги билан ифодаланади. ҳалоллик энг олийжаноб фазилат бўлиб, у ҳақиқат олдида чекинмайди, унга интилиш қанчалик қийин бўлмасин, нопок, ҳаром, сохтакорликлардан жирканишдир, уларга йўл қўймасликдир. Ҳалолликка энг яқини фазилат ростгўйлик бўлиб, уни ҳақгўйлик ҳам деб атайдилар. Инсоннинг ростгўйлиги, ҳақиқатни севиши, аччиқ бўлса ҳам ундан юз ўгирмаслиги, ёлғончиликка йўл қўймаслиги унинг Ахлоқий баркамоллигининг синови тоши (эталони) дир. Бинобарий, ҳалоллик ва ростгўйлик инсон ва жамият учун ғоят зарурий Ахлоқий фазилатдир. Шу боисдан ҳам Ўзбекистонинг мустақиллик ва бозор иқтисодиёти йўлидан боришида барча фуқаролар, айниқса ёшлар фаолиятида ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш катта аҳамиятга эга. Инсон ахлоқий қиёфасини ифодаловчи мезонлардан бири камтарлик бўлиб, у кишининг содда табиатлигини, бошқалардан ўзини устун қўймаслигида, кишиларнинг ҳаётий тажрибаларига, билимига, ҳис-туйғуларига ҳурмат тарзида намоён бўладиган хатти-ҳаракатларини ифодалайди. Камтар одам ҳеч қачон ўзини бирор кишидан, кўпчиликдан, халқдан устун қўймайди. Аксинча у халқ билан доимо бир тан, бир жон бўлиб яшайди ва у кишига куч бағишлайди. Шунинг учун ҳам "Камтар кам бўлмас", "Камтарга камол", — дейди доно халқимиз. Исбот талаб қилмайдиган бу ҳақиқат бир неча минг йилликларнинг синовидан ўтиб келмоқда. Аммо камтар бўламан деб ўз кадр-қимматини ерга урмаслик, иззат-нафсини поймол қилдирмаслик лозим. ҳатто ортиқча камтарлик пинҳона такаббурлик (гердаиш) бўлиб чиқиши мумкин. Демак, камтарлик инсонга обрў, куч-қувват бахш этадиган, обрў-эътиборини оширадиган ва уни такаббурлик, мақтанчоқлик, димоғдорлик, манманлик, менсимаслик каби қусурлардан халос қиладиган фазилатлардир. Бу ибратли мезон билан кишининг иродалилиги, чидамлилиги, сабр-тоқатлилиги ҳам ҳамоҳанг ва яқиндир. Демак, камтаринлик, иродалилиқ, чидамлилиқ инсон учун Қоят зарур ва фойдали Ахлоқий фазилатлардир.

Этиканинг мезонларидан яна бири шарм-ҳаё бўлиб, у кишиларнинг нафси тийиш, ёмонликни тарқ этиш, беҳаёллардан ўзини олиб қочиш, эҳтиёткорлик қилиш ва уялиш, номус, шарафини сақлаш кабиларни англатади. Унинг аксини оддий тилда беҳаёлик, уятсизлик, шармисорлик дейилади. Шарму-

хаё ҳар бир инсон учун, миллатимиз учун, айниқса ёшларимизга нон билан сувдек зарур бўлган ибратли мезондир. Қалбга доқ-тушуриб куйгандан кўра бетнинг қизаргани афзал. Президентимиз И. А. Каримов ўзбек халқига азалдан хос бўлган шарм-хаё, меҳр-оқибатга юксак баҳо бериб, бундай деган эди: "Аввалом бор биз ўзимизни англашимиз, ўзбек деган номни улуғлашимиз керак. Яна айтаман, биз Шарқданмиз, Осиёликмиз... Бизнинг халқимиздаги шарм-хаё, меҳр-оқибат яна қайси халқда бор? Бу сўзларни бошқа тилга таржима қилиб бўлмайди". Шарм-хаё, андишалик билан боғлиқ бўлиб, у кишининг оқибатни ўйлаб, юз-хотир қилиб қиладиган хатти-ҳаракатларини ифодалайди. Лекин андишалик ҳамиша маъқул эмас. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Биз андиша, ўзбекчилик, мусулмончилик деган тушунчаларни ўзига ниқоб қилиб олган ана шу қусурлардан бутунлай ҳоли, бутунлай халос бўлишимиз керак. Андиша ўз йўли билан, лекин инсон энг аввало журъатли ва жасур бўлиши керак. Дард яширилса, оқибати ёмон бўлади, мадда бойлаб кетади. Ўз дардимизни ўзимиз ошкор этишимиз, ўз вақтида чора топишимиз, тузатишимиз, бу ҳар кунлик оддий одатимизга айланиши зарур".

Этиканинг оддий мезонларидан яна бири ҳимматлилик бўлиб, унинг мазмунида кишиларнинг саховати, покизалига, мухтожларга ғамхўрлиги, ёрдами кабилар ётади. Одамнинг одамийлиги унинг ҳимматида, меҳр-мухаббати, сахийлигида намоён бўлади. Президентимиз Каримов И.А. таъкидлаганидек: "Савоб ва хайрия деган муқаддас тушунчалар жуда кенг. Бозору мазорларни обод қилиш, бева-бечораларга, мухтож оилаларга ёрдам курсатиш керак".

Этиканинг энг муҳим мезонларидан дўстлик бўлиб, кишиларнинг ўзаро ёрдамини, ҳамкорлигини, яқинлиги, хатти-ҳаракатлари ва фазилатларини ифодалайди. Дўстлик кишилар ўртасидаги қизиқиш ва манфаатлар, мақсадлар бирлигига, ўзаро яқинликка мосланадиган муносабатдир. Мустаҳкам, чинакам, боқий умр дўстлик ҳамиша оғир, машаққатли дамларда юзага келади. Ҳақиқий дўст садокати мухтожликда, қийинчиликда, мушкулотда, бахтсизликда синалади. Ҳақиқий дўстсиз кишининг ҳаёти тўлақонли ва мазмунли бўла олмайди. Шу боисдан халқимиз "Дўстсиз киши — қўлсиз киши", "Дўстлик бахтиёрлик пойдевори", — дейди. Севикли шоиримиз Эркий Воҳидов ҳам: "Дўст билан обод уйинг, гар бўлса у вайрона ҳам, деб бежис айтмаган. Шунингдек ҳаётда чинакам, ҳақиқий, вафодор дўстларни отртириш, асраш, авайлаш жуда муҳим. Дўстлик вафодорлик билан боғлиқ. Вафодорлик дўстликка садокатлиликни, маънавий бирликда, ҳамкорликда, меҳр-оқибатлиликда, жасоратлиликда намоён бўлади. Вафодор инсонлар ва дўстлар ҳар қандай вазиятда ҳам бир-биридан дўстлик ришталарини узмайдилар ва бир-бирлари учун жон-фидо этишдан ҳеч қачон тоймайдилар. Инсонлар ва дўстлик, садокат ва вафодорлик туйғуларини намоёиш этиб элини, юртини ва ўзларини ҳам ҳалоқатдан халос этадилар. Шу боисдан ҳам тарихимизда бўлгани сингари мустақиллик даврида Ўзбекистон фуқароларининг дўстлигини ва вафодорлигини қарор топтириш ҳамда мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Оддий Этика-одобнинг салбий мезонларидан бири ифвогарлик бўлиб, кишининг бирор кимсага нисбатан бўҳтон қилиши, унда бўлмаган қусурларни, ҳар хил уйдирмалар, номаъқул гапларни тарқатиши, қоралаши, ғирт ёлғон кирдикорларни ўйлаб топиб, унинг шаънига фисқу-фасодларни тўкиб чиқаришидир. Ифвогарлик кўпинча, сиртдан, орқа ва ортдан, ғойибона ва пинҳона бўлади. ғийбатчилик кишининг ҳасад, кўраолмаслик, алдаш, маккорлик, риёкорлик, ғаразгўйлик ярамас феъл-атворини билдиради. ўйбатчиликка ҳасадгўйлик яқин бўлиб, у кишининг муваффақиятини кўра олмаслик, изтиробга тушиш, фисқу-фужурлар билан боғлиқ салбий хатти-ҳаракатлардир. Тухматчилик кишини яхши билмай, бировнинг гапига лақиллаб ишониб, унга бўҳтонлар, фисқу фасодлар ёғдиришидир.

Мақтанчоқлик ўз хислату фазилатларини кўз-кўз қилиб, кўп гапириб, ўз яхшилигини миннат қилиб юрган одамнинг салбий хатти-ҳаракатларидир. Такаббурлик кишининг манманлик, калондимоғлик, шуҳратпарастлик каби ўта салбий феъл-атворидир. Ёлғончилик кишининг далилсиз, исботсиз, асоссиз гапириши ва уларни тарқатишидир. Қаллоблик кишининг турмушда мутгаҳамлиги, алдамчилик, ғаламислик, қабихлик билан боғлиқ салбий ҳаракатларидир. Иккиюзламачилик кишини кўрганда мақтаб, кетгандан кейин унга маломат, уйдурмалар ёғдиришидир. Мунофиқлик ҳеч нарсадан, ҳаром-харишдан,

ёлгон-яшиқдан жирканмай қилинган хатти-харакатларидир. Юқоридагиларнинг ҳаммаси Этиканинг мезонларини ифодалайди.

3.4. Ўзбекистоннинг мустақиллига ва бозор иқтисодиёти шароитида Этиканинг тушунчалари, қоидалари ва мезонларини ҳаётда, кишилар турмуши ва онгида қарор топтириш ҳар қачонгидан муҳим аҳамият касб этмоқда. Мустақиллик даврида адолатлилик, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, ҳалоллик ва ростгўйлик каби меъёрларни халқимизга сингдириш ҳозирги даврнинг муҳим вазифаларига айланмоқда. Чунки Президент Каримов И.А. таъкидлаганидек: "Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интиламиз. Адолатга интилиш халқимизнинг маънавий руҳий дунёсига мос келадиган энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак. Энди Ўзбекистон мустақил бўлди. Унинг ҳар бир фуқароси, ҳар бир ўғил-қизи Ватанга содиқ, садоқатли бўлишини бурч деб билмоғи керак. Хуллас, юртбошимиз Каримов И.А. таълим бераётганидек: "Қатталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиққўнгиллилик, миллатидан қатъий назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши ҳақидаги икки хил фикрнинг асосий моҳияти нимада?
2. Ихтиёр эркинлиги нима?
3. Алоқий танлов нималарга асосланади?
4. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар қандай ахлоқий талабларни ўз ичига олади?
5. Ахлоқий тараққиёт, умуман, борми?
6. Ахлоқ тузилмаси қандай унсурлардан ташкил топади?
7. Алоқнинг умуминсоний, минтақавий ва миллий хусусиятлари нималарда кўринади?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. -Т.: ЎзФМЖ, 2010.
5. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. / К. Назаров таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2004
6. Мухаммаджонова Л., Жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари. - Т.: УзМУ. 2007.
7. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. - Т.: Университет, 2009.
8. Хусанов Б., Ғуламов В. Муомала маданияти. Дарслик. -Т.: Иқтисод- молия, 2009.
9. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. - Т.: Университет, 2009.
10. Хусанов Б., Ғуламов В. Муомала маданияти. Дарслик. -Т.: Иқтисод- молия, 2009.
11. . Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999 йил, 1-сон.
12. . Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., «Республика», 1992.

14-Мавзу: Никох, оила ва давлатнинг ахлокий асослари. Шахс ахлокий тарбияси

Режа:

1. Оила ва никоҳнинг моҳияти ҳамда жамият тараққиётида ўрни ва аҳамияти.
2. Оила ва никоҳ муносабатларининг ахлокий асослари.
3. Оиланинг шахс ахлокий камолатидаги ўрни ва аҳамияти.
4. Ўзбекистон мустақиллига ва бозор иқтисодиёти шароитидаги оила ва никоҳ муносабатларининг ахлокий асосларини мустаҳкамланиши ҳамда уни янада такомиллаштириш муаммолари.

Таянч тушунчалар

Муҳаббат ва нафрат, Эзгулик ва ёвузлик, Яхшилик ва ёмонлик, Адолат, Виждон, Бурч, Номус, Идеал, Инсонпарварлик, Эркпарварлик, Ватанпарварлик, Миллатпарварлик, Тинчликпарварлик, Жўмардлик, ҳалоллик, Ростгўйлик, Хушмуомалалик, Камтарлик.

Инсоннинг ҳаёти ва турмушида, айниқса ёш авлоднинг камолот топишида, Ахлокий вояга етишида оиланинг ўрни ва вазифаси беқиёсдир. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, кадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади". Ютробошимиз яна уқтирганидек: "Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли авъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму-ҳаё', меҳру-оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланган". Бас шундай экан, оила ва никоҳ нима, уларнинг моҳияти, мақсади ва аҳамиятини билиш ҳар бир фуқаро, ҳар бир бўлажак мутахассис, ёш авлоддан тортиб кекса кишиларгача билиши зарур ва муҳимдир.

Хўш, оила ва никоҳ нима? Оила сўзининг луғавий маъноси ҳақида ҳар хил нуқтаи назарлар бор. Масалан, Римликларда "оила" сўзи (Familia) дастлабки мулк эгасига бўйсунадиган шахслар (бу шахслар мулкининг бир қисми ҳисобланган; мулк эгасининг ўз болалари, хотини, асир, сотиб олинган ёки мерос бўлиб ўтган қуллар ҳам ҳисобга кирган) мажмуини билдирган. "Ота" сўзи ҳам дастлаб ҳозирги маънодага отани эмас, балки ўзига қарашли оиланинг хўжаси ёки эгаси деган сўзни англаган. "Оила"нинг луғавий маъноси бошқа бир манбада қуйидагича изоҳланади: "Оила асли арабча "аёлманд, ниёзманд" маъноларини англатувчи "оил" сўзидан чиққанлиги "Фарҳанги забони тожикийда қайд этилган. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" да ҳам бу сўзнинг арабчалиги таъкидланиб, "эр-хотин, уларнинг бола-чақалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи, хонадон" маъносидагина изоҳланади. Ҳар иккала изоҳда ҳам сўздаги маъно юки оналик булоғидан сув ичган ҳолда шаклланганлиги етарли ифодаланмаган. Бу жиҳатдан М. Фасмернинг "Рус тилининг этимологик луғати"да бу сўзга берган изоҳи ажралиб туради. У "семья" сўзи украинча "хотин" маъносини англатувчи "семьца" сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "урғочи-самка" маъносини англатганини, ниҳоят эр ва хотин қўшиливи асосидаги бирлашувини англата бошлаганини қайд этади. Арабчада "завжа" дейилиб, унинг эркак билан қўшиливидан бола-чақа оламга келиб, аёлмандлик юзага келган, бинобарин оила шаклланган". (Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. Тошкент, "Маънавият", 1998, 11-бет.)

"Оила" сўзининг луғавий маъноси унинг моҳиятини англашда ва таъкидлашда муҳим негиз бўлади. Адабиётларда оиланинг турли таърифлари мавжуд. Шундан энг мукаммал куйидагидир: Оила — кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, бола туғиш), иқтисодий (мулкий муносабатлар, уй-рўзгорни бошқариш), ҳуқуқий (масалан, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш), маънавий (эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат туйғуси ва бошқа) муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги". (Ўзбек совет энциклопедияси 8-жилд) Профессор А. Ортиқовнинг маъруза матнларида, ёш олима Ф.Примованнинг оила ҳақида куйидаги янада мукаммалроқ таърифи келтирилган: "Оила жамиятнинг тарихий

тараққийёт жараёнида, унинг давомийлигини таъминловчи табиий-биологик, ижтимоий эҳтиёжларнинг қонуниятлари асосида шаклланиб, такомиллашган кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий-Ахлоқий муносабатларига асосланган барқарор ижтимоий бирлигидан иборат". (Ортиқов А. "Этика асослари" курсидан лекция текстлари. Тошкент — 1999, 95-бет.) Дарҳақиқат, оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтганда хонадонидир. Чунки оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади, бир эркакнинг ўзи ёхуд бир аёлнинг ўзи оила бўла олмайди. Колаверса, оила фақат эр ва хотиндангина иборат эмас. Оила эр-хотиндан ташқари эрнинг ота-онаси, яъни қайнота ва қайноналар, фарзандлар, ука ва сингиллардан иборат кўп бўғинли хонадон. Унинг ҳар бир аъзоси ўз мавқеига эга, шу оиланинг ички интизомига буйсуниб яшайди. Шу маънода оила жамият ичидаги жамиятдир. Бу жамиятнинг ўз салтанати бор: Бунда минглаб тасодифлар жараёнида эр-хотин муҳаббати синовдан ўтади, шу синов жараёнида улар бир-бирларини чуқурроқ тушуна боради, бир-бирларини қадрлашни ўрнига қўядиган бўлади, бир-бирларига кечиримли бўлишади, эр-отага, хотин-онага айланади, фарзандларни тарбиялаб элга қўшади, орзу-ҳавас кўради. Шу маънода оила инсон ҳаётига тўқислик бахш этади, жамиятнинг муқаддас маскани сифатида садоқат сарчашмасига айланади. Оила ана шу асосларга таянган ҳолда кшпилик тафаккури ва ижтимоий ҳаракатишишг улуг кашфиёти бўлди. Демак, оила-жамиятнинг асосий бўғини, ячейкаси бўлиб, унда эр-хотинлик, ота-оналик, фарзандларнинг ва туғишганларнинг ўзаро шахсий қариндошлик ва мулкӣ мақсадлари, манфаатлари ва ҳуқуқлари билан боғлиқ муносабатлар мужассамлашгандир. Кишилар учун муқаддас даргоҳ бўлган оила инсонларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий муносабатлари замирида вужудга келади. Албатта оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади. Бу жараёнда энг аввало иккала жинс ўртасидаги келишув, яъни никоҳ асосий рол ўйнайди. Чунки оила тақдири расмий-никоҳий тус олишидан бошланади, шундагина эр-хотин олдида, хотин эр олдида, улар ота-она сифатида фарзандлару қавм-қариндошлар, маҳалла-кўй, қисқаси жамият олдида, ўз навбатида фарзандлар ҳам ўз ота-оналари ва эл олдида маъсулият сезадилар ва бурчли эканликларини ҳис этиб яшайдилар.

Хўш, никоҳ нима? Никоҳ ҳам арабча сўз бўлиб, "Ўзбек тилининг изоҳли луқати"да: Эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домумла томонидан ўқиладиган шартнома маъносига эга эканлиги қайд этилган". Бошқа луғатларда ҳам никоҳ "Эр-хотинликнинг юридик (ҳуқуқий) равишда расмийлаштирилган оилавий иттифоқи, "иждевож, никоҳ аҳди", "эр-хотинлик, уйланиш" маъноларида ишлатилган. (Қаранг: Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. 15-бет.)

Никоҳ, тўғрисида ҳам турли таърифлар бор. Шундан энг маъқули қуйидаги таърифдир: "Никоҳ, икки жинсдаги шахсларнинг оилавий муносабатларда иштирок этиш учун ўзаро аҳдлашувидир". (Давлат ва ҳуқуқ, асослари. Изоҳли луғат. Тошкент, "Ўқитувчи", 1996, 49-бет.) Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлимида тузилади ва расмийлаштирилади. Демак, Никоҳ-оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, эркак билан аёлнинг бир-бирига ва болаларига, яъни бир оилага мансуб кишиларнинг бир-бирлари олдида ва жамият олдида ҳуқуқ ва мажбуриятларини, Ахлоқий ва ҳуқуқий маъсулиятини белгилайдиган оилавий иттифоқидир. Демак, оила никоҳ асосида вужудга келади. Лекин оила ва никоҳ айнан бир тушунчалар эмас. Оила-никоҳ ва қон-қардошлик билан боғланган кишиларнинг тарихан шаклланган иттифоқидир, энг аввало эр ва хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлардир. Никоҳ-оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, бир оилага мансуб кишиларнинг, энг аввало эр ва хотиннинг ва фарзандларнинг бир-бирлари олдида ҳуқуқ ва мажбуриятларини, Ахлоқий ва ҳуқуқий маъсулиятини ифодалайди. Оила ва никоҳ тарихий ҳодиса бўлиб, улар жамиятнинг келиб чиқиши ва тараққийотида азалдан мавжуд бўлмаган. Оиланинг келиб чиқиши ҳали батамом ойдинлаштирилган эмас. Бу тўғрида турлича нуқтаи-назарлар мавжуд. Мутахассисларнинг аксариятининг фикрича оила ва никоҳ муносабатларининг эволюцияси қуйидагича юз берган: Ибтидоий тузумининг аввалида (илк ва сўнгги палеолит чегараларида) умуман оила ва никоҳ бўлмаган, у даврда промискуитет деб номланган тартибсиз жинсий алоқалар одати ҳукм сурган, яъни тўдадаги ҳар бир аёл барча эркакларники ва ҳар бир эркак барча аёлларники ҳисобланган. Кейин бу алоқалар ўрнини гуруҳий никоҳ эгаллаган. Гуруҳий никоҳда бир уруғдаги ҳамма эркаклар бошқа уруғнинг барча аёлларига эр

бўлиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Сўнгра эса мазкур жамият оиласининг асосий шакли сифатида жуфт оила пайдо бўлган. Жуфт никоҳда эса эр-хотин ҳисобланган эркак ва аёл уз уруқларида яшаган. Бу оила қариндошликни оталикни, ота томонидан (оталик даври), она томонидан (оналик даври) ҳам ҳисоблаб борган, лекин бу оилаларда ҳали эр-хотин никоҳи барқарор, алоҳида хўжаликка эга эмас эди. Бу даврда (бронза даври бошланиши ва темир даврида) табиий фактор ўз вазифасини тугаллади, яъни жинсий муносабатлар доирасида қон-қардошлар истисно қилинди, жинсий муносабатлар фақат бир эркак ва бир аёл муносабатларига айланган никоҳда хотин эр билан яшаш учун унинг уруқига кўчиб ўтган. Моногам (якка никоҳлик) оила пайдо бўлди. Ниҳоят индивидуал оила бўлиб, бу кичик оилада никоҳ эр-хотинни ҳамда уларнинг болаларини бир-бири билан мустаҳкам боғлайди. Бу ҳолат хусусий мулкчилик ривожлана бошлаб ибтидоий жамоа тузуми емирилаётган даврга тўғри келади. Оила шакллари никоҳ характериға қараб бир-биридан фарқ қилади: Полигам (кўп никоҳлик) ва моногам (бир никоҳлик) оила; ҳукмронлик кимнинг қўлида бўлишиға қараб оила патриархал (ота ёки ака-укаларнинг бири томонидан бошқариладиган) матриархал (она томонидан бошқариладиган), демократик (эр-хотиннинг тенглигига асосланган) оилаға бўлинади. Ҳозирги жамият оиласи "демократик" олианинг типик шаклидир.

Машҳур америка файласуфи Жорж Сактаяна (1803-1952) таъкидлаганидек: "Оила, бу — табиатнинг шоҳ асарларидан бириға айланди". Француз ёзувчиси В. М. Гюго (1802-1885): "Оила-жамиятнинг дуру гавҳари", — деган эди. Буюк татар олими Ризоуддин ибн Фахруддин (1848-1917) ўзининг асримизнинг бошларида ёзиб, Этика, одоб, оила масаласига кўп эътибор қилган "Оила" асарида шундай деган эди: "Миллатлар шарафини юқори мартабаға кўтарадиган нарса миллионлар ила саналмоқда бўлган аскарлару дунёда энг буюк ва зўр бўлган кемалар эмас, балки энг оз эътибор берадиганимиз ё бўлмаса ҳеч бир замон эътибор бермасдан келадиганимиз бўлмиш оиладир. Оила низомсиз бўлса, унинг ёмон оқибати бутун миллатға таъсир этар ва шу сабабдан фазилат ериға разолат, тараққиёт ўрниға тубанлик негиз кўрар. Худонинг ўзи асрасинку, агарда бир миллатға бундай ҳол рўбару келса, у миллат китобининг сўнги варақи очулқусидир". (Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. Тошкент "Меҳнат" —1991 й, 7-бет.)

Оила -Жамият тараққиётиға фаол таъсир кўрсатувчи ижтимоий ҳодисадир. Унинг энг муҳим социал вазифалари қаториға инсон зотини давом эттириш, оила аъзоларининг турмуш маишатини, бўш вақтини қондиришни уюштириш кабилар киради. "Оила ҳақида гапирар эканмиз, — деб таъкидлаган эди Президентимиз И. А. Каримов, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирға келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишиға бевосита таъсир кўрсатадаган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор". Хуллас, оила-жамиятнинг энг кичик ячейкаси ва асосий бўғинидир. Унда кишилиқ уруғини давом эттириш ва уни тарбиялаш вазифалари амалға оширилади.

Оилавий муносабатлар маълум ҳуқуқий ва Ахлоқий асосларға эга. Бу масалалар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган "Оила кодекси"да батафсил баён қилинган бўлиб, уларнинг асосий вазифалари оилани мустаҳкамлаш, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бириға ёрдам бериш ҳамда оила олдида унинг барча аъзоларининг масъуллиги ҳисси асосида кўришдан, бирон бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалиқ аралашиниға йўл қўймаслик, оила аъзолари ўз ҳуқуқларига тўсқинликсиз амалға оширишини ҳамда бу ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Оилавий турмушда ота-оналар қуйидаги ҳуқуқларға эга бўлади ва бажарилиши уларнинг бурчлари ҳисобланади:

- 1) болаларға исм-шариф ва фамилия қўйиш;
- 2) уларнинг фуқаролигини ва миллатини белгилаш;
- 3) ўз болаларига вакиллик қилиш, яъни улар ҳали ҳуқуқий муомалаға лаёқатсиз эканлар, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;

4) ўз болаларининг истиқомат жойларини белгилаш ва уларни қонунсиз ушлаб турган шахслардан талаб қилиб олиш;

5) ўз болаларини тарбиялаш, уларга нафақалар бериш ва ҳоказо.

Ота-она ўз боласига қарамаса, ташлаб кетса, жиноят йўлига ўтиб бурчларини бажармаса улар оталик, оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиши мумкин ҳамда улар кейинчалик фарзандларидан нафақа олиш ҳуқуқларидан ҳам маҳрум бўладилар. Ўз навбатида фарзандлар ҳам ота-оналарининг олдида ўз бурчларини бажаришлари шарт бўлиб, буларга меҳнат қобилиятини йўқотганда, касал бўлганда, боқувчисиз қолган ота-оналарга ғамхўрлик қилиш ва ҳоказолар киради.

Оилавий муносабатлар Ахлоқий асосларга ҳам эга. Президентимиз Каримов И.А. таъкидлаганидек: "Оила муқарарлигини таъминловчи биринчи омил — Она, аҳли аёлнинг покизалиги, оқилалиги, меҳр-муруввати, садоқоти ва вафодорлигидир". Оиланинг энг муҳим Ахлоқий асосларига севги-муҳаббат, вафодорлик, меҳр-оқибатлилик, иззат-ҳурматли бўлиш кабилар киради. Оиланинг асосий бош Ахлоқий асосини икки жинсга мансуб кишиларнинг эркак ва аёлнинг севги ва муҳаббати, бир-бирини англаган ҳолда биргаликда яшаш ва кўпайиш истагининг; жамиятни тўлдириш, яъни инсон зотини кўпайтириш, ўз авлод аждодини давомийлигини сақлаш, энг муҳими уларни иқтисодий ва маънавий-Ахлоқий жиҳатдан мукамаллаштириш йўлида биргаликда қиладиган хатти-ҳаракатларининг жамидир. Оилавий Этика асосини икки жинс ўртасидаги севги-муҳаббат ташкил қиладир. Илмий тадқиқотларда севги-муҳаббатнинг тўла маънодаги таърифлари йўқ. Фалсафий қомусда: Севги-шахснинг бошқа шахсга бегараз ва бекиёс интилишида намоён бўлувчи ҳиссиётдир, деб таърифланади. (Философская энциклопедия. М, 1964, 165-бет.) Этикага оид қўлланмалар ва луғатларда севги-муҳаббат кишиларнинг ўзаро манфаатдорлига ва майлига асосланган ҳиссиёти, икки жинсдаги ёшнинг бир-бирига мойил бўлиши, бир-бирини бир қарашнинг ўзида тушуна билиши, бир-бирига ҳамиша ён босишлари, бир-бирларини бутун умр бўйи ардоқлашларидир. (Қаранг: Узоқов Х, Ғозиев Э, Тожиев А. Оила этикаси ва психологияси, Тошкент, "Ўқитувчи", 1992 й, 69, 75-76 бетлар). Профессор А. Ортиқовнинг таъкидлашича севги –муҳаббатнинг учта: табиий (биологик), ижтимоий ва шахсий мезонлари бор. Масалан, муҳаббатнинг табиий мезонига севишганларнинг никоҳ ҳақида қонунида белгиланган ёшга етганлиги, уларнинг ёшидаги яқинлиги, ҳар икки жинснинг соғломлиги ва ҳоказолар киради. Севгининг ижтимоий мезонига севишганлар ота-онасининг ижтимоий-иқтисодий, моддий аҳволи, чунончи бўлғуси келин-куёвлар тўйини қилишга тайёрлик даражаси, уларга махсус ёки қулай хоналарнинг мавжудлиги, келин ихтиёрига маҳр белгилашга имконият бор-йўқлиги, бўлғуси оилани моддий жиҳатдан таъминлашга тайёр ва тайёр эмаслиги ва ҳоказо масалалар киради. Севги-муҳаббатнинг шахсий мезонларига севишганларнинг оилавий муносабатларга хос дунёвий ва диний дастурлардан хабардорлиги, уларнинг бир-бирларини ҳар томонлама яхши билишлари ва ҳоказолар киради. Ана шу уч омилга озми кўпми жавоб берадиган севги абадийдир, уларга мос келмайдигани вақтинчалик, ўткинчидир. Ана шу уч мезонга жавоб берувчи йигит ва қиз оила қуришга ҳақлидир. Оиланинг Ахлоқий асосини вафодорлик фазилати бўлиб, бундай эркак ва аёллар ҳар қандай чигал вазиятда ҳам дўстлик ришталарини узмайдилар, бир-бирлари учун керак бўлса жон фидо қилишдан ҳам қайтмайдилар, улар орасида ғоят кучли маънавий бойлик ва содиқлик, ҳамқору ҳамнафаслик вужудга келади. (Қаранг: А. Ортиқов. "Этика асослари" курсидан лекциялар текстлари. 95-96 бетлар) Оиланинг Ахлоқий асосини меҳр-оқибатли бўлиш, бир-бирига иззат-ҳурмат кўрсатиш ҳам ташкил этади. Оилавий ҳаётда бундай фазилатлар бўлмаса, бундай оила азоб ва машаққат масканига айланади. Шунинг учун меҳр-оқибатли бўлиш, бир-бирларига иззат-ҳурмат кўрсатиш ҳар бир эркак ва аёлнинг ҳамда фарзандларининг муқаддас бурчидир.

Инсоннинг, айниқса ёш авлоднинг Ахлоқий камол топишида оиланинг ўрни ва роли бениҳоя катта. Президентимиз Каримов И.А. таъкидлаганидек: "Ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланади". "Оила Этикаи ва одоби" номли тўплам муаллифлари Х. Узоқов, Э. Ғозиев, Л. Орипова оила ва Этика масала ҳақида кенг ва

теран фикрлар юритиб, жумладан бундай ёзганлар: "Оила ижтимоий-тарихий хусусиятга ва муайян тузилишга эга бўлган ижтимоий гуруҳнинг кўринишидир". Уларнинг жуда тўғри фикрича, оила жамиятнинг бошлангич хужайраси, ўғил-қизларнинг Этикаи, маданий даражаси, қобилияти, ақл-заковати, фикр-юритиши, хаёллари, мулоқати, хулқ-атвори, эътиқоди ва илмий дунёқараши кабиларга юқори даражада тарбиявий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлган нур, зиё макондир.

Оилада фарзандлар тарбиясида асосий ўринни ота-она, ундан кейинги ўринни ўрта ва олий мактаб, сўнгра маҳалла, ёшлар ишлаётган жамоа, оммавий ахборот воситалари ўйнаши лозим. Бу жараёнда ҳар бир оиланинг мавқеи, иқтисодий жиҳатдан таъминланганлиги, оилавий сарф-харажатлар, уй хўжалигини юритиш, оилавий урф-одатлар, расм-русумлар, қариндошлар ва бошқалар билан борди-келди муносабатлари, фарзандлар тарбияси ҳақидаги Шарқ мутафаккирлари, ўзбек маърифатпарварлари ўғитлари ва таълимотларини ўқиш ҳамда уларни ҳаётда қўллаш ўқув ва меҳнат жамоалари, маданият ва санъат муассасалари газета, журнал, радио, телевидение ва ҳоказо касблар катта рол ўйнайди.

Мустақил Ўзбекистон тараққиёти ва бозор иқтисодиёти шароитида оилани мустаҳкамлаш ҳамда такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, Ўзбекистон аҳолисининг деярли ярми мактабгача ва мактаб ёшидаги болалардир; Иккинчидан, соғлом авлод ўстириш-келажагимиз гаровидир. Учинчидан, бу муқаддас заминда яшаётган ҳар қайси инсон ўз фарзандининг бахту-саодати, фазлу-камolini кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, узини аямайди. Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла, юрт мустаҳкам бўлсагина давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради. Тўртинчидан, Республикаимизда 3,5 миллиондан зиёдрок оила бор. Ҳар йили 200 мингдан ортиқ оила ташкил топаяпти; 700 минг гўдак дунёга келяпти. Шу боисдан мустақиллигимизнинг юксалиши ва бозор иқтисодиётини шакллантириш даврида оилани мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор беришқда. Мустақиллик муносабати билан ўзбекларнинг оилавий ҳаётида таққ остида бўлган баъзи хусусиятларни тиклаш масаласи ҳозир ҳал қилинмоқда. Жумладан, ҳовли жойларни қуришда миллий хусусиятлар ички ва ташқи ҳовлилардан иборат қилинмоқда. Худди шунингдек "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис этилиши, оилаларни ижтимоий ҳимоялашнинг кучайтирилганлиги, оналик ва болалик тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилинаётганлиги, 1998 йилни оила йили, 1999 йилни аёллар йили деб эълон қилиниши, Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитасининг ташкил топиши ва унинг фаолиятининг кенгайиб бораётганлиги, Ўзбекистон Республикасида болалар жамғармасининг ташкил этилиши, "Оила" Республика илмий амалий марказининг ишлай бошлаганлиги ва ҳоказолар фикримизнинг далилидир. Буларнинг ҳаммаси Президентимиз Каримов И.А.нинг "Хотин қизларга муносабати жамиятимизнинг маънавий, Ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак" деган кўрсатмаларининг амалга оширилаётганлигининг ифодасидир.

Такрорлаш учун саволлар

1. Муҳаббатнинг ахлоқшунослик мезоний тушунчаси (категорияси) сифатидаги моҳияти нимада?
2. Эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчаларининг ижтимоийлик хусусиятлари нимада?
3. Яхшилик ва ёмонликнинг эзгулик ва ёвузликдан фарқи нималарда кўринади?
4. Адолатнинг жамият ва шахс ахлоқий ҳаётидаги ўрни қандай хусусиятлар билан белгиланади?
5. Нима учун Виждон ахлоқшуносликнинг энг муҳим мезоний тушунчаларидан ҳисобланади?
6. Бурч тушунчасининг ахлоқий моҳиятини қандай изоҳлаш мумкин?
7. Номус тушунчасининг ахлоқий ҳаётдаги аҳамияти нима билан белгиланади?
8. Идеалнинг моҳияти ва инсон ҳаётида тутган ўрни қай тарзда намоён бўлади?
9. Ахлоқий тамойилларнинг инсон камолотига таъсири қай тарзда рўй беради?
10. Шахс ҳаётида алоқий меъёрлар қандай ўрин тутати?

Адабиётлар:

70. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
71. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
72. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
73. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. -Т.: ЎзФМЖ, 2010.
74. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. / К. Назаров таҳрири остида. -Т.: Шарк, 2004
75. Мухаммаджонова Л., Жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари. - Т.: УзМУ. 2007.
76. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. - Т.: Университет, 2009.
77. Хусанов Б., Ғуламов В. Муомала маданияти. Дарслик. -Т.: Иктисод- молия, 2009.

15-Мавзу: Эстетиканинг предмети, мақсади ва вазифалари. “Эстетика”нинг структураси.

Режа:

1. “Эстетика” - нафосатни ўрганувчи қадимий фан. “Эстетика” фанининг объекти ва фалсафий моҳияти.
2. “Эстетика” ҳақидаги қарашлар тарихи.
3. “Эстетика” ва ижтимоий фанларнинг ўзаро алоқадорлиги. (фалсафа, этика, тарих, миллий ғоя, педагогика ва бош.фанлар).
4. Эстетик фаолиятнинг турлари: халқ ижоди ва профессионал ижодий фаолият, бадиий фаолият ва унинг эстетик табиати, илмий фаолият ижодий фаолият, техник фаолият.

Таянч тушунчалар:

Эстетика, нафосат, гўзаллик, борлик, табиат, инсон, жамият, санъат.

Оламдаги махлуқотлар орасида ақл-идрок соҳиби бўлган Одамга ёруғликни қоронғуликдан (қунни тундан), ранглари (окни қорадан) фарқлай олиш, қилишни ва фожияни: мушоҳада этиш, қўйинги, нафосат, гўзаллик, эзулик, улуғворлик, олижаноблик оламига интилиш билан бирга хунуқлик, худбинлик, лоқайдлик, жоҳиллик, пасткашлик каби иллатларга қарши кураш олиб бориш қобилияти инъом этилган. Инсон шу қобилияти туфайли ўзлигини англаб, қомиллик сари интилиб келмоқда. Инсоннинг ўзига, ўзи яшаётган турмуш муҳитига ҳаводек зарур бўлган гўзаллик, нафосат дунёсини яратишдаги машаққатли меҳнати туфайли шу қадар улуғвор аҳамиятга молик бўлган маънавий бойликлар вужудга келлиш, уларга ҳайрат билан боқиб, инсоннинг ақл-нафосат қудратига таҳсинлар айтаман.

Нафосат ва гўзаллик дунёси шу қадар хилма-хил, ранго-ранг, жозибали, эҳтиросли, мўъжизали, сехрлики, унда моддий гўзаллик билан маънавий гўзаллик уйғун ҳолда чирой очиб туради. Инсоннинг нафосат оламини англашга интилиш атроф-воқеликни англашга интилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон моддий гўзаллик дунёсини бунёд этиш жараёнида маънавий гўзалликларни ҳам кашф эта борган, яъни нафосат оламининг яратилиши жараёни уни англаш, мушоҳада этиш жараёни билан уйғунликда содир бўлган.

Нафосат оламини яратиш билан бир қаторда уни англаш, идрок этиш, ўзлаштириш мақсади, яъни нафосат оламини тадқиқ ва таҳлил этиш зарурияти пайдо бўлди. Диний маҳалда бу зарурият нафосат (эстетика) соҳасидаги *билим* ва тажрибаларни тўплашга имкон яратди. Нафосат олами ўргангани, тадқиқ ва таҳлил этиш заруриятини воқеликка айланттириш, мазкур соҳада илмий тадқиқот ишлари

олиб бориш, унинг моҳиятини одамларга англатиш, ўқитиш каби махсус вазифаларни эстетика фани ва ўқув дарси бажаради.

«Эстетика» атамаси юнонча «эстетис», яъни ҳиссиёт, сезиш, ҳаяжон, қўзғаш маъноларига эга бўлган сўздан олинган. Лекин бу сўз тор мазмун доирадан аллақачонлар чиқиб кетган. Аслини олганда эстетика фани ва ўқув дарси фалсафий билимлар мажмуида ўзига хос, алоҳида ахамиятта молик бўлиб, у бир томондан инсоннинг атроф-муҳит, воқеликка, гўзаллик ва хунуклик қадриятлари доирасидаги оламни яратиш жараёнидаги фаолиятини намоён этади.

Эстетика фанининг бу икки томони мутаносиблиги ниҳоят даражада мураккаб тизимга эга бўлиб, уни соддалаштириб қолишга солишга уринишлар кўп ҳолларда кулгили вазиятларга олиб келади. Унинг бир томонини бўрттириб, иккинчи томонини унга бўйсундириб қўйиш ҳам эстетика фани моҳиятини бузилишига олиб келади. Масалан, атроф-воқеликни гўзаллик мезони билан баҳолашни бўрттириб юбориш эстетикани фақат «гўзаллик фалсафаси» қолипига зўрлаб сиғдиришга, инсон бадиий фаолияти соҳасини эса фақат «санъат фалсафаси» даражасига тушириб юборишга сабаб бўлади.

Эстетиканинг фан, кейинчалик эса ўқув дарси сифатида шаклланиш жараёнларида уни бир қатор мустақил билим соҳаларига бўлиб юборишлар, яъни эстетикани «эстетик қадриятлар назарияси», «эстетик идрок этиш назарияси» ва «умумий санъат назарияси» соҳаларига ажратиб ўрганиш ҳамда ўқитиш мақсадга мувофиқ деб кўрсатилган эди.

Инсоннинг эстетик фаоллиги моддий фаолияти билан, аксинча, унинг бадиий фаолияти эстетик (рааллиги билан баб-баробар деган ақида тарихий тарққиёт моҳиятида ўзини оқламади. Аслида бу икки нисбий мустақил мақомга эга бўлган инсон фаолияти соҳалари ўзаро шу қадар чирмашиб кетганки, уларни бир-бирисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Инсоннинг эстетик фаоллиги жараёнида табиат ва жамият қадриятлари муносабатлари тизимидаги эстетик хусусиятлар (гўзаллик ва хунуклик, улуғворлик ва пасткашлик, фоҳишалик ва кулгилилик) қонуниятлари намоён бўлади. Инсоннинг эстетик фаоллиги сифати ва даражаси эса эстетик қадриятлар билан эстетик баҳолаш қобилияти, эстетик идрок этиш билан эстетик амалиёт ўрталаридаги узвий алоқадорлик маданиятнинг барча соҳаларидаги бадиий ва эстетик ўзаро боғлиқлик мезонлари билан ўлчанади.

Эстетика фани ҳеч вақт фақат атроф-воқеликни эстетик ва бадиий идрок этиш қонуниятларини ўрганиш билан чегараланиб қолмай, у тадқиқ ва таҳлил ишларини истиқбол мақсад-манфаатларига йўналтириб турган. Эстетиканинг ис-тиқболга мўлжалланганлиги шу билан изоҳланадики, у воқеликни нафосат нуктаи назаридан баҳолашда, бадиий мезон ўлчовларини илмий жиҳатдан ишлаб чиқиб, амалий фаолиятга татбиқ этишда ўз ифодасини топади.

Инсоннинг эстетик тафаккури шаклланиб, ривожланиб, такомиллашиб боргани сари унинг ихтимой-руҳий, мафкуравий-гоявий, сиёсий-маънавий инттишлари ҳам тобора тиниклашиб боради. Чунки, эстетик тафаккур инсоннинг мақсад-манфаатларини эстетик-бадиий воситаларда назарий асослаб беради, эстетик маданият ва бадиий амалиёт асосларини ўрганиш, таҳлил қилиш билан бойитади, эстетик назарияларнинг фалсафий асосларини очиб беради, воқеликни эстетик инъикос этиш жараёнларини кўрсатиб беради.

Шундай қилиб, *эстетика фани ва ўқув дарси воқеликни эстетик мушоҳада этиш ва бадиий ижод жараёнларининг узвий мутаносиблигини намоён қилади ва ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, эстетика — бу нафосат алами, санъат ва бадиий ижод жараёнлари қонуниятларини ҳис-туйғу, сезги-идрок қилиш воситалари орқали ўрганадиган ва ўргатадиган фандир.*

Эстетика мавзуи билан бевосита алоқадор бўлган «эстетик муносабатлар», «борлиқни эстетик ўзлаштириш», «эстетик баҳолаш», «эстетик тафаккур», «эстетик фаолият», каби ўзаро яқин, маънодош бир қатор тушунчалар бор. Улар орасидаги «борлиқни эстетик ўзлаштириш» тушунчаси қолган «эстетик

муносабат», «эстетик билиш», «эстетик тафаккур», «эстетик фаолият» тушунчаларини ҳам камраб олади. Шу боис эстетика фани инсоният томонидан борлиқни эстетик ўзлаштириш моҳияти ва қонуниятларини ўрганади десак тўғрироқ бўлади. Борлиқни эстетик ўзлаштириш эса санъатнинг асосий мазмунини ташкил этади. Шу боис эстетика фани санъатнинг асосий-услубий методологик замини бўлиб хизмат қилади.

Эстетиканинг борлиқни эстетик ўзлаштириш моҳияти ва қонуниятлари ҳақидага фан сифатидаги ўзига хос бир қатор фазилатлари ҳам бор. Эстетика фани инсон теварак-атрофидаги моддий ва маънавий бойликларнинг барчасини камраб олишга, инсон фаолиятининг барча жабҳаларидаги нафосат оламни санъат барча турлари воситасида чуқур ўрганишга даъват этади. Санъат эса эстетик бойликларни яратиш манбаидир. Санъатни илмий жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ этиш баробарида эса эстетик фаолиятнинг барча кўринишларига илмий жиҳатдан ёндашиш учун замин яратилади. Шу боис санъат ва бадиий ижоднинг табиати ва моҳиятини ўрганиш, қоиуниятларини ўзлаштириш гўзаллик — нафосат (эстетика)нинг барча сифат даражаларини ўрганиш учун калит вазифасини ўтайди. Бу жабҳаларга санъатнинг умумий назарияси (санъатнинг табиати, моҳияти, тараққиёти ва фаолиятининг муштарак қонунларини англатувчи), эстетика фанининг хусусий-услубий асосларига оид тадқиқотлар (мавзуи, илмий мақоми, бурч вазифалари, усул-услубларининг ўзаро муносабати масалалари), моддий бойликлар яратиш эстетикаси (меҳнат қилиш жараёнида моддий ишлаб чиқариш шароити ва маҳсулида эстетик жиҳатлар масалалари), муҳандислик-лойиҳачилик фаолияти ва илмий-тадқиқот ишлари соҳасида эстетик жиҳатлар, табиат эстетикаси (табиатга муносабат масаласида ўзига хосликларни англаш ва табиатдан фойдаланшга оид эстетик омиллар), инсоний муносабатлар эстетикаси, кундалик турмуш ва одоб эстетикаси каби бир қанча соҳаларни киритиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозир жаҳон эстетика фанида бу жабҳаларнинг ҳар бири эстетика таркибига кирувчи мустақил махсус ўқув курслари дара-жасига кўтарилган. Эстетика фани эса бу махсус ўқув курсларининг услубий-методологик асосини ташкил этади.

Эстетика фани фалсафий билимлар тизимида ўзига хос ўрин эгаллайди. У энг аввало, фалсафий бўлиб, унинг назарий ва услубий асосларини фалсафий тафаккур назарияси ва тарихи ташкил қилади. Масалан, воқелиқни эстетик ва бадиий ўзлаштиради жараёнларини, ўрганишда холислик, тарихий ёндашиш, билиш жараёнида амалий тажрибанинг аҳамияти каби услубий асосни қўллаш ижобий самараларга олиб келиши мумкин.

Билиш назарияси воситасида санъатнинг билиш табиати, воқелиқни бадиий-рамзий ифодалаш билан илмий тадқиқ этиш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва ўзаро фаразлар, воқелиқни бадиий воситалар орқали тасвирлашнинг ижодий табиати, санъат асарларидаги шартлилик ва бадиий ҳақиқат каби эстетика фанининг жуда кўп назарий ҳамда услубий асослари муаммоларини ечиш, уларга жавоб излаб топиш мумкин.

Билиш назариясининг бошқа ақидалари — ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги, маънавий ҳаёт хилма-хил шакллариининг ўзаро бир-бирига таъсир ўтказиши, иқтисодий замин билан ижтимоий онг турли шакллари ўртасидаги билвосита алоқадорлик ва боғлиқлик каби масалалар ҳам эстетик онг, бадиий ижод ва санъат табиати ҳамда хусусиятларини илмий тушунишга ёрдам беради.

Айни маҳалда эстетика фани мустақил билим соҳасини ташкил этган ҳолда у фалсафанинг раванқ топиб боришига ҳам ўзининг хиссасини қўшади. Масалан, билиш назариясининг янада ривожланиб, мазмунан бойиб боришида бадиий билиш ҳам муҳим ўрин тутди. Билиш назарияси, бадиий маданият кадриятлари, воқелиқка эстетик муносабат, эстетик тушунчалар, айниқса ижтимоий онг, унинг нисбий мустақиллиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ҳам кўп жиҳатдан санъат билан боғлиқдир.

Эстетика фани мазмунан социология — кенг ижтимоий билимлар доираси билан алоқадордир. Эстетика *социология* фани билан уч таркибий қисм орқали боғланади: биринчидан, ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ҳамда жараёнларнинг услубий асоси ҳисобланган *умумсоциология назарияси* эстетиканинг ҳам илмий-назарий асоси бўлиб хизмат қилади; иккинчидан, социология *ижтимоий воқеа-ҳодисаларнинг хусусий, алоҳида, нисбий мустақил соҳалари* (сиёсат, давлатлар, миллатлар, санъат турлари ва кўринишлари)ни қамраб олган ҳолда эстетика ва бадий ижод жараёнларининг айрим жабҳалари билан узвий боғлиқликда намоён бўлади; учинчидан, аниқ социологик тадқиқотлар орқали олинган дастлабки *ижтимоий ахборотлар* (маълумот — билимлар) эстетик ва бадий фаолият жараёнларини ҳам қамраб олади.

Шундай қилиб, эстетика социологиянинг барча билиш даражалари билан у ёки бу кўринишларда ўзаро алоқадорликда бўлиб, бу алоқадорлик хилма-хил йўналишларда намоён бўлади. Масалан, эстетика умумсоциологик назарияга таянган ҳолда ўзининг гоъвий-мафкуравий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-Ахлоқий йўналишлари ва мақсадларини шакллантиради. Социология санъат билан жамият ўртасидаги турли-туман алоқаларни тадқиқ этади. Лекин санъат социологияси эстетиканинг социологик муаммолари билан тўла қўшилиб кетмайди. Чунки, санъат социологияси билан эстетиканинг социологик муаммолари ўртасида катта фарқ бор. Эстетика нафаҳат санъат, балки воқелик-ни эстетик ўзлаштиришнинг барча шаклларига тааллуқли бўлган социологик масалалар ечими билан ҳам шуғулланади. Яна бир фарқ шуки, эстетик мўлжал ҳамиша санъатнинг хусусиятларини очишга қаратилган бўлади. Санъат социологиясининг асосий вазифаси эса умумсоциологик қонунларнинг санъат соҳасида амал қилишидир. Шунингдек, санъат социологиясининг тушунча во-ситалари ҳам ўзига хосдир. Масалан, «жамиятнинг бадий ҳаёти» тушунчаси соф эстетикадан кўра кўпроқ социологияга тааллуқлидир. Эстетиканинг социологик муаммолари билан социология фанининг айрим соҳалари ўртасидаги фарқ ва чегаралар шартли бўлиб, санъатнинг ижтимоий хусусиятларини тадқиқ қилишда мазкур фарқлар ва чегаралар йўқолиб кетиши мумкин.

Социология билан *эстетика* фанининг узвий боғлиқлиги бўш вақт тизимида санъатнинг ўрни шахснинг эстетик маданияти билан меҳнат фаолияти ўртасидаги алоқадорликка тааллуқли бўлган маълумот ва ахборотларни жамлаш ва илмий қайта ишлаб чиқишда яққол кўзга ташланади.

Эстетика фани *руҳияшунослик* (психология) фани билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Буни эстетика тафаккур тараққиётининг барча босқичларида кузатамиз. Бу яқинликнинг асоси шундаки, воқеликка эстетик муносабатнинг барча томон-лари эстетик дид ёки эстетик ҳис-туйғу, бадий ижод ёки бадий идрок қилиш жараёнларининг ҳаммаси руҳият мезони билан ўлчанади. Чунки, эстетика у ёки бу даражада инсоннинг руҳий, ҳис-туйғу ҳолатини ифодалайди.

Руҳишунослик фани эстетик муносабатларнинг барча томоиларини, жумладан, бадий ижод ва идрок жараёнларини амалий ва назарий жиҳатдан тадқиқ этади. Айни маҳалда эстетика фани инсон руҳий ҳаётининг энг мураккаб ва нозик томонларини қамраб олади. Эстетиканинг тарққбий қисмларини *руҳиятшунослик* фанининг эришган ютуқлари ва хулосаларидан кенг фойдаланмасдан туриб тасаввур этиб бўлмайди. Айни пайтда шуни ҳам унутмас-лик керакки, санъатнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда руҳиятшунослик фанининг ахамияти қанчалик катта булмасин, у ҳеч вақт эстетика фанининг ўрнини боса олмайди. Зеро, ўтмишда ва ҳозирда воқеликка эстетик муносабатиинг бутун бир соҳасига руҳиятшунослик ақидаларини бош мезон қилиб олиб, эстетикани мустақил фан сифатида четга суриб қўйишга мойиллик сезилади.

Эстетика фанининг ҳозирги даврга хос хусусиятларидан бири шуки, бу соҳага кибернетика, семиотика (белгилар тизимларини киёсий ўрганиш билан шуғулланувчи билим соҳаси) ва математика каби фанларнинг усул ва восита-лари ҳам изчил кириб ўрнатапти.

Эстетика санъат ва бадиий фаолият турли шакл кўринишларни ўрганадиган билим соҳалари учун услубий асос бўлиб хизмат қилар экан, айти маҳалда у адабиётшунослик, мусиқашунослик, театршунослик, Этика каби фанлар билан ҳамкорлик қилиш жараёнида ривожланиб боради. Бу ҳамкорлик энг аввало мазкур фанларнинг ҳам санъат умумий назариясига амал қилишида кўринади. Масалан, санъатнинг хусусий назарияси адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа ижод соҳаларининг хусусиятларини тадқиқ этса, санъатнинг умумий назарияси санъатнинг барча турлари, бадиий ижод барча соҳалари амал қиладиган қонуниятларнинг умумий белгиларини ўрганади. Лекин санъатнинг умумий белгалари соф ҳолда мавжуд бўлмаслиги, улар айрим савъат турлари хусусиятлари орқали ифодаланишни инобатга олиб айтиш мумкинки, эстетика ўзининг умумий хулосаларини ишлаб чиқишда санъат-шуносликнинг айрим-айрим билим соҳалари эришган, илмий маълумотларга таянади.

Эстетика санъатшунослик билиш соҳалари учун бошлангич назарий ва услубий асос бўлиб хизмат қилади. Эстетикасиз санъатшунослик бўлолмайди, яъни у айрим воқеа-ҳодисалар шарҳи билан шуғулланишга мажбур бўлиб қолади. Шунинг эътиборга олиш керакки, эстетика хусусий санъатшуносликнинг умумий қонуниятлари, энг аввало, нафосат табиати ва эстетик ТИМСОЛ қонуниятларини ўзида намоён қилади.

Эстетик гоёлар даставвал қадимги Шарқ ўлкаларида, жумладан, Миср, Месопотамия, Бобил, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва Турон мамлакатларида вужудга келди. Яқин-яқинларгача «эстетик гоёлар ватани қадимги Юнонистондир» деган сўзларга ишонар эдик. Қадимги Шарқ эстетикасининг тарихий мероси атайлаб кўздан пинхон тутилгани, ҳатто кам ўрганилганлиги сабабли «оврупо худбинлик» («европоцентризм») уйдирма ақидалари зўр бериб илгари сурилди.

Қадимги Шарқ мамлакатларининг халқлари бизга мерос қилиб қолдирган ёзувлари (Миххат, финикия алифбоси), Урхун-Енисей битиклари, Хоразм алифбоси, қиммат-баҳо маъданлардан олинган санъат асарлари (Мисрда фиръавн Тутанхамон маҳбарасидан топилган асори-атиқалар, Амударё хазинаси, Доро I тасвири солинган олтин тангалар, скифлар олтин буюмлари ва бошқалар), улуғвор меъморчилик обидалари (Бобил минораси, қадимги Хоразм бадиий маданияти қолдиқлари, Ҳиндистон ва Хитой ҳукмдорлари саройлари, ибодатхоналар деворларидаги тасвирий санъат ва хайкалтарошлик асарлари) бу мамлакатларда бадиий маданият юксак тараққий этганини кўрсатади. Илк эстетик қараш ва гоёлар коҳинлар томонидан баён қилинганлигини бугун биз бу мамлакатлар халқлари кўлёма меросидан, оғзаки халқ ижоди намуналаридан биламиз. Афсуски, мазкур бой эстетик мерос ҳозиргача деярли ўрганилмаган ва илмий шарҳланмаган.

Қадимги Юнонистон зиёлиларидан Геродот Шарқ мамлакатларининг кўпларида бўлиб, улар хақида ўз тарихий асарларида баён қилган қадимги Шарқ эстетик қарашларини ўрганиб, уларни умумлаштириб, назарий жихатдан янада бойитиб баён этиш, бошқа ҳаёт жабхаларида бўлганидек, эстетик қарашлар тарихида ҳам қадимги Шарқ мамлакатлари эришган ютуқлар заминида Оврупо мамлакатлари бадиий маданияти таркиб топганлигини эътироф этиш вақти келди.

Қадимги Юнон санъаткорлари ва файласуфлари қадимги Шарқ бадиий маданияти меросига таянган ҳолда эстетик гоёлар ва фикр-мулоҳазаларни ишлаб чиқдилар. Шу асосда тартибга солинган эстетик назария ўзидан кейин вужудга келган турли-туман эстетик мактаблар ҳамда оқимларни замин бўлиб хизмат қилди.

Қадимги кушон эстетик таълимотининг ибтидоси машҳур математик олим ва файласуф Пифагор (э. а. 6—5- асрлар) номи ва у яратган мактаб билан боғлиқ. Пифагор ва унинг шогирдлари барча нарсаларнинг моддий рақамлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ташкил этади, коинот яхлитлигида ҳам рақам ақидаси ётади, деб уқтирдилар. Улар мазкур қарашларини нафосат оламига ҳам татбиқ этиб, эстетик тафаккурни бойитишга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Пифагорчиларнинг нафосат асослари,

музыкавий ҳамоҳанглик асослари, яъни «хилма-хил овозли томонларнинг келишуви» умумбашарий ҳамоҳанглик (гармония) эканлиги ҳақидаги қарашлар ва ғоялари эстетик тафаккур тарихида муҳим ўрин тутади.

Қадимги эстетика тафаккурида моддий дунёчилик (материалистик) йўналишни Гераклит (э. а. 540—480- йиллар) бошлаб берган эди. У. нафосат хоссалари моддий дунёнинг ўзидан келиб чиққан, нафосат ҳамоҳангликни англатади, ҳамоҳанглик эса қарама-қаршиликлар бирлигини ташкил этади деб кўрсатди ва нафосатнинг нисбийлиги ғоясини илгари сурди.

Демокрит (э. а. 460—370- йиллар) гўзалликни ҳар томонлар мослиги (симметрия)да деб билди ва уни меъёр тушунчаси билан боғлади, у санъат инсоннинг дастлабки эҳтиёжлари қондирилгандаги ва вужудга келади, деб уқтирди. Демокрит санъатнинг моҳиятини воқеликка тақлид қилиш (мимесис)да кўрди.

Сукрот (э. а. 470—399- йиллар) таълимотида гўзаллик коинотдан инсон турмушига, унинг ички кечинмаларига кўчирилган бўлиб, гўзаллик ва эзулик бирлиги ёки ҳозирги таъбир билан айтганда эстетика ва Этика бирлиги етакчи рол сифатида баён қилишади. Сукрот эстетик тасаввурларнинг нисбийлиги ғоясини илгари суриб, эстетик ва манфаатли белгилар ўртасидаги яқин алоқадорлик мавжудлигини кўрсатиб берди.

Афлотун (э. а. 427—347- йиллар) эстетика гўзаллик фалсафаси, ҳам санъат фалсафаси сифатида таърифланади. Афлотун фикрича, нафосат манбаини ав-вало ғоялар ташкил этади. Ҳис-туйғу берадиган барча нарсаларни абадий, ўзгармас ғоя «ёритиб турган»дагина гўзаллик кашф этилади. Унинг фикрича гўзал ўта ҳиссиётли бўлтани туфайли унинг моҳиятини ҳис-туйғу билан эмас, балки ақл-идроқ билан англаш мумкин.

Санъатга оид қарашларида ижодий жараён у, санъатни қандайдир пасткашлик уринишлари сифатида таърифлаб, уни нарсалардан кўчирилган нусха, нарсаларнинг ўзи эса ғояларнинг хира нусхасидир, деб уқтиради.

Афлотун қарашларида эстетик тарбия назарияси муҳим ўрин тутади. У санъатнинг одамларга нисбатан ўткази оладиган таъсир кучини тан оладжи лекин бу таъсир кучи салбий, бузғунчи хусусиятга эга, деб таъкидлайди. Шу боис Афлотун истиқболда орзу қилган давлат мафкурасида мусикадан бошқа барча санъат турларини тилга олмайди, мусиканинг ҳам фақат «ҳарбийча жаранглайдиган», «мар-дона» шаклларида ўрин ажратади. Шундай қилиб, Афлотуннинг санъатга ва эстетик тарбияга доир қарашлари таркидунёчилик, қаттиқ кўллик руҳи билан суғорилган.

Қадимги юнон эстетика назариясининг чўққиси ва якуни сифатида Арасту (э. а. 384—322-йиллар) эстетик таълимоти катта аҳамият касб этади. Арасту фикрича, нафосат асосини моддий дунёдаги нарсалар ташкил қилади, нафосат ана шу нарсаларнинг тартиблилик, мувофиқлилик, уйғунлик, яхлитлик хоссаларида намоён бўладн.

Санъат амалиёти Арасту эстетикасининг ҳаётбаш манбаидир. Буюк мутафаккир ана шу амалиёт билан узвий боғланган назарий қоидалар яратди.

Арасту эстетик таълимотида Демокритнинг воқеликка тақлид қилиш (мимесис) ҳақидаги ғояси янада ривожлантирилди. У санъатни воқеликка — одамлар, нарсалар ва инсон фаолиятига тақлид қилиш воситаси сифатида баҳолаб, санъатни идрок қилишда ҳиссиз бўладиган шодликни тасвирланган нарсаларни таниганликдан чиқадиган натижа билан боғлайди. Арасту санъатнинг инсон руҳига ўтказадиган таъсир кучига алоҳида эътибор бериб, унинг Ахлокий кудратини, олижаноб фазилатлар яратиш кучини, воқеликни англаш хизматини улуғлайди.

Фожиали воқеа-ҳодисалар заминида Арасту ваҳима, дахшат, раҳм-шафқат орқали инсон руҳини поклантириш («катарсяо») таълимотини илгари суради. Бундан ташқари унинг эстетик қарашларида воқелик билан бадиий маданият мутаносиблиги муаммолари, инсон ва санъат, инсон ва бадиий ижод масалалари кенг ўрин эгаллаган. Шуни алоҳида таъкидлаш даркорки, Арасту эстетика назариясида биринчи бўлиб уни турлар, хиллар, кўринишларга ажратган олимдир.

Тит Лукреций Кар (э.а. 99—55- йиллар) «Нарсалар табиати ҳақида»ги асарида қадимга Рим эстетикасидаги моддий дунёчилик санъатнинг «зурурият» эҳтиёж)дан табиий келиб чиққанлигини уқтириб, унинг маърифатчилик аҳамиятини кўрсатиб берди.

Шарқ Ўрта асрлар эстетик тафаккури Араб ва Ажам (Эрон, Мовароуннаҳр), Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари бадиий маданияти ва санъати равнақи билан боғлиқ. Оврупо мамлакатларида черков эстетик фаолиятини, олий нафосатини фақат илоҳий эътиқод билан чамбарчас боғлаб, эркин бадиий ижодни шафқатсиз бостирган ва қувгин қилган бир шароитда Шарқ мамлакатларида эстетик қарашлар илғор мақсад эҳтиёжлар, маърифат ва ко-миллик йўлида ривожланди. Бу қарашлар ислом дини, бадиий маданияти равнақ топиши заминида вужудга келган Шарқ Уйғониш даври, хусусан Марказий Осиё Уйғониш даври руҳи билан чамбарчас боғлиқликда тараққий этди.

Марказий Осиё Уйғониш даврининг забардаст мутафаккирлари Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Лутфий, Навоий, Беҳзод, Бобур, Машраб ва бошқа жуда кўп ижодкорларнинг эстетик қарашлари моҳиятини нафосат билан маънавий-Ахлоқий қадриятларнинг мутаносиблигини вужудга келтириш ғояси ташкил этади.

Оврупо Уйғониш даврида эстетик тафаккур капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бевосита таъсири остида ривожлана бошлади. Тарихий тараққий аҳамият касб этган буржуа инсонпарварлик ғоялари кенг тарқалиб боргани сари, табиий ва аниқ фанлар, адабиёт ва санъат буюк муваффақиятларга эришиб боргани сари эстетик қарашлар ва ғоялар ҳам шу қадар тез суръатлар билан ривожланиб борди.

Европа уйғониш даври эстетикасининг муҳим хусусияти шуки, унинг моҳияти ва мазмуни юксак инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ва у бадиий амалиёт билан чамбарчас боғланиб кетган эди.

Европа уйғониш даврининг буюк ижодкорлари Леонар-до да Винчи, Рафаэль Санти, Микеланжело, Дюрер, Сервантес, Шекспир ва бошқалар эстетик тафаккур ривожланишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Айниқса, буюк мусаввир, истеъдодли муҳандис, атоқли табиатшунос олим Леонардо да Винчи эстетик қарашларида воқеий дунёни билишда санъатнинг аҳамиятига, унинг ўзига хос хусусиятларини эътибордан қочирмасликка даъват этди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Эстетика фанининг вужудга келиши тарихи ҳақида маълумот беринг?
2. Гўзаллик фалсафаси нима?
3. Эстетикани фалсафий моҳиятини тушунтириб беринг?
4. Ўрта асрлар мусулмон шарқида вужудга келган эстетик тафаккур ҳақида нималарни биласиз?
5. XIX-XX асрларда вужудга келган эстетик тараққиёт ҳақида тушунча беринг?
6. Гўзаллик, улғворлик, фожиавийлик, кулгилилик, муъжизавийлик, уйғунлик, нозиклик каби тушунчалар қандай боғланган?
7. “Нафосат-эстетика фанининг ўрганиш объекти сифатида” мавзусида структурали-мантикий схема тузинг.
8. Арасту, Фаробий, Навоий, Бобур, А.Баумгартен, Ф.Ҳегел, Лайбниц қандай алоқадорликка эга.
9. Ҳиссий идрок этиш, гўзаллик фалсафаси, санъат фалсафаси, бадиий ижод фалсафаси бу сўзларда нима ифодаланган.

Адабиётлар:

78. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
79. Каримов И.А. Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
80. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг хаёт даражасини ошириш - барча ишларимизнинг мезони ва максадидир. 15-жилд, - Т.: Ўзбекистон, 2007.
81. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
82. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
83. Абдулла Шер, Баходир Хусанов. Эстетика. 2-нашр. /услугий қўлланма. - Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010.
84. Курбанмамадов А. Из истории эстетической мысли в Средней Азии (эпоха древности и раннего средневековья). /Учебное пособие - Т.:НУУз, 2007.
85. Умаров М. Эстрада ва оммавий томошалар тарихи. /дарслик - Т.: Янги аср авлоди, 2009.
86. Умаров Э. Эстетика (Нафосатшунослик). /Дарслик. - Т.: Ўзбекистон, 1995.

16-Мавзу: Эстетиканинг асосий категориялари

Режа:

- 1.“Эстетика” категорияларининг фалсафий мазмуни ва моҳияти.
- 2.Фалсафа тарихида эстетика категориялари хақидаги тасаввурларнинг хилма-хиллиги.
- 3.Эстетиканинг асосий тушунчалари. Эстетик онг ва унинг таркибий қисмлари.

Таянч тушунчалар:

Гўзаллик категорияси. Гўзаллик хақидаги тасаввурнинг ўзгарувчанлиги. Улуғворлик категорияси. Улуғворликка миқдор ва миқёснинг таъсири. Улуғворликнинг санъатда намоён бўлиши. Улуғворликнинг тубанлик, худбинлик, сотқинлик билан зиддияти. Фожеавийлик (трагедия) категорияси. Фалсафа тарихида эстетика категориялари хақидаги тасаввурларнинг хилма-хиллиги.Эстетик онг ва унинг таркибий қисмлари.

Эстетик онг—маънавий-рухий воқеа-ходисалар мажмуи булиб, улар ижтимоий хаёт заминида вужудга келадиган эстетик фикр, эстетик хис, эстетик дид, эстетик орзу, эстетик караш, эстетик назария тизимини яратади. Эстетик онг ижтимоий хаёт заминида унинг Билан мутаносиб тарзда узгариб, ривожланиб, такомиллашиб боради. Эстетик онг жамият хаётида гурухий манфаатлар ифодаси тарзида ҳам намоён бўлади. Лекин бу холл жамиятнинг турли сохаларида турлича, масалан, мафкура сохасида эстетик карашлар, орзу-умид назарияларида узига хос акс этади. Рухий-маънавий сохаларда эса гурухий манфаатларга нисбатан анча мустақил тарзда намоён булади.

Эстетик онг ижтимоий онгнинг баъзи шаклларидадан орқада қолиши мумкин. Масалан, ижтимоий хаётда сиёсий етукликнинг юксак даражасигача кутарилган, лекин эстетик диди орқада қолган, турли сохта махсулотни бемалол истеъмол қилаверадиган одамларни куриш мумкин.

Эстетик онгнинг нисбий мустакиллиги куринишларидан бири ворисийлигидир. Чунки Янги эстетик карашлар, гоьлар, назариялар буш ерда вужудга келмайди. Улар жамиятнинг олдинги эстетик ва бадий равнаки натижасида жамланган хиссий ва аклий хосилалар, билимлар захирасининг давоми сифатида амал киладилар.

Эстетик онг ижтимоий хаёт инъикоси булиб, жамият хаётида мухим урин тутади, жамият хаётига хар томонлама таъсир утказади. Эстетик онг ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатида эстетик фаолият билан узвий боглик булиб, эстетик фаолият жараёнида шаклланади, карор топади. Эстетик онг аслида эстетик фаолият махсулидир.

Жамиятнинг эстетик онги мураккаб тизимли, харакатчан, узаро узвий алокадорликда булган бир катор кисмлардан иборат булади. Эстетик онгнинг тургун ва уйгун кисмлари- булар **эстетик хислар, орзулар, карашлар, назариялардир.**

Эстетик хис туйгу- бизни ураб турган вокеани эстетик жихатдан хис этиш жихатидан хис этиш кобилиятидир Унинг гузаллигини уйгунлиги сезишидир Эстетик хис туйгунинг асосий органлари куриш ва эшитишдир

Эстетик дид - оламини гузаллигини тезда англашади Эстетик дид замирида эстетик дид замирида эстетик хис туйгу ётади Эстетик дид деганда биз бирор сохага мойиллигини сезамиз Эстетик дид вокеа ходисаларнинг эстетик сифитларини инсон томонидан идрок этмок ва бахолаш жараёнидир Эстетик дид деганда биз хакикий гузал нарсаларни табиат ижтимоий хаёт ва санъат ходисаларини хакикий эстетак хислатларини бевосита дастлабки куришда чукур анализ килиб утирмай хис этиш, ажрата билишни тушунамиз Эстетик хис ва эстетик дидни тарбиялаш мумкин

Эстетик орзу мавжуд нарса ходисаларни эмас, гузаллик хакидаги энг юксак орзулари, уйлаган режалари Жамият равнаки билан чамбарчас боглик Хар бир даврнинг уз эстетик орзуга эга булган инсонлари булади Эстетик орзу бу инсоннинг гузаллик хакидаги тасавурларининг энг юксак ифодасидир

Эстетик фикр - инсонни маълум бир эстетик принцип, билимларга асосланган эстетик фикрлари булади Эстетик фикрлар эстетик дид ва мулохаза эмас, балки унинг огзаки формасидир Эстетик фикр оддий сезги кечинмалари эмас, балки маълум эстетик принципларга, эстетика сохасини мохиятини чукур тушунишги асосланган бахо беришдир

Эстетик караш ва назариялар эстетикани гоьвий асосини ташкил этади Эстетик карашлар деганда биз илмий жихатдан асосланган назарий жихатдан асосланган хамда озми-купми изчиллик билан олиб бориладиган методология фалсафий база билан боглик булган билимлар тушунчалар принципларнинг озми –купми мукамал ва изчил системасини тушунамиз Кенг, тугал вавустакил система характерига эга булган эстетик карашларни **эстетик назария** деб атаймиз

Фожеалилик ва кулгалалак узаро богликлигини хаётнинг мураккаблиги, зиддиятлиги, харакатчанлигидан келиб чикиб, уларни санъат ёрдамида яхширок англаймиз. Санъат хаммиз. Санъат хамтик кирраларини бадий англашга бирданига эришгани йук.

Санъат асарларида фожеалилик ва кулгилилик яхлит намоён булиди. Фожеали ёки кулгили холат инсоннинг у ёки бу хатти-харакати натижасида пайдо булади, бу хатти-харакат турли – туман хаётий кучлар тукнашуви жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шу тарика улар вокелик ва инсон орзулари уртасидаги низоли муносабатларни очиб беради.

Фожеалилик ва кулгилилик бошқа эстетик тушунчалардан канчалик фарк килмасидан, уларни гузаллик ва хунуклик каби ижтимоий эстетик орзулар билан боғлиқ холда, уларнинг тарихий ва нисбий табиатини инобатга олган холда мушоҳада килиш зарур булади.

1. Санъат бу – воқеликни бадиий тимсоллар воситаси билан ижтимоий акс эттириш, ишни кўзини билиш ва маҳорит кўрсатиш жараёнидир. Ҳар қандай ишнинг ўзи ва у талаб қиладиган маҳорат даражаси маъноларда қўлланилади.

Санъат бу – инсон ақл идроки меҳнати билан вужудга келган, ижод қилинган нарсалар. Санъат инсон фаолиятининг ижодкорлик турини англатиб, ҳар бир санъат асарида шахснинг ўзига ҳос истеъдоди номоён бўлади. Санъат объекти бўлиб бутун ижтимоий ҳаёт ўзининг ҳилма ҳил кўринишлари билан майдонга чиқади, унда кишиларнинг юриш туриши марказий ўрин тутди.

Санъат жуда қадим замонлардан, меҳнат тараққиёти натижасида номоён бўлади. Меҳнат жараёнида инсон тафаккури камол топди, гўзаллик қулайлик ва фойдалилик тушунчалари кенгайди. Синфий жамият вужудгша келиши билан эҳса ижтимоий тараққиётда катта ўзгаришлар содир бўлди: ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқа бошлади. Бу эса фан ва санъат ривожига муҳим аҳамият касб этади. Профессional санъат ва санъаткорлар шу даврда пайдо бўлди. Санъат эса ўзининг специфик хусусиятини, синфийлигини номоён этиб, ҳуқумрон синфининг идиалогиясини тарғиб этувчи кучли ғоявий қуролга айланди лекин шунга қарамай омма орасида етишиб чиққан истеъдодли ижодкорлар меҳнаткаш ҳалқ оммасининг орзу истаклари, уларнинг гўзаллик ва ҳуджбинлик, олийжаноблик ва инсонпарварлик ҳақидаги тушунчаларни ифода этувчи асарлар яратди. Ҳалқнинг турмуши хулқ ва одатлари, ютуқ ва мағлубиятлари уларнинг асарларида ўз ифодасини топди. Ҳар бир даврда мавжуд бўлган анашундай санъат ҳаёт гўзалликларини тасвирлаб, одамларда юксак ҳислат ва фазилатларини камол топтирди, уларни тенглик, озодлик биродарлик, ёрқин келажакка интилиш йўлидаги курашга даъват этди.

2. Санъат тарихий тараққиёт жараёнида ҳамиша ижтимоий эҳтиёжларни қондириб келган. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мураккаб, рангоранг муносабатлари билан алоқадор бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам меҳнатнинг алоҳида тури, ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг маҳсул соҳаси, ижтимоий онгнинг бир шакли, ўзига ҳос билим соҳаси, ижодий фаолиятнинг бир кўриниши сифатида амал қилинади.

Санъат биринчи навбатда ижтимоий онг шаклидир, унинг бошқа барча тавсифлари анашу сифатидан келиб чиқади ва шу таҳлилга асосланади.

Санъат ижтимоий туркум жараёнлари билан боғлиқ. Буни қадимги одамларнинг моддий ва маънавий бойликлар яратишда яни ўзларига маъқул, ўзларига хуш келадиган нарсалар яратишга бўлган иштиёқларида яққол кўзга ташланади. Ижтимоий турмуш санъатнинг ривожланишига бевосита таъсир ўткази борди, кейинчалик эса ижтимоий тузилмалар фалсафий диний сиёсий қарашлар, ахлоқий қоидалар, маънавий қадирятлар орқали ҳам таъсир ўтказиб борди.

Санъат ижтимоий ҳаётнинг мустақил бир соҳаси бўлиб ўзига ҳос қонуниятлари, вазифаларига кўра у алоҳида жамият бирлигини ифодалайди. Санат жамиятнинг барча томонларига таъсир ўтказди, ижтимоий онгнинг барча шакллари билан алоқага киришади, ҳаётнинг турли жабҳаларида одамлар фаолият олиб боришларини рағбатлантиради.

3. Санъат билан ижтимоий ҳаётни боғлаб турадиган жуда кўп воситачи ҳалқалар мавжуд ҳар қандай бадиий ҳодиса – муайян асар, услубий йўналиш бўлсин, улар вужудга келиши ва

ривожланишида диний, ахлоқий амалларнинг таъсир кучи даражаси билан белгиланади, баҳоланади, ўлчанади.

Санатнинг тараққиёти ёки таназзули, унинг у ёки бу тури кўринишининг ёрқин ифода топиши аниқ ижтимоий муносабатлар табиатига, муайян гуруҳий кучлар нисбатига, мафкуравий ҳаёт хусусиятларига, жамиятда шахс эгаллаб турган мақомига боғлиқдир.

Санъатнинг жамият ҳаётида нисбий мустақил амал қилиши ворисийлик қонуниятининг номоён бўлиши билан боғлиқ. Ворисийлик фақат санъатга ҳос бўлган ҳодиса эмас. Ў ижтимоий онгнинг ҳамма шакилларига таъаллуқлидир. Ворисийлик жамият моддий асоси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва ҳукукий онг соҳаларида кўпроқ номоён бўлади.

Санъат турлари бир – бирининг ўрнини боса олмайди : уларнинг ҳар бири мустақил ўзига нодир ва бетакрор бўлиб, воқеликнинг бир томонини акс эттиради.

Санъат ҳодисаларининг аниқ туйғули қиёфасини акс эттириши ёки акс эттирмаслигига қараб тасвири ва тасвири бўлмаган кўринишларга ҳам эгадир. Тасвири санъат ва ҳайкалторошликда ҳаёт манзаралари воқеликнинг ҳис туйғули қиёфасини яратиш орқали номоён бўлса, адабиёт ва мусиқада ҳаёт манзаралари фикрлар ва туйғулар оқимини умумлаштириш асосида акс эттирилади.

Санъат турлари идрок этиш жиҳатидан ҳам ҳар хил кўринишларга бўлинади, улар кўз билан кўриладиган асар бўлиб, томошали санат турлари деб аталади. Уларга тасвирий санъат ҳайкалтарошлик меъморчилик бадиий фото асарлари киради. Тиарт санъати ҳам томошали, ҳам эшитиладиган санъат туридир.

1. Санъат бадиий асар йиғиндиси бўлиб, уларда воқеани бадиий инкор этиш – бадиий услуб, бадиий усул эса бадиий ижодий қонунлар асосида рўй беради. Усул тушунчаси услуб тушунчасидан анча олдин пайдо бўлган. Бадиий услуб мазмуни билан таркибий бирликка эга ҳамда муайян шакл қисмлар бирлиги ва нисбий мўтадиллигини тақозо этади услуб тушунчаси шакл ва мазмун ички боғлиқлиги билан ҳам изоҳланади. Усул шакл ва мазмун орқали номоён бўлар экан, у бирор ижод усулини танлаб олади. Бадиий услуб ижод усулидан мустасно тарзида амал қилолмаганидек, ижод усули ҳам бадиий услубсиз ифода топа олмайди.

Ижод усули – воқеаликни бадиий баҳолаш ва умумлаштириш қоидалари, бадиий услуб эса шакл яратиш қоидалари йиғиндиси бўлиб, бадиий усул моҳиятини англаш учун ижодий усул хусусиятларини тушуниб олиш зарурати пайдо бўлади. Ташқи ва ички нафосат ҳамоҳанглиги, меёр туйғусининг беҳатолиги, яҳлитликнинг тугаллиги каби бадиий усулнинг туб белгилари ҳисобланади.

Усул мустақил мақомга эга бўлсада, муайян ижодий усулдан келиб чиқади. Битта усул бир неча усуллар орқали ифода топади. Навоий, Машраб, Қодирий, Ойбек, Чўлпон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов кабилар ҳилма ҳил бадиий услуб соҳиблари асарлари.

Бадиий услуб тушунчаси бирон бадиий асарга, айрим бир ижодкор ижодига у ёки бу жанрига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Бадиий услубнинг асосий шакли сифатида якка услуб ва муаллф услуби кўпроқ ўрин эгаллаб бормо.

«Якка услуб» «Умумий услуб» дан ажралмаган ҳолда номоён бўлади. У ёки бу умумий услуб – жанр хусусиятларига ҳос белгиларни энг истедодли санъаткорлар ижодларини таҳлил қилиш жараёнида кўриш мумкин. «Якка услуб» да бадиий тил, оҳанг, вазн, бадиий тузилма ва оҳанг бирлиги билан белгиланади. Санъаткор бадиий услуби томошабин, ўқувчи, эшитувчи мустақил фикрлашга

йўналтириш, унда бетакрор завқ шавқ уйғотишдир. Муаллиф фикри равшан, равон ифодаланса услуб ҳам сайқал топиб боради.

Бадиий усул тушунчаси кенг маънода ижод йўллари ва воситалари тизимини англатади. Баджий усул санъаткор воқеяликни ифодалий тасвир воситалари ёрдамида умумлаштирилиши, баҳолаши жараёнида асосланадиган ғоявий – эстетик қоидалари мажмуидир.

Бадиий усул тарихий мазмунга эга бўлиб, санъат турларининг бадиий ижод йўналишлари билан боғлиқдир.

«Бадиий усул» ва «Бадиий ижод йўналишлари» тушунчалари бир – бирига шу қадар яқинки, баъзан уларнинг чегаралари кўзга ташланмайди. Санъат тарихида классицизм, романтизм, танқидий реализм, янги реализм каби бадиий йўналишлари айни вақтда худди шундай бадиий усул турлари мавжуд бўлишини тақозо этади.

Романтизм ижодий усул – йўналиши Франсиа инқилобидан кейин ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётда содир бўлган туб ўзгаришлардан сўнг вужудга келди. Романтизм моҳиятини Буржуа воқелиги юзага келтирган ярамас, ғайриинсоний ақидаларни рад қилиб, унинг ўрнига инсон қадр қимматини ўрнатиш ташкил этади.

XIX – XX аср биринчи яримида бадиий ижоднинг танқидий реализм усул – йўналиши санъат турларининг деярли барча жабҳаларида кенг ва теран номоён биўлди. Мазкур усул – йўналишнинг қарор топиши жараёни мураккаб ва зиддиятли тарзда содир бўлди, унинг давомида аввлги санъат соҳиблари етиша олмаган эстетик воситалар янгича сайқал топди.

Эстетик орзу билан ҳаёт ҳақиқатининг монанд келиши реализмнинг барча шаклларига ҳосдир. Реалист санъаткорлар ўз эстетик орзуларини ҳаёт ҳақиқати орқали қарор топтирадилар, улар ижодида нафосат ва ҳақиқат бир – бири билан қовушиб кетади.

4. Санъат турлари санъатга ҳос бўлган умумий белгиларга эга бўлган ҳолда уларнинг ҳар бири: адабиёт, меъморчилик, мусиқа, тасвирий санъат ва шу қабилар ўзига ҳос кўринишда номоён бўлади.

Санъат турлари ўз тасвирий – ифодали воситалари тизимига эга. Адабиётда сўз; тасвирий санатда – ранг, ёруғлик, чизик, нур – соя ; мусиқада – оҳанг, мақом, вазн ; ҳайкалтарошлиқда – ҳажм, ўлчам ; меъморчиликда – мутаносиблик тизимига амал қилинади.

2. Буюк адибимиз Абдулла Авлонийнинг тарбия ҳақидаги «Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё фалокат, ё саодат, ё ҳалокат масаласидур» деган фикрлари тарбиянинг жамият инсоният ҳаётида нечоғлик аҳамият касб этишининг исботидир. Таълим-тарбиянинг бошқа шакллари сингари эстетик тарбия ҳам шахсни, бирор бир ижтимоий гуруҳни, миллатни тарбиялашда ўрни беқиёсдир. Эстетик тарбия ҳам аждодлардан авлодларга мерос бўлиб келаётган умуминсоний ва миллий қадриятлар ҳамда анъаналарини қарор топтиришга, уларни юксалтиришга хизмат қилади.

Эстетик тарбия кишиларда воқелиқдаги ва санъатдаги гўзалликни идрок этиш, тушуниш ва қадрига етиш қобилиятини тарбиялашдир.

Бизга маълумки, ҳар қандай тарбия инсон онгига, ҳис-туйғуларига, ҳатти-ҳаракатларига, халқ атворида, эътиқодига, дунёқарашига таъсир ўтказишни ўз олдига мақсад ва вазифа қилиб қўяди.

Қадимги дунёда тарбия мақсади эстетик асосда номоён бўлган. Масалан, қадимги Юнонда эстетик тарбия мақсади фуқароларни ҳар томонлама камол топишида «Рух ва бадан»

хамоҳанглигини қарор топтиришга йўналтирган эди. «Бадан руҳнинг қобиғи қачонки руҳ баданни тарк этса бадан ўлади. Руҳни эстетик тарбиялаш зарурлиги таъкидланади.

Антик давр файласуфлари Афлотун ва Арасту каби мутафаккирлар эстетик тарбия ҳақидаги таъминотларида шахсни эстетик тарбия асосида шакллантиришда эстетик тарбия тизимининг Ўрта асрлар шарқи ва Овропада эстетик тарбия илоҳий куч-қудрат манбаи бўлган Аллоҳга эътиқод қилиш ва «бу дунё» ўткинчи арзимас эканлигини инсон шахсига сингдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Эстетик тарбия ғояларининг илоҳий ва дунёвий моҳиятини кучайтиришга интилиш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, зеро, эстетик тарбияда илоҳийлик одамлар меҳнати ва маиший ҳаёти билан чамбарчас боғланиб, яъни дунёвийлик билан қўшилиб кетган эди.

Шарқда исломда эстетик тарбия гўзаллик билан боғланиб ўрганилган. Айниқса, сўфийларда Аллоҳ унинг гўзаллиги, ягоналиги, ҳақлиги, илоҳий ва дунёвий ҳаёт гўзаллиги ҳис қилиш, англаш биринчи ўринда турган. Аллоҳ жамоли, гўзаллиги, зуҳури, тажаллиси бармеҳрдан ҳар нарсада акс этиб туради.

«Аллоҳ гўзалдир. Шунинг учун у гўзалликни севади». Энг ҳунук нарсада, мавжудодда ҳам гўзалликни кўра олиш керак. Чунки гўзаллик эстетик тарбиянинг асосини ташкил этади.

2. Эстетик тарбия муаммоларига доимий ва жиддий эътибор инсонни қуршаб олган борлиқдаги гўзалликка ёшлар ва эркин фикрлайдиган ҳар қандай нарсада гўзалликни кашф эта оладиган шахсни тарбиялаш тизимининг ўзига хос асосий хусусиятларидан биридир.

Эстетик тарбиянинг асосий мақсади ҳар томонлама уйғун тараққийпарвар юксак Этикали, меҳнатга ва ижодга берилган ҳаёт гўзаллиги ва санъатни тушунадиган шахсларни тарбиялашга хизмат қилади.

Адабиёт ва санъат билан узоқ вақт жиддий мулоқот натижасида шахснинг аввало санъат асарининг образли эмоционал мазмунидан баҳраманд бўладиган жиҳатлари эстетик ҳиссиёт эҳтиёжлар, муносабатлар, шунингдек уни барча жиҳатлари шахсий ва ижтимоий тушунчалари, дунёқараши ҳам такомиллашади. Гўзалликни ҳис қилиш уни тушуниш қобилиятида тарбиялаш эстетик тарбиянинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ҳозирги кунда эстетик тарбиянинг асосий вазифаси ҳар томонлама ривожланган ўзида маънавий бойлик (юксак ривожланган маънавий, амалий, назарий эстетик қобилиятларни) Ахлоқий поклик ва жисмоний камолотни мужассамлаштирган шахсни шакллантириш, ҳаёт, адабиёт ва санъатга эстетик муносабатни, уларга юксак талабчанлик ҳамда объектив баҳолай олиш қобилиятини тарбиялашдан иборат.

Мамлакатимиз табиатидаги, теварак атрофдаги гўзалликларни муносабат ва фандаги гўзалликларни англаш, жисмоний камол топиш ҳам эстетик тарбиянинг асосий воситаларидан ҳисобланади.

Эстетик тарбия шахсини шаклланишда катта ва ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Энг аввало санъат асарини идрок этиш тажрибаси ижодий образли тафаккур ривожланишида ёрдам беради.

Авваллари эстетик тарбия ўта тор ва бир томонлама талқин қилинар, яъни уни санъат асарларини тўғри идрок этиш бу билан алоҳида лаззатланиш ёки бирор санъат турини билиб олиш муайян бадиий кўникмаларга эга бўлиш доирасида инъикос эттирган эди. Баъзан эстетик тарбияга одамларда юксак эстетик дид, фаросатни шакллантириш сифатида қаратилган эди. Буларнинг барчаси эстетик тарбиянинг мақсадлари ва вазифалари доирасига киради. Бадиий

тарбия эстетик тарбиянинг таркибий қисми бўлиб, у эстетик тарбиянинг мақсад йўналишларини тўла ифодаламайди. Бадиий тарбиянинг асосий мақсади муносабатларни санъат воситаларида, ёрдамида шакллантиришдир. Эстетик тарбия фақат санъат билан чегараланиб қолмайди, балки унинг асосий мазмунини инсоннинг воқеликка эстетик муносабатини фаоллаштириш ва ривожлантиришдан иборатдир.

Эстетик муносабат ҳаётга истеъмомчилик назари билан қарашдан халос бўлиш, дунёга кенг ва холис қараш, одамларда, табиат воқеа-ҳодисаларида, нарсаларда, энг аввало жамият, инсоният тараққиёти учун хизмат қиладиган ижтимоий аҳамиятли бўлган фазилатларини кўра олиш қобилиятини тарбиялайди.

Эстетик тарбия инсоннинг эстетик онгини шакллантириш жараёнида уни Ахлоқий, меҳнат экологик жиҳатлардан ҳам тарбиялаш вазифаларини қамраб олади. Эстетик тарбиянинг Ахлоқий тарбияга таъсири шундаки, нафосат олами эзгулик ва яхшиликдан, беғаразликдан ажралмаган ҳолда амал қилади. Эстетик тарбиянинг меҳнат тарбияси билан бирлашиб кетиши асоси шундаки, меҳнат жараёни шахснинг табиий эҳтиёжига айланиб боришида ўз ифодасини топади.

Эстетик тарбия билан экологик тарбия боғлиқлиги эса табиатга беғараз, инсоний муносабатда бўлишда, жамият билан табиат ўрталарида ҳамоҳанг алоқадорлик муносабатларини ўрнатишда намоён бўлади.

Эстетик тарбиянинг эстетик онгни шакллантириш мақсади ва вазифаси кўпроқ ёш авлодга тааллуқли эстетик онгни шакллантириш демакдир. Эстетик томонсиз дунёқараш чала, бирёқлама бўлиб қолиши турган гап, эстетик дунёқараш фалсафий, Ахлоқий ва бошқа дунёқараш соҳаларидан баҳраманд бўлиб, ўз навбатида уларни ҳам бойитиб туради.

3. Муайян жамиятда ижтимоий қарама-қаршиликлар заифлашиб, ижтимоий тенглик ва ижтимоий адолат қарор топиб боргани сари одамларнинг эстетик тарбия олишлари учун зарур бўлган муайян ижтимоий-сиёсий ва маънавий-Ахлоқий шарт-шароитлар вужудга келади. Моддий-иқтисодий ва умуммаънавий имкониятлар кенгайиб қашшоқлик ва саводсизлик батамом тугатилсагина, жамият ҳаётида эстетик тарбия муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида қарор топаётган ҳозирги пайтда эстетик тарбиянинг аҳамияти янада ортиб бормоқда.

Биринчидан, мустақиллик шароитида инсон омилининг ортиб бориши учун шарт-шароитлар вужудга келяпти, ҳаётнинг барча жабҳаларида фаолият кўрсатаётган одамларнинг эзгу хислат ва фазилатлари, онглилиги, фаоллиги, ижодий яратувчи қобилиятлари сезилиб турибди.

Иккинчидан, Ўзбекистон аҳолисининг аксарият кўпчилигининг умумий маданияти юксалиб бориши жараёнида янги техника ва технологиялар, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш иши тобора такомиллашиб бораёпти.

Учинчидан, янги ишлаб чиқариш муносабатларининг, бозор иқтисодиётининг кенг ўрин эгаллаб бораётганлиги, қонунчиликнинг кенг тарзда ривожланиб амал қиладиганлиги, фуқароларнинг умумий маданияти, айниқса, эстетик маданияти даражасининг ҳам юксалиб боришини тақозо этади.

Тўртинчидан, ҳозирги давр миллий техник инқилоби шароитида электроника, автоматика, кбернетика, информатика каби фанлар ишлаб чиқиш соҳасини тубдан қайта қуришга имконият яратиб бериляпти.

Бу ҳам ишлаб чиқишда банд бўлган одамларнинг рҳий ҳолатини тубдан ўзгаришини касбкорда ижтимоий-руҳий ва Ахлоқий эстетик ҳолатни вужудга келишини тақозо этади.

Бешинчидан, Радиода, кинода, айниқса, оинаи жаҳон каби ахборот воситаларининг турмушдан кенг ўрин олиши натижасида бадий ахборот ҳажмининг ҳам кескин ортиб бориши эстетик тарбия аҳамиятининг тез суратларда ўсишини таъминлайди.

Мустақил жамиятимиз кишилари жаҳон андозаларига мос келадиган ва ўз миллий хусусиятларини асос қилиб олган янги ҳуқуқий демократик жамият мафкураси принципларига амал қиладилар. Шўро мафкурасидан ҳам миллий маҳдудлик, юзакилик, тенгсизлик каби Ахлоқий-ижтимоий иллатлардан қутилиш бутунлай янги жамиятни қуришга ўзини бағишлаш, истиқлол яратган инсоннинг энг зарур ва энг гўзал инсоний бурчи бўлиб келди. Ҳар бир кишининг жамоа олдидаги жавобгарлиги ҳамда жамоанинг ҳар бир аъзо учун жавобгарлиги турмуш тарзимиз асоси бўлади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Эстетик онгнинг асосий унсурлари: эстетик баҳо ва эстетик идеал, эстетик қарашлар ва эстетик назариялар.
2. Эстетик фаолият - меҳнатнинг ўзига хос тури сифатида. Бозор иқтисодиёти шароитида эстетик фаолият.
3. Эстетик категориялар. Гўзаллик ва улуғворлик.
4. Бадий ижод жараёни ва унинг инсоният такомиллашувидвги аҳамияти..
5. Санъат турлари. Эстетика тарихида санъат турлари турқумлаш муаммоси ва бозор иқтисодиёти шароитида санъат турларининг ўрни.
6. Эстетик категориялар:фожиавийлик ва кулгулилик.
- 7.Эстетик тарбия ва унинг замонавий йўналишлари ва воситалари.
- 8.Глобаллашув шароитида талаба ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялашда эстетик тарбиянинг аҳамияти.

Адабиётлар:

87. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
88. Каримов И.А. Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор. -Т.: Ўзбекистон, 2009.
89. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш - барча ишларимизнинг мезони ва максадидир. 15-жилд, - Т.: Ўзбекистон, 2007.
90. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
91. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
92. Абдулла Шер, Баходир Хусанов. Эстетика. 2-нашр. /услугий қўлланма. - Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010.
93. Курбанмамадов А. Из истории эстетической мысли в Средней Азии (эпоха древности и раннего средневековья). /Учебное пособие - Т.:НУУз, 2007.
94. Умаров М. Эстрада ва оммавий томошалар тарихи. /дарслик - Т.: Янги аср авлоди, 2009.

**17-Мавзу: Мантиқ фанининг тадқиқот объекти, предмети, вазифалари ва ривожланиш
босқичлари**
Мантиқ илмининг предмети ва аҳамияти

Режа:

1. Тафаккур мантиқ илмининг ўрганиш объекти сифатида.
2. Тафаккур шакллари ва қонунлари ҳақида тушунча.
3. Формал мантиқнинг асосий қонулари.
4. Мантиқни ўрганишнинг аҳамияти.

Таянч тушунчалари

Мантиқ, ҳиссий билиш, тафаккур, тафаккур шакли, тафаккур қонуни, тўғри тафаккур, чин фикр, формал мантиқ, диалетик мантиқ, математик мантиқ.

«Мантиқ» тушунчаси уч маънода қўлланади: биринчидан, у объектив реалликдаги нарса ва ходисалар орасидаги энг умумий, зарурий, қонуний алоқадорликлар маъносида («далиллар мантиғи», «тарихий таракқиёт мантиғи»...); иккинчидан, фикрлар алоқадорлиги ва таракқиёти маъносида («фикрлаш мантиғи», «тафаккур мантиғи»...); учинчидан, тафаккур тўғрисидаги фан маъносида («Мантиқ фани»). Биз «мантиқ» деганда, унинг сўнгги кўрсатилган маъносини назарда тутамиз. Мантиқ тафаккур тўғрисидаги фан бўлиб ҳисобланади.

«Логика» грекча «logike» сўзидан олинган бўлиб, сўз, фикр, ақл маъноларини ифодалайди. Яқин ва Ўрта Шарқда бу фан «мантиқ» деб аталади. «Мантиқ» арабча сўздан олинган бўлиб, сўз, фикр, деган маънони ифодалайди.

Тафаккур мураккаб ҳодиса бўлиб, уни турли-туман фанлар ўрганади: физиология, кибернетика, психология, фалсафа ва бошқалар.

Физиология тафаккурнинг моддий, табиий асоси - инсон мияси фаолиятини ўрганади. Уни тафаккурнинг нерв системаси ва бош мия олий нерв фаолияти билан боғлиқлиги ҳамда қандай вужудга келиши масаласи қизиқтиради.

Кибернетика инсон мияси фаолиятининг айрим томонларини моделлаштириш имкониятлари тўғрисида баҳс юритади.

Психология тафаккурга хос психик жараёнлар, индивидуал тафаккурни ўрганади. У фикрлашни табиий жараён сифатида олиб қарайди, фикрлашнинг инсон рухий ҳолати билан алоқадорлиги тўғрисида баҳс юритади.

Фалсафа - инсон ўз тафаккури билан оламни қай даражада била олиши мумкинлиги муаммосига ўз диққатини қаратади, тафаккурга инсоннинг оламга фаол муносабати ифодаси сифатида қарайди.

Мантикнинг ўрганиш объекти тафаккур ҳисобланади. Мантиқ бошқа фанлардан фарқли ўлароқ тафаккурни оламни билиш усули сифатида ўрганади. Мантиқ фани тафаккур шакллари, усуллари ва қонунлари тўғрисида баҳс юритади.

Мантиқ оламни билиш усули сифатида абстракт тафаккур ва унинг шакллари (тушунча, мушоҳада ва хулоса)ни, шунингдек, тафаккур жараёнида оламнинг инсон онгида акс этиш қонунлари (айният, зиддиятлик, учинчиси истисно, етарли асос)ни ўрганади. Ҳозирги замон мантиқ фани таркибига диалектик ва формал (шаклий) мантиқ киради. Диалектик ва формал мантиқ, асосида илмий билиш мантиғи шаклланади.

Мантиқ илми тараққиётини икки босқичга бўлиб ўрганиш мумкин:

1) Аристотель асарларидан бошланган анъанавий ёки классик мантиқ; Бу формал мантиқ деб юритилади.

2) Математик (символик) мантиқ. Ҳозирги даврда мантиқ фанининг турли-туман йўналишлари мавжуд: интуитив мантиқ, конструктив мантиқ, кўп белгили (многозначная) мантиқ, модал мантиқ, релевант мантиқ ва ҳ.к.

Мантиқ фанининг ўзига хос томони шундан иборатки, олам ҳақида олинган ахборотларни тафаккур қонун-қоидалари асосида қайта ишлаш орқали, янги билим ҳосил бўлади.

Мантикий шакллар, қонун-қоидалар умуминсоний характерга эга. Бунинг маъноси шундан иборатки, инсон қайси тилда сўзлаши, фикр юритишидан қатъий назар, барча учун умумий ҳисобланган мантиқ, талабларига, қонун-қоидаларига амал қилиши зарур. Ана шу шартга риоя қилиш олам ҳақида ҳаққоний билим ҳосил қилишга имкон беради. Мантикий тафаккур шакллари деганда, фикрнинг тузилиши, унинг таркибий қисмларининг бир-бири билан алоқадорлиги назарда тутилади. Табиий тилда фикрлаш уч шаклда намоён бўлади: 1) тушунча; 2) мушоҳада; 3) хулоса. Тафаккурнинг юқорида кўрсатилган ҳар бир шакли бошқасидан ўзига хос хусусиятларига кўра фарқланади: тушунча оламдаги предмет ва ҳодисаларининг инсон онгидаги фикрий ифодасидир. Масалан: шамол, Марказий Осиё минтақаси.

Мушоҳада (ҳукм)да предметлар, ҳодисалар, муносабатлар ҳақида нимадир тасдиқланади ёки инкор этилади. Масалан: Айрим сонлар жуфт сонлардир. Айрим дарёларнинг суви лойқа эмас.

Хулоса – мантикий тафаккур шакли бўлиб, бир ёки бир неча фикр устидаги мантикий операция янги фикр (билим)нинг ҳосил бўлишига имкон яратади.

Масалан: Барча металллар мураккаб тузилишга эга. Мис - металл. Демак, мис мураккаб тузилишга эга.

Инсон фикр юритиш жараёнида анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия, абстрактлаштириш, умумийлаш каби мантикий усуллардан фойдаланади.

Инсон тафаккури муайян қонунларга бўйсунди. Мантиқ қонунлари тўғри фикрлаш қонунлари ҳисобланади. Бу қонунларга: 1) айният; 2) зиддиятчилик; 3) учинчиси истисно; 4) етарли асос қонунлари киради.

2. Мантиқ фанининг шаклланиши ва ривожланиши. Ўрта асрларда Ўрта Осиёда мантиқ фанининг ривожланиши

Мантиқ фани қадимдан пайдо бўлган. Мантикнинг шаклланиши фалсафий илмларнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ. Мантиқ фанининг тарихий ривожланиш босқичлари деганда, қуйидагилар назарда тутилади:

1. Қадимги дунёда мантиқ фани.
2. Ўрта асрларда мантиқ фани.
3. Европада, янги даврда мантиқ фанининг ривожланиши.
4. Мантиқ илмининг ҳозирги тараққиёт босқичи.

Мантиқ илмининг шаклланиши тўғрисидаги маълумотлар шундан далолат берадики, унинг дастлабки илдизлари Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон ва дунёнинг бошқа мамлакатларида пайдо бўлган. Мантиқ дастлаб Ҳиндистонда эрампиздан илгариги иккинчи минг йилликларда шакллана бошлаган. Эрампизнинг бошларида Ҳиндистонда мантиқ илми мустақил фан сифатида шаклланди. VII асрга мансуб машҳур мантиқшунос Дхармакиртининг мантиққа оид ёзиб қолдирган рисоалари («Мантиқ томчилари» - дарслик, «Мантиқий асос тўғрисида қисқача дарслик», «Мантиқий алоқалар тўғрисидаги тадқиқотлар», «Билимнинг ҳақиқатлиги тўғрисида») шундан далолат беради.

Эрампиздан аввалги V-IV асрларда қадимги Юнонистонда мантиқ мустақил фан сифатида шаклланди. Юнон файласуфи Демокрит (э.ав. 460-370 йиллар) ўз асарларида «Логос» терминини қўлади ва «логос»ни умуман дунёни ва уни билишнинг асоси сифатида талқин этди. Сукрот мантиқий усуллар ҳақида фикр юритди. Афлотун ўзининг бир қатор диалогларида («Федон», «Театет», «Софист») мантиқий шакллар тўғрисидаги қарашларни баён этади.

Мантиқ тарихига оид адабиётларда Аристотелгача ҳам мантиқ илми ривожланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Софистларнинг мантиққа оид қарашлари бунга мисол бўла олади. Софистлар ўта сўзамол, ширинсухан, донишмандлар бўлишган ва ёшларда сўз санъати, исбот ва раддия маҳоратини тарбиялашган. Софистларнинг йирик вакили - Протогар (э.ав. 480-410) ҳақида маълумотлар бор.

Мантиқ фанининг алоҳида илм соҳаси сифатида шаклланиши буюк юнон файласуфи, мутафаккир Аристотель номи билан бевосита боғлиқ.

Аристотель (э.ав. 384-322) ўздан аввалги олимларнинг мантиқ соҳасидаги фикрларини умумлаштирди ва ривожлантирди, мантиқ фанини ишлаб чиқди. Аристотелнинг мантиққа оид асарлари «Органон» деб номланади. Унинг таркибига кирган «Категориялар тўғрисида», «Талқин тўғрисида» («Об истолковании»), «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Топика», «Софистик раддиялар тўғрисида» каби рисоаларда мантиқ илми тўғрисидаги фикрлар баён этилган. «Органон» - билиш қуроли, усули маъносини англатади.

Аристотель «Категориялар тўғрисида»ги рисолада тушунчалар тўғрисидаги таълимотни, «Биринчи аналитика»да хулоса чиқариш усуллари - силлогизмлар назариясини, «Иккинчи аналитика»да илмий исботлашнинг асосий тамойилларини ёритди. Аристотелдан сўнг мантиқ қадимий Юнонистонда Стоя мактаби вакиллари Зенон, Хрисипп, ва бошқалар томонидан ривожлантирилди. Мантиқ дастлаб амалий аҳамиятга эга бўлан фан сифатида нотиклик санъати билан боғлиқ равишда шаклланди ва ривожланди.

Қадимдан то XIX асрнинг ўрталарига қадар Аристотель томонидан асослаб берилган мантиқ «Формал мантиқ», «Классик мантиқ», «Традицион мантиқ» номлари билан аталди.

Ўрта Осиё мутафаккирлари ижодига доир илмий манбаларда мантиқ илми буюк олимлар Муҳаммад Ал-Хоразмий, Муҳаммад Ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий, Мир Сайид Жўржонийлар томонидан ривожлантирилганлиги ҳақида маълумот бор.

Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмийнинг «Мафотих--ал-улум»и, («Илмлар калити») ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўз ичига ўша даврдаги деярли барча илм соҳаларини қамраб олган. Ушбу асарда фалсафа,

мантик, тиб, илми-нужум, мусика фанларининг асослари берилган. Асарнинг иккинчи қисмига 9 бобдан иборат мантиқ киритилган.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий томонидан математик мантиқнинг асосий тушунчаси - алгоритм ишлаб чиқилган. Алгоритм тушунчаси жонли мушоҳадага асосланиб, миқдорлар орасидаги мураккаб муносабатларга оид муҳим хусусиятни ажратиб олиш ва умумлаштириш маъносини ифодалайди. Аввал санокнинг ўзи, сўнг қатъий, аниқ қоида асосида қўйилган масалани охиригача ечиб берувчи ҳар қандай ҳисоблаш тизими, алгоритм деб аталади. Мантиқ фани ўрта асрларда Ал-Киндий, Закария Розий, Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино каби Ўрта Осиё мутафаккирлари томонидан ишлаб чиқилди ва ривожлантирилди.

Бизгача етиб келган адабиётларда Абу Наср Форобий ва Абу Али Ибн Синонинг мантиқ илмидаги муваффақиятлари алоҳида таъкидланган.

Абу Наср Форобий (873-950 йиллар) мантиқ илми тараққиётига катта ҳисса қўшган буюк мутафаккирдир. У аввало қадимги Юнон фалсафаси ва мантиқини, Аристотелнинг илмий ижодини чуқур ўрганди.

Форобий мантиққа оид «Исагувчи» (Кириш), «Мақулот» (Категория), «Ибора», «Қиёс», «Бурхон», «Жадал», «Сафсата», «Хитоба», «Шеър» деб номланган 9 рисола яратди. Булардан ташқари «Мантиқ илмига кириш», «Ақл ҳақида» «Силлогизм» каби рисолаларни ёзди. Форобий мантиқни «тўғри фикрни амалга ошириш, ҳақиқатни қўлга киритиш санъати» - деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, мантиқ шундай бир санъатки, у ҳар доим одам нотикликда адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирон-бир хулоса қилинадиган бўлса, хатолардан асровчи масалаларни ўз ичига олади.

Абу Наср Форобий мантиқни тафаккур тўғрисидаги фан, деб билди. Унинг таълимотича, тафаккур ҳақиқатни билишга хизмат қилади ва бу йўлда у турли мантиқий шакл ва усуллар: тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш кабилардан фойдаланади. «Мантиқ - деб ёзади Форобий, - фалсафанинг у ёки бу қисмларида қўлланган ҳолларда назарий ва амалий санъатларни қамраб олувчи ҳақиқатни қўлга киритиш асбобидир». Форобий- мантиқнинг асосий тушунчалари, бўлимларини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшди. Унинг мантиқ билан грамматика, мантиқий фикр билан нотиклик (фикрини баён қилиш) санъатининг боғлиқлиги тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовордир.

Форобий мантиқ (логика) илмини саккиз қисмга ажратди: 1) оддий иборалар - тушунчалар; 2) мураккаб иборалар - гап; 3) силлогизмлар - хулосалар, Мантиқнинг қолган бешта қисмини фикр юритишнинг шакл ва усулларига қаратади. Булар а) исботлаш (далиллаш) усули; б) диалектика (ёки баҳолаш) усули; в) софистик (ёки ёлғонни ҳақиқат қилиб кўрсатишга қаратилган) усул; г) нотиклик; д) шеърият. Бу кўрсатилган усуллар силлогистик санъатнинг турли хилдаги кўринишлари бўлиб исботлашга таянади, деб ҳисоблайди буюк мутафаккир¹.

Мантиқшуносларнинг тан олишича, Форобий ҳақиқатан ҳам араб тилида ижод қилган олимлар ичида биринчи бўлиб мантиққа оид йирик асарлар битган.

Форобий мантиқнинг силлогизмлар тўғрисидаги таълимотини чуқурлаштирди: тил билан мантиқ ўртасидаги бирлик ва тафовутни моҳирона қайд этди. Унинг таъкидлашича, сўзларнинг қурилишини ўрганадиган грамматика мантиқ билан ўзаро боғланган. Форобий таълимотида индуктив билиш усули, индуктив хулосалар ҳақида фикр юритилган, Унинг фикрича, дедуктив хулосалаш имконияти индуктив хулоса ютуқлари билан бойитилиши лозим.

¹ Абу Наср Форобий. Ихсо-ал-ўлум, -Қоҳира, 1918, 60-68-бетлар.

Абу Али Ибн Сино (980-1037) Ал-Форобийнинг фалсафа ва мантикқа оид қарашларини ривожлантирди. У мантикқа оид дастлабки билимларини устози Нотилийдан ўрганди. Абу Али Ибн Сино қаламига мансуб «Китоб-аш-шифо»нинг 9-бўлими мантикнинг муаммоларига бағишланган. (Булар «Ал-Мадҳал», «Ал-Мақулот», «Ал-Иборат», «Ал-Қиёс», «Ал-Бурхон», «Ал-Жадал», «Ал-Хитоба», «Аш-Шеър»). Шунингдек, унинг мантиқ соҳасидаги қарашлари «Китоб-ал-нажот», «Китоб-ан-ишорат ва танбиҳот», «Донишнома» ва бошқа рисолаларида баён этилган.

Ибн Синонинг «Донишнома» асарида мантиқ илмининг тузилиши, қисмлари, тафаккурнинг шакллари, усуллари, қоидалари, мантикий хатолар каби масалалар ёритилган. Ибн Сино талқинича, мантиқ илми 9 қисмдан иборат.

1) Ал-Мадҳал - бу қисм мантикқа кириш, мантикнинг асосий вазифалари, мантикнинг билишда тутган ўрни, таркиби масалаларига бағишланган.

2) Ал-Мақулот - тафаккурнинг бошланғич тушунчалари, уларнинг нутқ орқали ифодаланиши масалаларини ўз ичига олган.

3) Ал-Иборада ҳукм, унинг ифодаланиши, турлари ҳақида баён қилинади.

4) Ал -Қиёс қисми хулоса чиқариш, дедуктив хулоса чиқариш, хулосанинг шакллари, қоидалари тўғрисида маълумот беради.

5) Ал-Бурхон - исботлаш, унинг моҳияти, вазифаси, турлари, қоидаларига бағишланган.

6) Ал-Жадалда - диалектик ҳукмлар номини олган мураккаб ҳукмлар тўғрисидаги билим акс этган.

7) Ал-Сафсата-софизм, параллогизмлар – нотўғри ҳукмлар, бошқаларни алдаш, ёлғонни исботлаш усулларига қаратилган.

8) Ал-Хитоба-риторика, нотиклик санъатига бағишланган.¹

9) Ал-Шеър - ҳукмлар, шеър ёзиш санъати, унинг вазифасини, масалаларига бағишланган.

Ибн Сино мантиқ деганда, тўғри фикр юритиш, хатолардан сақланиш қоидаларини, маълум билимлардан номаълум билимга ўтиш йўллари кўрсатадиган фанни тушунади. Унинг фикрича, амалий тафаккур ҳар доим мантикқа муҳтож, у мантиқ ёрдамида мукамалликка эришади.

Ғарбда мантиқ фани инглиз файласуфи Френсис Бэкон (1561-1625) томонидан ривожлантирилди. У ўзининг «Янги органон» асарида билишнинг индуктив методини асослаб берди. У индукцияни билиш усули, деб қаради.

Мантиқ масалалари янги даврда файласуфлар Р.Декарт, Г.Лейбниц, И.Кант диққатини ўзига тортди. Машҳур немис файласуфи Лейбниц (1646-1716) мантиқ илмининг тутган ўрнига алоҳида эътибор беради. У мантикни бошқа илмларни исботловчи, кашфиётлар методини ўрганувчи фан, деб таърифлади. Лейбниц мантикнинг тўртинчи - етарли асос қонунини асослаб берди.

XIX-XX асрдаги математика илмининг таракқиёти мантиқ илмининг янги йўналишларини келтириб чиқарди.

Джон Буль, О-де Морган, Порэцкий асарларида мантиқ илмида математика методларининг тадбиқ этилиши масалалари ишлаб чиқилди, математик логика шаклланди.

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т.: 1995, 66-бет.

2. Қаранг: Е.К.Войшвилло, М.Г.Дегтярёв. Лошқа Учебник для вузов – Москва, Гуманитарный издательский центр Владес, 1998 йил, 36-бет.

1. Ҳозирда таркибий қисмларига форма лёки символик мантиик.

2. Мантииқий семиотика ва методология киради.

Мантиқ илмининг асосини символик ёки формал мантиқ ташкил этади.

4. Билиш ва унинг асосий босқичлари

Мантиқ инсон тафаккурининг шакллари, усуллари, қонун-қоидалари тўғрисида баҳс юритадиган фандир. Инсон тафаккури мураккаб жараён. Бу жараённинг моҳияти, босқичлари фалсафий нуқтаи назардан талқин қилинганда шундай хулосага келиш мумкинки, инсон томонидан оламнинг англаниши (билиш) бир-бирига боғлиқ бўлган икки босқични ўз ичига олади: оламни ҳис қилиш йўли билан билиш; оламни ақл йўли билан билиш. Олам, ундаги предмет ва ҳодисаларни биз аввало сезгиларимиз ёрдамида биламиз. Оламдаги нарсаларнинг онгимиз таъсири натижасида сезгилар ҳосил бўлади. Сезгилар нарса ва ҳодисаларнинг алоҳида томонлари, хусусиятларининг инсон онгидаги инъикосидир. Инсоннинг олам ҳақидаги барча билимларининг биринчи ва дастлабки манбаи - сезги. Сезги туфайли инсон олам билан боғланади. Сезги ташқи оламдаги предмет ва ҳодисалар, уларнинг хусусиятларини билиш имконини беради. Сезгилар деганда, кўриш, эшитиш, там сезиш, ҳид сезиш, тери сезгиси назарда тутилади. Сезгининг бошқа барча турлари шу сезгилар мазмунидан келиб чиқади. Ҳиссий қабул қилишнинг иккинчи шакли идрок бўлиб ҳисобланади. Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида акс этиши натижасида вужудга келган предметнинг яхлит образи - идрок ҳисобланади. Тасаввур - ҳиссий қабул қилишнинг ўзига хос шакли. У акс этган предметнинг онгда из қолдириши ёки образли хотира, деб ҳам юритилади. Тасаввур инсоннинг олам ҳақидаги билимларининг сақланиши ва мустаҳкамланишига хизмат қилади, шу билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларни билишда муайян ўрин тутди. Тасаввур ҳиссий қабул қилишдан ақлий билишга ўтишда муҳим босқич бўлиб ҳисобланади. Шундай қилиб, сезги, идрок, тасаввур оламни ҳиссий билишнинг асосий шакллари дир. Улар психологиянинг ўрганиш объекти бўлиб ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, сезги, идрок, тасаввур инсон ақлий фаолияти билан чамбарчас алоқадорликда вужудга келади. Бошқача қилиб айтганда, ҳиссий тафаккур шакллари инсон ақли томонидан бошқарилади ва назорат қилинади. Буни шундай тушунмоқ жоизки, ҳиссий билиш инсонда соф, ақлий билишдан ажралган ҳолда мавжуд бўла олмайди. Ҳиссий ва мантиқий билиш ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини тақозо этади. Ҳиссий билиш мантиқий билишга ўтишнинг дастлабки зарурий босқичи, мантиқий билиш эса, ҳиссий билиш натижаларининг инсон миясида қайта ишланиши оқибатида вужудга келади. Гарчи, ҳиссий ва мантиқий билиш ягона билиш жараёнининг ўзаро бир-бирига боғлиқ икки томонини ташкил этса-да, улар ўзаро бир-бирларидан фарқланадилар:

1. Ҳиссий ва мантиқий билиш ўзига хос шаклларда намоён бўлади. Ҳиссий билиш (мушоҳада)нинг шакллари деганда, сезги, идрок; тасаввур назарда тутилади. Мантиқий билиш шаклларига тушунча, мушоҳада (ҳукм), хулоса киради.

2. Ҳиссий билиш оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида бевосита инъикос этилиши дир. Ҳиссий билиш натижасида объектив оламнинг инсон онгида аниқ субъектив образи ҳосил бўлади. Мантиқий билиш объектив оламнинг инсон онгидаги билвосита (яъни, сўзлар, сўз бирикмалар, гаплар воситасидаги) фикрий ифодасидир. Мантиқий билиш ҳиссий билиш натижаларини қайта ишлаш орқали ҳосил бўлади. Тушунча, мушоҳада, хулоса билимларининг тил воситасида ифодаланган шакли ҳисобланади. Тафаккурнинг тил билан узвий боғлиқлиги, унинг муҳим хусусияти ҳисобланади. Тил тафаккурнинг моддийлашувидир.

3. Аксари ҳолларда ҳиссий билиш оламнинг пассив инъикоси бўлиши мумкин. Ҳиссий билиш инсоннинг хоҳиш - иродасидан қатъий назар ҳосил бўлиши мумкин. Мантиқий билиш инсоннинг онгли, мақсадга йўналтирилган фаолияти натижаси ҳисобланади. Унга кўра, мантиқий билиш оламни

мушоҳада қилиш жараёнида турли-туман саволларнинг келиб чиқиши ва уларга жавоб излаш билан бевосита боғлиқ.

4. Мантиқий билиш, ҳиссий билишдан яна шу билан фарқланадики, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини чуқур, атрофлича очиқ беради; улар орасидаги алоқа ва муносабатларни аниқлайди.

5. Мантиқий билишда инсон хилма-хил билиш усулларидан (анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш, абстракциялаш, тушунтириш кабилар) фойдаланади, улар ёрдамида олам ҳақидаги билим - тушунча, муҳокама, хулосаларни ҳосил қилади. Мантиқий билиш, шунингдек, тушунчаларни умумийлаш ва чегаралаш, бўлиш ва туркумлаш, исботлаш ва рад қилиш, бир фикрдан бошқа бир фикрни ҳосил қилиш каби мантиқий усуллардан фойдаланишни тақозо қилади.

6. Ҳиссий билиш алоҳида предметлар тўғрисидаги инсоннинг дастлабки билимларини ифодалайди. Мантиқий билишда алоҳида предмет, ҳодисаларнинг умумий томонлари ифода этилади. Мантиқий билиш оламнинг инсон онгида билвосита, умумлашган ҳолда ифода этилишидир.

7. Мантиқий билишдан кўзда тутилган мақсад - чин билимларга (ҳақиқатга) эришишдир. Мантиқий билим тушунча, мушоҳада, хулосалар шаклида намоён бўлади.

Тушунча - предмет, ҳодисалар, уларга хос хусусиятлар, муносабатларнинг ифодаси ҳисобланади. Масалан: «Тошкент» (нарсани ифодаси), «Гўзаллик» (белгини ифодалайди), «Тенг» (муносабатни ифодалайди).

Мушоҳада (хукм) - предметлар билан хусусиятлар ўртасидаги алоқадорликни ифодалайди. Хукм (мушоҳада) тушунчалардан ташкил топади. Мушоҳада предмет ёки ҳодиса ҳақида тасдиқ ва инкор шаклида баён этилган фикрdir. Масалан: Одамийлик - юксак Ахлоқий фазилат.

Хулоса – илгариги билим асосида янги билим ҳосил қилишнинг мантиқий усули ҳисобланади. Хулоса фикрлар боғланишидан келиб чиқади. Фикрларнинг боғланиши янги билимни ҳосил қилиш имконини беради. Улар оламдаги нарса ва ҳодисалар алоқадорлигининг инсон онгидаги ифодасидир. Масалан, Металлар иссиқлик ўтказиши. А)Мис - металл. Б)Демак, мис ҳам иссиқлик ўтказиши. В)Бунда «А» ва «Б» фикрнинг боғланишидан янги В билим ҳосил бўлади.

5. Тафаккур шакллари. Мантиқ қонунлари

Тафаккур тил воситасида шаклланади. Тафаккур оламни мавҳумлаштириб, умумлаштириб акс эттиради. Мавҳумлик, умумийлик тил воситасида конкретлашади. Тил ёрдамида билимлар ҳосил қилинади, тўпланади, авлоддан-авлодга етказилади. Тил-кенг маънода олиб қаралганда, ахборот белгилари тизимини ташкил этади. Унинг асосий вазифаси-ахборотни шакллантириш, тўплаш, етказиш. Тил кишилар орасида муҳим алоқа воситаси ҳисобланади. Тиллар табиий ва сунъий тилларга бўлинади.

Табиий тиллар ёки миллий тиллар тарихан шаклланган товушлар ва графика (ёзув)нинг ахборот белгилари тизимидан иборат. Тафаккур шакллари табиий тиллар асосига қурилади. Табиий тиллар кўп функцияларни бажаради: кишиларнинг илмий ва амалий фаолиятлари жараёнида ўзаро бир-бирлари билан алоқа ва муносабатлар боғлаш имконини беради. Тил туфайли билим, кўникма ва малакалар авлоддан-авлодга ўтади, тил ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Сунъий тиллар табиий тиллар негизида яратилган ахборот белгилари тизимини ташкил қилади. Сунъий тил хабар, ахборотни аниқ, қисқа, тежамли баён этиш ва узатишга хизмат қилади. Математика, символик мантиқ, химия, мусиқа, ЭХМ учун алгоритмларда сунъий тиллардан фойдаланилади. Сунъий тил аниқ мазмунга эга бўлган фикрларни белгилар билан алмаштириш ва шу асосда ахборотни ихчамлаштириш, алгоритмлаш имконини беради. Мантиқда ҳам табиий, ҳам

формаллаштирилган сунъий тиллардан фойдаланиб, фикрлар баён этилади. Масалан: «Тошкент - Ўзбекистоннинг пойтахти». Бу фикрни «S-P»дир формуласи орқали ифодалаш мумкин.

Инсоннинг олам ҳақидаги фикрлари қанчалик турли-туман бўлмасин, уларнинг мазмуни ва тузилишида муайян умумийлик бўлади. Фикрлар тузилиши ва мазмунидаги бундай умумийлик мантиқий шакл деб юритилади.

Мантиқий шаклларда фикрлардаги умумийлик табиий (тушунча, мушоҳада, хулосаларнинг сўз ва гаплар воситасида ифодаланиши) ҳамда сунъий (шартли белгилар, формулалар, алгоритмлаш) тарзда ифодаланиши мумкин. Масалан: «Ўсимлик - организм», «Яхшилик - эзгуликнинг боши», «Ўзбекистон – мустақил давлат». Бу берилган мисоллар мушоҳада (ҳукм) ҳисобланади. Улар ҳар хил мазмунга эга. Лекин, улар мазмун жиҳатидан ўзаро бир-биридан қанчалик фарқланмасинлар, муайян умумийликка эгалар. Ўар уч фикр тасдиқ ҳукм (мушоҳада)га мисол бўла олади ва уларни «S-P»дир мантиқий шаклида ифодалаш мумкин.

Фикрларнинг тузилишидаги ва боғланишидаги умумийлик мантиқий шаклларда ўз ифодасини топади. Масалан: «Агар электр токи берилмаса, трамвай тўхтайдди», «Агар сув танқис бўлса, экин яхши ривожланмайди». Бу ҳар икки мушоҳада мазмун жиҳатидан ўзаро бир-биридан фарқ қилади, лекин мантиқий тузилишида умумийлик (ўхшашлик) бор. Ҳар икки ҳукм «агар» сўзи билан бошланган ва уларда S билан P муносабати шарт борлигидан далолат беради.

Шунинг учун ҳам бу ҳар икки ҳукмни; Агар S-P бўлса, S_1-P_1 дир формуласи орқали ифодалаш мумкин. Шундай қилиб, мантиқий шакллар фикрларнинг умумий томонларини ифодалайди. «S - P» дир формуласи тасдиқ мушоҳадани, «S -P эмасдир» инкор мушоҳадани ифодалайди.

Мантиқ қонунлари

Оламни билишдан мақсад - чин билимлар ҳосил қилиш, яъни ҳақиқатларга эришишдир. Чин билимлар ҳосил қилишнинг икки асосий шартини мавжуд:

1. Олам, ундаги предмет ва ҳодисалар, улар орасидаги алоқадорликларнинг фикрларда тўғри акс этиши (фикрнинг объектга мувофиқлиги).

2. Тўғри фикрлаш (тафаккур) қонунларини билиш ва уларга риоя қилиш.

Тўғри фикрлаш қонунларилари тафаккур қонунлари - деб юритилади. Тафаккур қонунлари инсоннинг тарихий тараққиёти ва билиш соҳасидаги тажрибаси асосида шаклланган. Тафаккур қонунларида инсонга хос фикрлаш жараёнининг энг оддий, энг умумий хусусиятлари акс этган. Тафаккур қонунлари муҳокама жараёнида фикрлар орасидаги муносабатларга тааллуқли бўлади. Фикрларнинг тўғри тузилганлиги ва улар орасидаги ички алоқадорлик мантиқ қонунларида ўз ифодасини топади. Мантиқ қонунларига қуйидагилар киради: 1) айният қонуни; 2) зиддиятсизлик қонуни; 3) мустасно қонуни; 4) етарли асос қонуни. Мантиқ қонунлари фақат инсон фикрларигагина татбиқ этиладиган қонунлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам улар тафаккурнинг хусусий қонунлари, деб юритилади. Тафаккур қонунлари фикр – муҳокамалар орасидаги энг умумий, зарурий, такрорланадиган, қатъий, ички алоқадорликларни ифодалайди ҳамда мантиқий (яъни тўғри) фикр юритиш йўллари кўрсатади. Айният, зиддиятсизлик, учинчиси мустасно қонунлари Аристотелнинг «Метафизика» асарида таърифлаб берилган. Етарли асос қонуни немис файласуфи, математик Лейбниц томонидан асосланган. Мантиқ қонунлари мантиқий фикрлашнинг тўғри амалга ошишини таъминлайди.

Айният қонуни

Айният лотинча «Zex identitatis» сўзидан олинган бўлиб, айнан, ўхшаш маъноларни беради. Айният қонуни моддий оламнинг муҳим томони, хусусиятини ифодалайди. Маълумки, олам ўзгариб, доимо ривожланиб туради. Ҳаракат - реалликнинг атрибути ҳисобланади. Лекин узлуксиз кечаётган бу жараёнлар (ҳаракат, ўзгариш, тараққиёт) нарса ва ҳодисалардаги вақтинча сокинликни, мувозанатни инкор этмайди. Нисбий сокинлик, мувозанат мавжудликнинг муҳим томонини ташкил этади. Масалан: уй ер билан биргаликда соатига 1000 км тезликда ўз ўқи атрофида ва секундига 36 км тезликда қуёш атрофида айланади. Уйнинг атомлари секундига ўнларча минг километр ҳаракатланади. Вақт ўтиши билан узлуксиз ҳаракат ҳеч нарса қолдирмайди. Лекин маълум вақт мобайнида нарсалар (масалан, уй) нисбий мувозанатда бўлади. Демак, ҳар бир нарса, ҳодиса қанчалик ўзгаришга учрамасин, унинг асосий хусусиятлари, сифати муайян вақт мобайнида сақланиб қолади. Айнан шу хусусият ўрганилаётган объектнинг бирлигини, айнанлигини, барқарорлигини ифодалайди ва бу нарса бизнинг фикримизда акс этади. Нарса ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги, барқарорлик уларни тадқиқ қилиш қонуниятларини очиш имкониятини беради.

Айният қонуни нарса ва ҳодисалардаги ўхшашлик, умумий томонларнинг фикрдаги ифодасига таянади. Олам турли-туман кўринишларга эга, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро қанча фарқланмасин умумийликка, аниқликка эга. Шу умумийлик туфайли инсон уларни ўзаро бир-биридан фарқлайди. Айният нарса ва ҳодисаларнинг маълум муносабатда ўхшашлигини, тенглигини ифодалайди. Масалан: (А)«Тошкент» «Ўзбекистоннинг пойтахти» (Б) тушунчаларини олайлик. Бу ҳар икки (А) ва (Б) тушунча бир маънони ифодалайпти, бу тушунчалар айният қонунига бўйсунди.

Айният қонунига мувофиқ, муҳокама, баҳс, мунозара жараёнида ҳар бир фикр айнан бир маънода ишлатилмоғи лозим. Айният қонуни муҳокама жараёнида маълум вақт мобайнида, маълум муносабатда тушунча - фикр ўз маъносини сақлаб қолсин, деган талабни олдинга суради. Аниқ, равшан фикрлашнинг асосий шартлари деганда уч нарса назарда тутилади. 1) объектнинг бирлиги, айнанлиги; 2) вақтнинг айнанлиги; 3) муносабатнинг айнанлиги.

Формал логикада айният А-А дир. «А бўлмаган нарса А- эмасдир» тарзида ифодаланади. «Математик» логикада айният $A \rightarrow B$ тарзида ифодаланади. Бунда \rightarrow импликация белгиси, деб юритилади ва у А ва В орасида маълум муносабат (тенглик, айнанлик) борлигига ишора қилади. Айният қонуни фанда, санъатда, ҳаётда кенг қўлланилади. Кишиларнинг олам ҳақидаги билимлари нарса ва ҳодисалардаги умумийлик (ўхшашлик)нинг ифодаси сифатида намоён бўлади. Тушунчалар, муҳокамалар, хулосалар шу айнийлик, ўхшашликнинг ифодаси ҳисобланади. Биз нарса ва ҳодисаларнинг микдорий муайянлигини сонларда «бир», «икки», «уч»... деб, сифат ва хусусиятларни «чиройли», «яшил», «ақлли»..., муносабатларини «катта», «кичик», «тенг»... деб ифода этамиз; нарса ва ҳодисалар, уларнинг хоссалари, муносабатлари ҳақида мушоҳада қиламиз. Фикрлар, мушоҳадалар орасидаги муносабатларни аниқлаш орқали илгариги билимлар асосида, янги билимлар ҳосил қиламиз. Буларнинг ҳаммаси нарса ва ҳодисалардаги муайянлик, доимийлик, барқарорликнинг инсон онгидаги ифодасидан ўзга нарса эмас. Илмий изланишда айният қонунини билиш муҳим аҳамият касб этади. Фанларда айнанлик, ўхшашлик ўзига хос ифодаланади, масалан, математикадаги тенглик, эквивалентлик, алгоритмлар, ҳозирги ўзбек тилидаги маънодош (эквивалент) сўзлар, кимёдаги кимёвий элементлар, атом оғриликларидаги айнанлик, ўхшашлик ва ҳоказо.

Фанларда ишлаб чиқарилган атамалар, категориялар тафаккурнинг айният қонунига бўйсунди. Илмий изланиш одатда нарса ва ҳодисаларга хос бўлган муҳим томонларни, ички қонуниятларни очишга қаратилган бўлади. Тадқиқотчи шу нарсани унутмаслиги лозимки, ҳар бир нарса қанчалик ўзгаришга учрамасин, маълум вақт мобайнида ўзининг асосий хусусиятларини, ички алоқа ва муносабатларини сақлаб қолади. Айнан шу барқарор томонлар, хусусиятлар, алоқа ва муносабатлар ўрганилаётган объектнинг айнанлиги, ўхшашлигини ифодалайди ва унга хос бўлган ички қонуниятларни очиш имкониятини беради. Нарса ва ҳодисаларни ўрганиш жараёнида уларга

хос бўлган барқарор, ички, муҳим, улар моҳиятидан келиб чиқадиган хусусиятларни аниқлашдан ички моҳиятли томонларни билишга қараб борилади. Бунда объектни ўрганиш шартларидан бири - уни бошқа нарса ва ҳодисалардан ажратиб олиб ўрганиш бўлиб ҳисобланади. Кўриниб турибдики, тафаккурда нарсалардаги ўзгаришларгина эмас, балки улардаги сифат муайянлиги, доимийлик, барқарорлик ҳам ақс этади.

Илмий изланиш нарса ва ҳодисалар моҳияти, ички қонуниятини аниқлаш мақсадида олиб борилади. Бу эса ўз навбатида нарса ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги, нарсалар орасидаги барқарор муносабатларни барқарор фикрлар (тушунча, муҳокама) орқали ифодалашни тақазо этади. Қонуниятлар бир нарса, бир объектга эмас, балки умумга (нарсалар туркумларига), бир қатор объектларга тааллуқли бўлади, ҳамда улардаги умумийлик, ўхшашлик, айнанлик томонларини ўрганиш орқали очилади.

Айният қонуни илмий муаммо доирасида олиб бориладиган илмий мунозараларда кенг қўлланилади. Бунда илмий мунозаранинг муваффақияти кўп жиҳатдан мантиқий фикрлаш даражасига, муҳокама этилаётган нарсалар доирасини аниқ белгилашга, муҳокама асосини тўғри аниқлашга боғлиқ бўлади.

Айният қонунининг бузилиши «тушунчаларни ўзгартириб қўйишда» намоён бўлиши мумкин. Тушунчани ўзгартириб қўйиш деганда, унинг ҳажмини ўринсиз кенгайтириш ёки торайтириш, мазмунини ўзгартириш (дастлаб бир маънода, кейинчалик бошқа маънода ишлатиш) назарда тутилади. Оқибатда «тушунчани ўзгартириб қўйиш» фикрдаги чалкашликни, ноаниқликни келтириб чиқариши мумкин бўлади. «Тушунчани ўзгартириб қўйиш» муҳокама объектини ўзгартириб юбориш, яъни бир нарса ҳақида фикр юрита бошлаш, уни тугалламасдан бошқа нарсага ўтиб кетиш маъносини билдиради. Муҳокама предметини, тушунчани ўзгартириб юбориш беихтиёр ёки атайлаб амалга оширилиши мумкин.

Айният қонунининг бузилиши тезисни (яъни фикрни) ўзгартириб қўйишда ҳам намоён бўлади. Бирон бир фикрни исботлаш ёки рад этишда онгли, ёки беихтиёр равишда бир фикрни бошқа бир фикр билан алмаштириш «тезисини ўзгартириб қўйиш» деб юритилади.

Тезисни ўзгартириш фанда, сиёсатда ва бошқа соҳаларда кўриниши мумкин. Республикамиз Президенти Каримов И.А. «Ўзбекистан ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» рисоласида ХХ аср охиридаги кузатилаётган диний уйғониш ижтимоий ҳодисаси устида тўхталиб, «ислом уйғониш» ҳодисасини таҳлил қилишда диннинг маънавий қадриятлари билан дин ниқоби остида сиёсий ва тажовузкор мақсадлар орасидаги фарқни тушуниш ниҳоятда муҳим эканлигини таъкидлаган эди.

Айрим ҳолларда илмий изланишларда айният қонунининг бузилиши натижасида кузатиладиган фикрдаги ноаниқлик, чалкашлик, ғализлик тадқиқот объектини яхши билмасликдан, етарли ўрганмасликдан келиб чиқади.

Аниқлик – тўғри фикрлаш услубининг энг асосий қондаси. Айният қонуни фикрдаги ноаниқлик – кўп гапирса ҳам, ҳеч нарса демаслик мумкинлигини кўрсатадиган қонундир. Айният ўрганилаётган объект ҳақидаги билимларнинг аниқ, равшан, изчил баён этилишини таъминлайди. Айният фикрдаги аниқлик, нисбий муайянлик, барқарорликнинг ифодаланишидир. Олим, фозил кишилар фикрлаш маданиятлари юқорилиги билан бошқалардан фарқланадилар. Ўз фикрини қисқа, аниқ, равшан баён эта олиш ҳар бир тадқиқотчи олдига қўйиладиган энг асосий талаб ҳисобланади.

Зиддиятсизлик қонуни.

Зиддиятсизлик қонуни ҳақидаги дастлабки маълумотни Платоннинг «Евтидем» номли диалогда учратамиз. Платон бу ҳақда бир нарсанинг ўзи ҳам бўлиши, ҳам бўлмаслиги мумкин эмас, дейди. Аристотель бу қонуннинг моҳиятини ўзаро қарама-қарши фикрлар бир вақтнинг ўзида бараварига чин бўлиши мумкин эмас; айнан бир нарса бошқасига айна нисбатда ҳам мос бўлиши, ҳам мос бўлмаслиги мумкин эмас, деб тушунтирган. Зиддиятсизлик лотинча «Zex contradictions» сўздан олинган. Тафаккурнинг бу қонунини предмет ва ҳодисаларга хос бўлган томонларининг ўхшашлиги, тафовути ва ўзаро боғланишларининг инсон онгидаги инъикоси сифатида баҳоламоқ лозим. Маълумки, оламдаги нарсалар муайян ҳислатларга эга. Бу ҳислатлар предметлар мавжудлигини ифодалайди. Олам шундай тузилганки, айнан бир нарсанинг ўзи айна бир шароитда, айна бир вақтда маълум хусусиятга ҳам эга бўлиш, ҳам эга бўлмаслиги (масалан, ҳам «оқ», ҳам «қора» бўлиши) мумкин эмас. Мана шу хусусият мантиқнинг зиддиятсизлик қонунида ўз ифодасини топган. Мазкур қонун тафаккурдаги зиддиятни бартараф этишга қаратилган. Бу қонунга мувофиқ айна бир нарса ҳақида, айна бир вақтнинг ўзида, айна бир нисбатда айтилган икки қарама-қарши фикр бирданига чин бўлиши мумкин эмас: улардан бирининг чинлиги иккинчисининг ҳатолигини келтириб чиқаради. Масалан: А-В дир ва А-В эмасдир деган икки фикр бир вақтнинг ўзида чин бўлиш мумкин эмас. Муҳокамада зиддиятлар турли кўринишларда учраши мумкин. Масалан, агар якка тасдиқ маъносига «S-P дир» мушоҳадаси чин бўлса, унинг инкори «S-P эмасдир» хато ҳисобланади. Шунингдек, фикрдаги зиддиятлар умумий тасдиқ ва умумий инкор умумий тасдиқ ва жузъий инкор; умумий инкор ва жузъий тасдиқ фикрлар орасидаги муносабатларда кузатилиши мумкин. Бу кўрсатилган фикрлар ўзаро қарама-қарши бўлиб, уларнинг ҳар иккиси бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас. Бир вақтнинг ўзида, бир нисбатда чин бўлиши мумкин бўлмаган фикрлар мантиқда қуйидаги формулалар ёрдамида ифодаланади:

S - P дир ва S - P эмасдир.

Ҳеч бир S - P эмасдир ва ҳар бир S - P дир.

Ҳамма S - P дир ва баъзи S - P эмасдир.

Ҳеч бир S - P эмасдир ва баъзи S - P дир.

Зиддиятсизлик қонунининг ифодаланиш а ва а (а эмас). Бу мантиқда а а формуласи ёрдамида ифодаланади. Зиддиятсизлик қонуни унинг амал қилишдаги шарт-шароитларни яхши билиш, таҳлил қилишни талаб этади. Мантиқ талабларини билиб ёки билмай туриб бузиш ҳақиқатни яшириш, ундан кўркиш, беркиниш, ёлғон фикрларни исботлашга олиб келади.

Зиддиятчилик қонуни тафаккурнинг муҳим хусусияти фикр зидлигига йўл қўймасликни талаб қилади. Унга кўра бир вақтнинг ўзида бир масала юзасидан, бир нарсага нисбатан икки зид фикрнинг бўлиши мумкин эмас. Лекин турли маънода, турли вақт бирлигида, турли нисбатда бир масалага нисбатан икки зид фикрнинг мавжуд бўлиши мумкин. Зиддиятсизлик қонуни фикр бирлигини, вақт бирлигини, объект бирлигини, нисбат ёки муносабат бирлигини асосий шартлар сифатида қўяди, ҳамда бирон бир саволга бир вақтнинг ўзида ҳам «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериши мумкин эмаслигини назарда тутаяди. Зиддиятсизлик қонуни фақат фикрлаш жараёнига тааллуқли. Худди айният қонунидаги сингари бунда ҳам фикрдаги муқимлик, барқарорлик назарда тутилади. Шундан келиб чиққан ҳолда зиддиятсизлик қонунига кўра айнан бир предмет ҳақида қарама-қарши фикрларни баён этиш мантиқсизлик, деб ҳисобланади. Зиддиятсизлик қонуни оламдаги нарса ва ҳодисаларда рўй бериб турадиган узлуксиз ўзгариш жараёнини инкор этмайди. У фақат фикрдаги зиддиятни инкор этишга қаратилган. Фикр зиддиятини ҳаёт, олам тараққиёти зиддиятидан фарқламоқ керак. Ҳаёт зиддияти тараққиёт манбаи бўлиб ҳисобланади. Оламдаги мавжуд зиддиятлар диалектик зиддиятлардир. Зиддиятсизлик қонуни оламнинг моҳиятини, хусусиятлари, муносабатлари, уларга хос бўлган зиддиятларни изчил, тартибли, бир-бирига зид

бўлмаган фикрларда баён этишни талаб қилади. Тафаккурнинг зиддиятсизлик қонуни борлиқни ва у ҳақидаги инсон фикрларини ўрганишдан келиб чиққан.

Мантикий фикрлаш зиддиятларсиз фикрлаш маъносини билдиради.

Тафаккурдаги зиддият икки кўринишда намоён бўлади; қарама-қарши (контрар) ва зид (контрадиктор). Контрар латинча «*contrartius*» сўзидан олинган бўлиб, қарама-қарши деган маънони ифодалайди. Контрар фикрлар деганда бир-бирига қарама-қарши маънони ифодалайдиган фикрлар назарда тутилади. Қарама-қарши (контрар) муносабатни қуйидагича ифодалаш мумкин: Бир нарса ёки ҳодиса ҳақидаги икки фикр (А ва В) ўзаро бир-бирини инкор этади, бир-бирига қарама-қарши. А фикрнинг чинлиги В нинг хатолигини ёки В нинг чинлиги А нинг хатолигини англатади. Ўар икки (А ва В) фикр бир вақтнинг ўзида хато бўлиши мумкин. Масалан: Барча йигитлар хоккейга қизиқади - А фикр. Ўеч бир йигит хоккейга қизиқмайди - В Бу контрар фикрлар, Уларнинг ҳар иккиси ҳам хато, чунки ҳақиқий аҳволни тўғри акс эттирмаяпти. Уларнинг хатолиги зарурий равишда учинчи фикрнинг (Баъзи йигитлар хоккейга қизиқади) - чинлигини келтириб чиқаради.

Контрадиктор латинча «*contradictorius*» сўзидан олинган бўлиб, зид маънони ифодалайди. Контрадиктор тушунчалар, контрадиктор муҳокамалар деганда бир-бирига тамоман зид фикрлар назарда тутилади.

Мантикий зиддият сўз зиддияти, фикр зиддияти деб ҳам номланади. Сўз зиддияти одатда инсоннинг ўз нуқтаи-назарига эга эмаслиги, объектни етарли билмаслигидан далолат беради ва оқибатда баён этилган фикр ноаниқ, чалқаш, ғализ бўлади; муаллифда иккиланиш сезилиб туради. Чалқашлик, ноаниқлик, ўз фикрини тўғри ва изчил баён эта билмаслик, фикрдаги зиддият инсон тафаккурида кузатиладиган камчиликлар ҳисобланади.

Зиддиятсиз фикр юритиш қондаси кишиларга қадимдан маълум бўлган. Марказий Осиё мутафаккирларидан Ал-Ғаззолий (1059-1111) зиддиятсизлик инсоннинг барча фикрларига тааллуқли бўлмоғи лозимлигини кўрсатган эди.

Зиддиятсизлик қонунининг моҳиятини чуқур англаб олиш, изланишларда илмий муаммони тўғри аниқлаш, унга доир илмий фаразни ишлаб чиқиш, илмий муаммони тадқиқ этишда муҳим ўрин тутди. Зиддиятсизлик тафаккурнинг барча кўринишларида (тушунча, муҳокама, хулоса), фанлар мазмунида ўз ифодасини топади. Масалан: органик ва ноорганик олам, мусбат ва манфий заряд, ўткир, ўтмас ва тўғри бурчак, унли ва ундош товуш, тўғри ва эгри чизик, унитар ва федератив давлат, тоталитаризм ва демократизм кабилар.

Учинчи истисно қонуни

Учинчиси истисно қонуни маъно жихатидан зиддиятсизлик қонунининг бевосита давоми бўлиб, фақат зид (ўзаро бир-бирини тамомила инкор этувчи) фикрларга нисбатан қўлланади. Бу қонун қуйидагича таърифланади: бир-бирига зид бўлган икки фикр (муҳокамадан) бирининг чинлиги ҳамиша иккинчисининг хатолигини келтириб чиқаради, учинчиси бўлиши мумкин эмас, яъни истисно қилинади. Тафаккурнинг бу қонунини буюк юнон файласуфи Аристотель икки зид фикр орасида учинчисининг бўлиши мумкин эмас, деб таърифлаган. Мантиқнинг бу қонуни белги, хусусият, муносабатнинг нарсага хос эканлигини тасдиқлайди ёки инкор этади. Бунда бир нарса ҳақида икки бир-бирига батамом зид фикрлар ўртасидаги муносабатлар назарда тутилади. Масалан: Бу геометрик шакл - ўткир бурчакли учбурчак (А - В дир). Бу геометрик шакл - ўткир бурчакли учбурчак эмас (А - В эмасдир) фикрлари ўзаро зидлик муносабатида. Улар мантиқда А ёки В ёки В эмасдир формуласи билан ифодаланади. Математик мантиқда бу қонун $a \vee \bar{a}$ формуласи шаклида берилади. Бунда а ҳар қандай фикрни, «а» унга зид бўлган фикрни, \bar{a} зидлик белгисини ифодалайди.

Учинчиси истисно қонуни зиддиятсизлик қонуни каби фикрнинг изчил, зиддиятсиз бўлишини талаб этади. Шу билан бир қаторда учинчиси истисно қонуни икки зид фикр бир вақтнинг ўзида ҳам чин, ҳам хато бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади. Учинчиси истисно қонуни объект, вақт, муносабат айнанлигини тақозо қилади. Учинчисини истисно этувчи фикрлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-алоҳида нарса ёки ҳодисага нисбатан бирон бир нарсанинг тасдиқланиши ёки инкор этилиши; S - P дир ва S - P эмасдир. Бу якка тасдиқ ва якка инкор фикрлар орасидаги муносабатни англатади;

-туркумга мансуб нарсалар, ҳодисалар ва алоҳида олинган предмет ҳақидаги ниманидир тасдиқланиши ёки инкор этилишини;

-туркумга мансуб нарсаларга нисбатан ниманидир инкор этилиши ва алоҳида нарсага нисбатан шу белгининг тасдиқланиши.

Учинчиси истисно қонуни фикрларимизнинг аниқ, равшан, зиддиятсиз бўлишини талаб қилади. Учинчиси истисно қонунининг амал қилиш ҳолатлари турли-туман, ундан алоҳида нарсалар ҳақида фикр юритганда ҳам, мураккаб жараёнларни ўрганганда ҳам фойдаланиш кўзда тутилади. Учинчиси истисно қонуни тўғри фикрлашнинг асосий шартларидан бўлса-да, тўғри тафаккур қилиш, чин билимлар ҳосил қилиш учун унинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун мавжуд нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муносабатларини чуқур, атрофлича ўрганиш талаб қилинади. Учинчиси истисно қонуни муҳокама жараёнида тўғри хулоса чиқариш имконини беради. Лекин бунинг ўзига хос шарти мавжуд: Учинчиси истисно қонуни зид фикрларгагина тегишли булади. Учинчиси истисно қонунининг илмий изланишларни олиб боришда ўзига хос ўрни бор. У назарий тадқиқотлар жараёнида фикрдаги ноаниқликни, чалкашликни бартараф этишнинг муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Унинг ёрдамида инсон билими нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига қадар чуқурлашиб боради ва таъкидлаш жоизки, зидликнинг томонларидан бири айрим ҳолларда ноаниқ бўлиб қолаверади. Бу ҳол учинчиси истисно қонунининг дихотомияга хос томонларини ҳисобга олишни талаб қилади. Учинчиси истисно қонуни тадқиқотчидан ўз фикрларини аниқ, равшан, зидликсиз баён этишни, рақибининг фикрларини инкор этишнинг асосларини топишни, ўз нуқтаи-назарига эга бўлишини талаб қилади. Илмий тадқиқотда ундан фойдаланиш учун бирон-бир фикрни инкор этишнинг ўзи кифоя қилмайди. Шунга эришиш лозимки, тадқиқотчи муайян мавзудаги ўз нуқтаи-назарини баён қилишнинг мантикий усулларида фойдалана билсин, далиллар асосида ўз фикрини асослай билсин. Бунинг учун мантиқ қонунларидан ташқари тадқиқот объектини чуқур билиш, у тўғрисидаги мавжуд билимларни ўзлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда тадқиқотнинг қиймати унда инкор этилган фикрлар билан ўлчанмайди, балки инкор этилган фикрларнинг асоссиз эканлигини исботлайдиган далиллар воситасида муаммога ўз ечимини бериш, ўз мустақил фикрини шакллантириш илмий ижоднинг муваффақиятини таъминлайди.

Етарли асос қонуни

Бизнинг олам, ундаги бирон нарса, ҳодиса ҳақидаги фикримиз чин ёки хато бўлиши мумкин. Фикрнинг чинлиги тафаккурга хос хусусият бўлиб, чин фикрлар ҳақиқатлар, деб юритилади, уларга амалий ва назарий фаолият туфайли эришилади. Чин фикрлаш тўғри фикрлашдир, тўғри фикрлаш аниқлик, равшанлик, изчиллик, зиддиятсизлик билан бир қаторда асосланганликни, исботланганликни талаб қилади. Бу нарса тафаккурнинг етарли асос қонунида ўз ифодасини топади.

Етарли асос қонуни, немис файласуфи ва мантиқшунос олим Лейбниц (1646-1716) томонидан тавсифлаб берилган. Лекин у ҳақидаги дастлабки фикрлар антик даврга мансуб бўлиб, юнон файласуфлари Левкипп (эр.ав. 500-450) ва Демокрит (эр.ав. 460-370) томонидан баён этилгани маълум. Улар ҳеч қандай нарса бирон-бир асос, сабабсиз пайдо булмайди, ҳамма нарса бирон бир

асос ва зарурият туфайли юзага келади, деб билганлар. Лейбниц нуқтаи-назарича, ҳамма нарса ўз мавжудлигининг муайян асосларига эга. Ҳар бир ҳодиса ҳақидаги фикр етарли асосга эга бўлган тақдирдагина, чин бўлиши мумкин. Ўар қандай чин фикр асосланган бўлмоғи лозим. Фикрнинг асослари деганда реал ва мантиқий асослар назарда тутилади. Фикрнинг чинлиги унда воқеликнинг қанчалик тўғри акс эттирилганлигига боғлиқ. Бу нарса реал асос сифатида номланади. Лекин фикрни асослаш учун ҳар сафар инсон тажрибасига, амалиётига мурожаат қилиш шарт эмас. Етарли асос деганда мантиқий асос назарда тутилади. Инсон олам ҳақида билим ҳосил қилар экан, фақат ўз тажрибасига эмас, балки бошқалар тажрибасига ҳам таянади. Бу тажриба инсоният қўлга киритган билимларда мужассамлашган бўлади. Илмий билимлар тараққиёти туфайли қонун ва қонуниятлар, аксиомалар, тамойиллар ва бошқа билимлар ишлаб чиқилади ва улар фанлар мазмунида ифодаланади. Бу билимлар кишиларнинг одам ҳақидаги янги билимлар ҳосил қилишлари учун етарли асос вазифасини ўтайди. Демак, қандай билим асосланган бўлмоғи лозим, деганда мантиқий асос назарда тутилади. Мантиқий асосланганлик фикрлар изчиллиги, кетма-кетлиги, бир фикрнинг бошқа бир фикрдан келиб чиқиши тарзида кечади. Фикр, мулоҳаза, мушоҳаданинг чинлиги бошқа чинлиги исботланган фикрлар ёрдамида исботлаб берилади. Етарли асос қонуни: агар А фикр чин бўлса, унинг асоси В ҳам чин бўлиши керак, тарзида ифодаланади. Бунда А - фикрни, В - унинг асосини ифодалайди. Илмий тадқиқот фикрлар мужассами, изчиллигида ифодаланади, Бунда бир фикрнинг иккинчисидан, унинг ўз навбатида бошқа фикрдан келиб чиқиши илмий билиш жараёнининг узлуксиз давом этиш имкониятларини ифодалайди. Бу ҳолни мантиқда фикрлар тизимини ифодаладиган (а-в), (в-с), тарзида бериш мумкин. Фикрлар билан уларнинг асоси орасидаги алоқадорлик объектив мазмунга эга, унда оламдаги реал муносабатлар акс этади...

Етарли асос қонунида нарса ва ҳодисалар орасидаги турли боғланишлар акс этади. Масалан: сабабий боғланишлар. Сабабий боғланишларни кенг маънода тушунмоқ жоиз: Асосланган фикр деганда фикрлардаги сабаб – оқибат алоқадорлиги назарда тутилади. Демак, чин билим оламдаги ва фикрдаги алоқадорликларни тўғри акс эттирган билимдир. Инсон билиш жараёнида асос сифатида илгаридан ҳосил қилинган фикрлар тизимига суяниши мумкин. Бу фикрлар тизилмасидаги айрим фикрлар асосни ифодаласа, бошқалари натижани - янги билимни ифодалайди. Шу тариқа фикрнинг тўғрилигини асослаш учун келтирилган фикрлар мантиқий асос, деб юритилади. Реал асос ҳам, мантиқий асос ҳам инсон билимларида мушоҳадалар тарзида намоён бўлади. Объектив реалликда сабабий алоқадорлик воқеалар кетма-кетлигида намоён бўлади. Дастлаб мавжуд, бирон-бир натижага олиб келадиган ҳодиса - сабаб (асос), унинг натижаси – оқибати янги фикр ҳисобланади. Айрим ҳолларда реал мавжуд сабаб ва фикрий асос (муҳокама) ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши мумкин. Масалан: ер уст қатламининг музлаши йўл транспорт ҳодисаларининг кўпайишига олиб келади. Лекин ҳар доим ҳам сабаб ва фикрий асос ўзаро мувофиқ, келавермайди.

Аксари ҳолларда билиш жараёни ҳосил қилинган билим (натижа)ни баён этишдан шу натижанинг мантиқий асосларини келтиришга қараб боради. Мантикнинг етарли асос қонуни бошқа турдаги муносабатларни (яккалик, махсуслик ва умумийлик, бутун ва қисм) ҳам ифодалайди. Инсон бирон-бир нарса ҳақида фикр юритар экан, умумийликдан яккаликка қараб бориш орқали шу нарса ҳақида янги билим ҳосил қилиши мумкин. Бунда умумийликка хос бўлган томонлар, қонуниятлар алоҳида нарса ва ҳодисаларга татбиқ этилади: умумийлик асосни, янги билим эса натижани ифодалайди. Асос билан натижа орасидаги ўзаро боғланиш тушунчалар, мулоҳазалар, хулосалар орасидаги боғланиш ифодаси ҳисобланади: Умумий ва якка тушунчалар, умумий ва якка мушоҳадалар, ҳосил қилинган хулосалар изчиллиги ва кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар бунга мисол бўла олади. Етарли асос қонунига риоя қилиш фикрнинг мантикли, тартибли, ишонарли бўлишини таъминлайди, чин билимни асоссиз қарашлар, уйдирмалар, ақидалардан ажратиш имконини беради.

Етарли асос қонуни илмий билишда муҳим ўрин тутди. Фанлар мазмуни, қонунлари, тамойиллари, илмий қарашларнинг асосланиш натижаси бўлиб ҳисобланади. Тадқиқотчи тадқиқот

объектини ўрганиш жараёнида уни ҳосил қилган реал сабаблар, унинг бошқа объектлар билан муносабатларини таҳлил қилади, илгариги билимлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўз қарашларини далиллайди, мантиқий изчилликда янги хулосалар чиқаради.

Кўриниб турибдики, мантиқ қонунларини билиш ва улардан фойдаланиш илмий изланишда муҳим ўрин тутаяди. Чунки тадқиқотчига тўғри тафаккур қилиш, бир муҳокамадан бошқа бир муҳокамага ўтиш қоидаларини, ўз фикрларини аниқ, изчил, зиддиятсиз, асосли баён қилиш йўлларини ўргатади.

Илмий ижод ва амалиётнинг туб мақсади чин, объектив мазмунга эга бўлган билимларни ҳосил қилиш ҳисобланади. Чин билим инсондан мантиқ қонунларини билиш билан бир қаторда исботлаш ва рад этиш мантиқий усулларидан унумли фойдаланишни тақозо этади. Илмий билишнинг энг умумий хусусияти шундан иборатки, илмий изланиш натижасида қўлга киритилган билим фан соҳасидаги ютуқ деб ҳисобланиши ва фан мазмунига киритилмоғи учун мантиқий исботлаш талабларига жавоб бермоғи лозим. Исбот ва рад этиш мантиқнинг етарли асос қонунидан келиб чиқадиган мантиқий усуллардир.

Исбот бирон-бир фикрнинг чинлигини бошқа фикрларни келтириш орқали асослашнинг мантиқий услубидир. Аристотель ўз фикрини исботлай олишни инсон тафаккурининг энг муҳим хусусияти деб билган. Қадимги Хинд мантиқшунослари (IV-V асрлар) исботлаш мантиқий усулини чуқур ўрганганлар ҳамда исботлашни қуйидагича тушунтирганлар: фикр (тезис) - асос — далил - хулоса. Тезис (фикр) исботланиш лозим бўлган фикр, асос - унинг чинлигини исботлайдиган фикр; далил - ўхшашликни, умумийликни топиш, хулоса-ҳосил қилинган янги фикр. Ал-Форобий исбот тўғрисидаги билим мантиқнинг асосини ташкил этади деб ҳисоблаган.

Оддий суҳбат, илмий мунозара жараёнида кишилар суҳбатдошлари, муҳолифларини ўз фикрларига ишонтиришга ҳаракат қилганлар ва ўз нуқтаи-назарларини химоя қилганлар. Бошқа фикрни ҳақиқат эмас, деб ҳисоблаганларини рад этганлар ва бунда исбот ва рад этишнинг мантиқий усулларидан фойдаланганлар.

Инсоният тафаккури тараққиёт шундан далолат берадики, фикрнинг исботланганлик, далилланганлик даражаси унда оламдаги мавжуд нарсалар, ҳодисалар, улар орасидаги алоқадорликларнинг қанчалик тўғри ва ҳар томонлама акс этишга боқлиқ. Нарса ва ҳодисалар алоқадорлиги фикрлар алоқадорлигини келтириб чиқаради. Оламдаги ва фикрдаги алоқадорликлар ҳар доим яққол кўзга ташланавермайди. Фикрлар орасидаги алоқадорликни топа билиш ва шу асосда бирон-бир фикрнинг тўғрилигини асослаш билиш жараёнида муҳим ўрин тутаяди.

Исбот-исботлаш талаб этилган фикрни тўғри, ҳақиқат деб қабул қилинган фикрдан келтириб чиқариш жараёнини ифодалайди. Исбот ўзига хос тузилишга эга: тезис, аргументлаш ва исбот этиш усуллари (демонстрация) унинг муҳим томонлари бўлиб ҳисобланади.

Тезис - исботланиши лозим бўлган фикр.

Аргумент - тезисни исботлашда қўлланиладиган тўғри фикр, ҳақиқат.

Буни исботлаш асоси, деб ҳам юритилади.

Аргументлар турли кўринишда бўлиши мумкин.

1. Аниқланган, текширилган далил ёки далиллар. Бу далиллар хилма-хил усуллар билан олиниши мумкин.

2. У ёки бу ҳодиса ҳақидаги фанда баён этилган умумлашма фикрлар.

3. Аксиома ва постулатлар. Фанлар, айниқса, математика, механика, назарий физика ва ҳоказоларда таърифлардан ташқари аксиомалар мавжуд. Аксиомалар - исбот этилиши талаб қилинмайдиган илмлар.

4. Фанда илгаридан исботланган билимлар: қонун ва теоремалар, физика, химия, биология қонунлари, математикадаги теоремалар аргумент вазифани ўтайди.

Исботлаш усулларига демонстрация, индуктив, дедуктив, бевосита ва билвосита исботлаш кабилар киради.

Билимларни ҳосил қилишда исбот билан бир қаторда рад этиш мантиқий усулидан ҳам фойдаланилади. Рад этиш ёки раддия бирон-бир фикрнинг хато эканлигини исботлашнинг мантиқий услубидир. Одатда бу усулдан бир нарса ҳақидаги қарашларда турли фикрлилик кузатилганда фойдаланилади. Рад этиш тезисга, аргументга, исботлаш усулига қарши қаратилган бўлади. Илмий ижод жараёнида мантиқ қонунлари, исбот ва рад этиш мантиқий усуллари билиш муҳим аҳамиятга эга.

Тафаккур қонунлари барқарор фикрлар орасидаги муносабатларни назарда тутаяди, фикрларни ўзаро тўғри боғлай олиш, бир муҳокамадан иккинчисига ўтиш ва шу асосда тўғри, ишончли фикрларни ҳосил қилиш қонунларини яратаяди. Шу маънода мантиқ қонунлари янги билим ҳосил қилишнинг усули бўлиб ҳисобланади.

Оламни билиш, у ҳақда чин билимлар ҳосил қилиш, илмий тадқиқот ишларини муваффақиятли олиб бориш учун мантиқ ва унинг қонунларини билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Оламни билиш учун - уни қандай бўлса, шундайлигича, барча алоқа ва муносабатларини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама ўрганиш, нарса ва ҳодисаларда узлуксиз тарзда кечадиган ҳаракат, ўзгариш, тараққиётни ҳисобга олиш талаб этилади. Бу нарса тадқиқотчидан диалектика қонун-қоидаларини билишни, оламга диалектик тарзда ёндашишни талаб қилади. Диалектика кенг қамровли таълимот бўлиб, у оламдаги мураккаб алоқа ва муносабатлар, ўзгариш, тараққиётнигина акс эттириб қолмай, оламни билишнинг энг умумий илмий методи бўлиб ҳисобланади. Диалектика формал мантиқнинг аҳамиятини инкор этмагани ҳолда оламни, ундаги ўзгаришлар, алоқадорликлар, тараққиётни чуқур ва ҳар тарафлама тушунишга ёрдам беради.

Тафаккурга нисбатан қуйиладиган аниқлик, зиддиятсизлик, изчиллик, далилланганлик шартлари нарса ва ҳодисалардаги ўзгаришларни, тараққиётни инкор этмайди, балки бу ҳолатларнинг инсон билимларида тўғри акс этишини назарда тутаяди. Билишдаги зиддиятсизлик оламдаги мавжуд зиддиятларни инкор этиш эмас, нарса ва ҳодисалар моҳияти, ички алоқадорликларни тушуниш, уларга хос бўлган зиддиятларни таҳлил этишдир; зотан оламнинг бутун сиру-синоати, мураккабликлари ундаги зиддиятларда, ўзгаришларда, муайян сифат ҳолатларидан янги сифат ҳолатларига ўтишларида намоён бўлади. Олам ҳақидаги билимнинг чинлиги унинг асосланганлик даражасига боғлиқ. Шубҳасиз, бунда изчил фикр юритиш, фикрлар муносабатига таянган ҳолда бир фикрдан иккинчи бир фикрни келтириб чиқариш муҳим ўрин тутаяди. Лекин ҳар қандай чин билим реалликда мавжуд нарса ва ҳодисалар, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни ўрганишдан келиб чиқади ва билимнинг тўғрилиги унинг реалликка мос келишида ифодаланади. Илмий тадқиқотлар олиб бориш жараёнида мантиқ қонунларига риоя қилиш йўли билан бир қаторда диалектик тафаккур ҳислатларига эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

5. Мантиқ ва бошқа фанлар

Мантиқ фани бир қатор фанлар билан боғлиқ. Мантиқ, аввало, психология фани билан боғлиқ. Психология - ҳиссий тафаккур, унинг асосий шакллари инсон руҳий фаолиятининг кўриниши сифатида ўрганади. У инсон фикрлаш жараёнининг бошқа руҳий ҳолатлар билан

боғланишларини тадқиқ этади. Мантиқ эса фикр шакллари, усуллари, тўғри фикрлаш қонунларини ўрганади. Психология алоҳида кишининг индивидуал тафаккурига ўз диққатини қаратади. Мантиқ фикрлашнинг барча учун умумий бўлган томонларини, қонуниятларини ўрганади.

Мантиқ фанига яқин фанлардан бири – тил грамматикаси. Тушунчалар, муҳокамалар структурасини аниқлашда тил соҳасидаги билим муҳим роль ўйнайди. Инсон билимлари тил, нутқ орқали моддийлашади. Грамматика қонунларида ҳар бир миллий тилнинг ўзига хос хусусиятлари акс этади. Мантиқ эса инсонга хос бўлган тўғри тафаккурнинг шакллари ва усулларини ўрганади.

Мантиқ фалсафа билан чамбарчас алоқада. Фалсафа борлиқ ва ундаги нарса, ҳодисалар орасидаги энг ички, умумий, зарурий алоқадорликлар тўғрисида баҳс юритади. Фалсафанинг қонун ва категориялари объектив диалектика қонун ва категориялари деб юритилади. Тафаккурга хос бўлган барча томон ва қонуниятларни фақат формал мантиққа таяниб тушунтириш мушкул. Агар диалектик мантиқ оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг универсал алоқадорликлари ва тараққиёти тўғрисида баҳс юритиб, фикрлаш узлуксиз тараққий этиб боровчи жараён эканлигини тушунишга ёрдам берса, формал мантиқ тўғри фикрлаш тартиб-қоидаларини ўргатади. Диалектик мантиқ универсал алоқадорлик ва тараққиёт тўғрисидаги таълимот сифатида бошқа фанлар қатори формал мантиқ учун методологик асос вазифасини ўтайди.

6. Мантиқ фанининг аҳамияти

Мантиқ фан ва инсон амалий фаолияти тараққиётида муҳим ўрин тутаяди. Бизнинг фикрларимиз муайян шаклларда намоён бўлади ва мантиқ қонунларига бўйсунаяди. Тафаккур қонунларини билиш ва улардан фойдаланиш кишиларда фикрлаш маданияти такомиллашувининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Кенг қамровли фикрлаш, ўз фикрини ихчам, тўғри, эркин баён эта олиш, ўзи ва бошқалар фикрига танқидий кўз билан қараш тафаккур маданиятини ифодаловчи муҳим ҳислатлар ҳисобланади,

Мантиқ инсоннинг олами тўғри тушунишида муҳим аҳамият касб этади, зотан мантиқий фикрлаш олами қандай бўлса, шундайлигича ҳар томонлама ўрганиш, барча томонлари ва зиддиятлари билан биргаликда тушуниш, у ҳақда тўғри билимларни ҳосил қилишни назарда тутаяди.

Мантиқ тўғри, зиддиятсиз, изчил, асосли фикр юритиш йўлларини ўргатади. Тўғри, изчил, асосли фикр юритиш, фикрда зиддиятга йўл қўймаслик инсон илмий ва амалий фаолиятининг барча соҳаларида муҳим аҳамиятга эга.

Тафаккур шакллари, қонунлари ҳақида билимга эга бўлиш педагогик фаолият учун ҳам зарурдир.

Мантиқ илмий ижодда муҳим ўрин тутаяди. Фикрларнинг моҳияти, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни тўғри аниқлаш илмий ижод муваффақиятини таъминлайди, тадқиқот объектини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш, уларга хос бўлган қонуниятларни очиш имкониятини беради.

Мантиқ илмий ахборотлар моҳиятини тушуниб етиш, уларни муайян тартибга олиш, ўзлаштириш асосида илмий муаммоларни аниқлаш ва муваффақиятли ҳал этишга ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тафаккурнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?
2. Тафаккур шакли нима?
3. Тафаккур қонуни нима?
4. Формал мантиқ нимани ўрганади?
5. Формал мантиқ тафаккурни ўрганувчи бошқа фанлар билан қандай муносабатда?
6. Формал мантиқни ўрганиш қандай аҳамиятга эга?

Адабиётлар:

96. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.:Ўзбекистон, 2010.
97. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
98. Ёқубов Т. Математик логика элементлари. - Т.: Уқитувчи, 1996.
99. Тўраев Б.О. Логика: масалалар ва машқлар. -Т., 2009.
100. Хайруллаев М., Хақбердиев М. Мантиқ. - Т.: Ўқитувчи, 1993.
101. Шарипов М. , Файзихўжаева Д. Мантиқ. Ўқув қўлланма, -Т., 2004.
102. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления. -М.: Изд- во МГУ, 1989.
103. Грядовой В.Н. Логика. Структурированный учебник. -М., 2003.
104. Ивин А.А. Логика. -М., 2003.
105. Ивлев Ю.В. Логика. Учебник для вузов. -М.: Логос, 1998.
106. Курбатов В.И. Логика. - Ростов-на-Дону. Феникс, 1997.
107. Рахимов И.. Логикадан амалий машғуллар ва методик тавсиялар. - Т.: Узбекистон, 1988.
108. Логико-гносологические идеи мыслителей Средней Азии. - Т.: Фан, 1981.
109. Логика и компьютер. Моделирование рассуждений и проверка правильности программ. -М.: Наука, 1990.

18-Мавзу: Мантиқ илми ва тил. Формал мантиқнинг асосий қонунлари (тамойиллари).

Режа:

1. Тил-ахборот белгилари системаси.
2. Табиий ва сунъий тиллар, уларнинг ўзаро алоқаси.
3. Тилнинг семантик категориялари.

Таянч тушунчалари:

Тил, тил белгиси, табиий тил, сунъий тил, формаллаштириш, дескриптив атамалар, мантиқий атамалар, пропозиционал функция, мулоҳазалар мантиғи тили, предикатлар мантиғи тили.

1. Тил тафаккур билан узвий боғланган, фикримизнинг бевосита мавжуд бўлишини таъминлайдиган ва кишилар ўртасида алоқа ўрнатишга хизмат қиладиган ахборот белгилари системасидан иборат. Тилни ўрганиш мантиқ фанининг муҳим вазифаларидан бирини ташкил этади. Маълумки, тафаккур оламни мавҳумлаштириб ва умумлаштириб акс эттирадиган идеал ҳодисадир. Мавҳум нарсаларни, умумийликни фақат тил ёрдамидагина қайд қилиш мумкин.

Тил ва тафаккурнинг бирлиги нутқда ўз ифодасини топади. Нутқ оғзаки ва ёзма ҳолда мавжуд бўлиб, унда фикримиз моддий шаклга, яъни хиссий идрок этиладиган шаклга киради ва шу тариқа у энди бир шахсга эмас, балки жамиятга тегишли бўлиб қолади.

Тил кишиларнинг ижтимоий меҳнат фаолияти негизида вужудга келган ва ривожлана борган. Ана шунинг учун ҳам у чуқур ижтимоий мазмунга эга ҳамда маданиятимиз ва тарихимизнинг муҳим бир қисмини ташкил этади.

Тил ёрдамида билимлар ҳосил қилинади, тўпланади ва бир авлоддан бошқа авлодга етказиб берилади. Шу тариқа у таълим ва тарбия ишларини амалга оширишга, маданиятимизни тараққий эттиришга ёрдам беради.

Белги билиш жараёнида бошқа бир предметнинг вакили вазифасини бажарувчи ҳамда у ҳақда маълум бир хабарлар бериш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва узатишга имконият яратувчи моддий предметдир. Ҳар қандай белги ҳам тил белгиси бўла олмайди. Тилга алоқаси бўлмаган белгилар қаторига нусха-белгилар (масалан, фотография карточкаси, бармоқ изи ва шу кабилар), индекс-белгилар ёки кўрсатувчи белгилар (масалан, бадан ҳароратининг кўтарилиши – касаллик белгиси, тутун – оловнинг белгиси ва шу кабилар) киради.

Тил белгиси символ-рамзлар шаклида мавжуд бўлиб, ўзи ифода қиладиган предметлар билан тузилишига кўра ҳеч қандай ўхшашликка эга эмас. Мантиқ ўз эътиборини ана шундай тил белгиларини ўрганишга қаратади.

Тил белгилари ўз маъносига ва мазмунига эга. Тил белгисининг мазмунини у ифода қиладиган, кўрсатаётган объект ташкил этади. Масалан, «аудитория» сўзи реал мавжуд объектни - аудиторияни акс эттирувчи фикр мазмунини ифода этади. Тил белгисининг маъносини эса у ифода қиладиган объектнинг характеристикаси (тавсифи) ташкил этади. Масалан, «Аудитория» сўзининг маъносини « Машғулот ўтказиш учун мўлжалланган хона», «Маҳсул жихозланган хона» ва шу каби эканлиги ҳақидаги ахборотлар ташкил этади.

Белгиларнинг билишдаги вазифасини ўрганишга Аристотель, Лейбниц каби мутафаккирлар катта эътибор берганлар. Белгилар ҳақидаги таълимотни тараққий эттириш XIX асрда актуал масалага айланган. Мана шу даврда америкалик файласуф Чарльз Пирс (1839-1914) белгилар ҳақидаги фан-семиотикага асос солган. Бу фан тил белгисини уч хил йўналиш бўйича анализ қилади. Биринчисини **семантика** ташкил қилиб, у белги билан у ифода қиладиган объект ўртасидаги муносабатни ўрганади. Иккинчиси **прагматика** бўлиб, у кишиларнинг белгиларга муносабатини ҳамда белгилар ёрдамида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни ўрганади. Учинчиси, **синтаксис** дейилиб, у белгилар ўртасидаги муносабатларни (тилни қуриш қоидаларини) ўрганади. Мантиқ фанини кўпроқ тил белгиларининг семантикаси қизиқтиради.

2. Тилнинг иккита тури мавжуд. Улар табиий ва сунъий тиллардир. **Табиий** ёки **миллий тиллар** тарихан шаклланган товушлар (нутқ) ва графика (ёзув) нинг ахборот белгилари системасидан иборат. Табиий тилнинг алоҳида олинган ҳар қандай белгиси ўз холича ҳеч нарсани ифода қилмайди. Бу белгилар инсон амалий фаолияти ва тафаккури тараққиётининг негизида вужудга келган тил системасига киргандагина маълум бир маъно ва мазмун касб этувчи белгиларга айланади.

Табиий тил объектив оламнинг ва билишнинг турли хил соҳаларига тегишли бўлган предметлар, ҳодисалар ҳамда уларнинг хоссалари ва муносабатларини қамраб олиш ва ифода қилишдек катта имкониятга эга. У семантик жihatдан ёпиқ система ҳисобланади. Бошқача айтганда, табиий тил бошқа тилларга мурожаат қилмаган ҳолда, мустақил равишда ўзини қуриши ва ифода қилиши мумкин.

Шунинг билан бир қаторда, табиий тилдан фойдаланиш билиш жараёнида айрим қийинчиликларни ҳам келтириб чиқаради. Улар қуйидагилар билан боғлиқ: 1) табиий тилдаги сўзларнинг маъноси вақт ўтиши билан ўзгариб туради; 2) табиий тилда бир сўз бир қанча тушунчани ифода қилиши (омонимлар) ёки бир тушунча бир қанча сўзларда ифода қилиниши (синонимлар) мумкин; 3) табиий тилдаги баъзи сўзлар ёрдамида ифода қилинган фикр аниқ маънога эга бўлмай қолади (масалан, «Карим чет тилини яхши билмайди» деган фикрда Каримнинг кимга нисбатан ёки қандай вазифани бажаришга нисбатан чет тилини яхши билмаслиги кўрсатилмаган). Табиий тилдаги мана шу каби ҳодисалардан холи бўлиш учун илмий билишда атамалардан (терминлардан) фойдаланилади. Атама ўзининг қатъий ва аниқ маъносига

эга бўлган сўз бўлиб, бу маъно дефиниция (таъриф) ёрдамида кўрсатилади. Шунингдек, табиий тилда аниқликка сунъий тилдан фойдаланиш йўли билан ҳам эришилади.

Сунъий тил табиий тил негизида яратилган ёрдамчи ахборот белгилари системасидан иборат бўлиб, у мавжуд хабарларни аниқ ҳамда тежамли баён қилиш ва узатиш учун хизмат қилади. Сунъий тилда сунъий йўл билан яратилган махсус белгилар, яъни символлар-рамзлар ишлатилади. Табиий тилдаги конкрет мазмунга эга бўлган фикрлар илмий билишда ана шундай символлар билан алмаштирилади. Демак, сунъий тил фикримизнинг конкрет мазмунидан четлашган ҳолда, фақат символлар билан иш олиб боришни таъминлайди.

Сунъий тиллар ҳозирги замон фани ва техникасида кенг қўлланилади. Уларнинг айниқса математика, физика, кимё, кибернетика, ҳисоблаш техникаси ва шу каби соҳалар ривожланишида ҳиссаси катта. Сунъий тилларнинг ишлатилишига мисол қилиб математикадаги тўғри бурчакли учбурчак томонларини ифода қилувчи $\cos^2\alpha + \sin^2\alpha = 1$ формуласини, кимёдаги сувни ифода қилувчи H_2O формулани, механикадаги тезликни ифода қилувчи $v = \frac{S}{t}$ формуласини ва шу кабиларни кўрсатиш мумкин. Электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар тузишда эса махсус алгоритмик тиллар ишлатилади. Улар «Алгол – 60», «Алгол – 65», «Фортран», «Кобол», «ПЛ – 1», «Ассемблер», «Бейсик» ва бошқалардан иборат. Сунъий тилдан мантиқ фани ҳам фикримиз тузилишини назарий жиҳатдан анализ қилишда фойдаланади.

Демак, илмий билишда табиий тилдан ҳам, сунъий тилдан ҳам фойдаланилади. **Илмий тил** эса табиий тил, сунъий тил ва махсус атамалардан ташкил топган бўлади.

Умумий мантиқ ўзининг махсус илмий формаллашган тилига эга. У инсон тафаккурининг тузилишини аниқ ва равшан ҳолда ифода қилиш мақсадида яратилган. Бунинг моҳиятини тушуниш учун формаллаштиришнинг ўзи нима эканлигини аниқлаб олиш зарур.

Формаллаштириш конкрет мазмунга эга бўлган фикрларни символлар билан алмаштириш, яъни пропозиционал функция ҳосил қилиш, формулалар киритиш, мантиқий қоидаларни яратиш орқали тафаккурнинг (фикрнинг) структурасини ифода қилиш демакдир. Тафаккурнинг структураси билан мантиқнинг тилда ифода қилиниши структураси ўртасида ўзаро мувофиқлик мавжуд, яъни ҳар бир конкрет фикр структурасига маълум бир тил структураси мувофиқ келади. Буни пропорционал функция ҳосил қилиш мисолида кўришимиз мумкин. «Тошкент-Ўзбекистоннинг пойтахти» деган фикрдаги «Тошкент» тушунчасини – S, «Ўзбекистоннинг пойтахти» тушунчасини – P билан алмаштирсак, S–P кўринишига эга бўлган пропозиционал функция ҳосил бўлади. **Пропозиционал функция** ўзгарувчи қийматга эга ифода бўлиб, бу қиймат аргумент билан алмаштирилганда конкрет мазмунли фикр ҳосил бўлади.

Формаллашган тил қуйидаги талабларга жавоб бериши керак.

1. Асосий белгилар аниқ ифода қилинган бўлиши керак. Бу белгилар асосий тушунчалар, атамаларни ифодалайди.
2. Таърифлашнинг барча қоидалари кўрсатилган бўлиши керак. Бу қоидаларга асосланган ҳолда мавжуд белгилар ёрдамида янги, қисқароқ белгилар ҳосил қилинади.
3. Формулаларни тузишнинг барча қоидалари берилган бўлиши керак. Бунга мисол қилиб тушунчалардан гап ҳосил қилиш қоидаларини кўрсатиш мумкин.
4. Хулоса чиқариш қоидаларининг барчаси кўрсатилган бўлиши керак. Бу қўлланиладиган белгиларнинг (сўз, гап, символлар) график усул билан ифодаланишига тегишлидир.
5. Қўлланиладиган белгиларнинг маъносини талқин қилиш қоидалари кўрсатилган бўлиши керак.

Формаллашган тилга эга бўлган мантиқ чин фикрни ифода қилувчи бир формула ёрдамида худди шундай чин фикрни ифода қилувчи бошқа формулани келтириб чиқара олади. Бунда берилган фикрнинг конкрет мазмуни эътиборга олинмайди.

Формаллашган тилнинг устунлиги шундаки, унда мантиқий хулоса чиқаришда кўзда тутилмаган асосларнинг қатнашиб қолиши мумкин эмас. Математика ва мантиқнинг кўп масалалари фақат мана шу йўл билан ечилиши мумкин.

Ниҳоят, формаллашган тилнинг яна бир қимматли томони шундаки, унда бир соҳада яратилган формаллашган тилдан бошқа бир соҳага оид масалаларни ечишда фойдаланиш мумкин. Масалан, мантиқда синфлар билан бўладиган амалларда математика тилидан (қўшиш, кўпайтириш, тўлдириш каби атамалардан ҳамда уларни ифода қилувчи белгилардан) фикр тузилишини ифода қилиш учун фойдаланиш мумкин. Бунда, албатта фойдаланилаётган белгиларга махсус маъно берилади.

Формаллашган тилнинг камчилиги эса шундаки, у табиий тилга қараганда объектни юзаки ҳолда ифода қилади. Ҳозирги даврда мавжуд формаллашган тиллар борлиқнинг ва билишнинг жуда кам соҳаларини қамраб олган. Билишнинг қайси соҳаларида формаллашган тилни яратиш мумкинлигини олдиндан айтиш қийин.

Шунингдек, формаллашган тил эмприк тадқиқотларнинг ўрнини боса олмайди. Ана шунинг учун ҳам илмий тил формаллашган тилдан фойдаланиш билан чегараланиб қолиши мумкин эмас.

Шунга қарамасдан формаллашган тил ҳозирги пайтда илмий билишда ва амалий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга. У айниқса фикрнинг тузилишини ўрганишга, унинг мантиқий қийматини, яъни чин ёки хатолигини аниқлашга тўлиқ қулай шароит яратади. Шунинг учун мантиқнинг формаллашган тилини яратишга ва уни чуқурроқ ўрганишга қизиқиш катта.

3. Тафаккурнинг мантиқий шаклини ўрганишда семантик категориялар муҳим аҳамиятга эга. **Семантик категориялар** тил ифодаларининг синфларидан иборат бўлиб, улар бир-бирларидан қандай объектларни акс эттириши билан фарқ қиладилар. Асосий семантик категориялар қаторига гап ва унинг таркибида нисбатан мустақил ҳолда мавжуд бўлган қисмлари-дескриптив ва мантиқий атамалар киради.

Гап ҳукми, саволни ва нормани ифода қилиши мумкин. Ҳукми ифода қилувчи гап предметга бирорта белгининг (хосса ёки муносабатнинг) хослигини тасдиқлайди ва инкор қилади. У дарак гапдан иборат.

Гапда предметларни, уларнинг хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи ифодалар дескриптив атамалар дейилади. Дескриптив атамалар предметлар номлари ёки термалар (предметларни, предметлар тўпламини акс эттирувчи ифодалар) ва предикаторларга (предметларнинг хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи ифодалар) бўлинади.

Предметларнинг номлари айрим сўзлар ва сўз бирикмалари бўлиб, улар моддий (планета, электр токи) ва идеал (сезги, тафаккур) предметларни ифодалайди. Предмет номи белгидан иборат бўлганлиги учун ўз мазмуни ва маъносига эга. Номнинг мазмуни предметни ифода қилади ва мантиқда **денотат** деб аталади. Номнинг маъноси эса предметнинг муҳим, умумий белгиларини ифода қилади ва **концепт** деб аталади. Масалан, «Аристотель», «Мантиқ фанининг асосчиси», «Топика асарининг муаллифи» каби ифодаларнинг мазмуни бир хил, яъни битта предметни ифодалайди, маъноси эса турли хил, яъни фикр қилаётган объектнинг хар хил белгиларини қайд қилади.

Шунингдек, номлар якка («Тошкент шаҳри») ёки умумий («шаҳар») бўлиши мумкин. Бунда якка ном битта предметни, умумий ном эса предметлар синфини акс эттиради.

Предикаторлар гапда кесим ўрнида келиб, ўзи тааллуқли бўлган номнинг миқдорига боғлиқ ҳолда бир ўринли ёки кўп ўринли бўлиши мумкин. Бунда предметнинг хоссасини ифода қилувчи предикаторлар бир ўринли, улар ўртасидаги муносабатларни ифода қилувчи предикаторлар кўп ўринли предикаторлар ҳисобланади. Масалан, «Ўзбекистон мустақил республикадир» деган мулоҳазада предикатор бир ўринли, «Ўзбекистон Туркия билан иқтисодий шартнома тузди» деган фикрда «иқтисодий шартнома тузди» предикатори икки ўринли, «Ўзбекистон Сирдарё ва Амударё оралиғида жойлашган» деган фикрда «оралиғида жойлашган» предикатори уч ўринлидир.

Мантиқий атамалар (мантиқий константалар) доимий мантиқий қийматга эга бўлиб, гапда дескриптив атамаларни боғлашда ишлатилади. Улар ўзбек тилида «ва», «ҳам», «ҳамда», «ёки», «ёхуд», «барча», «ҳеч бир», «баъзи», «эмас» каби сўзлар орқали ифодаланади ва турли хил (оддий ва мураккаб)

ҳукмлар, мулоҳазаларни ҳосил қилувчи элементлар ҳисобланади. Масалан, «Ҳеч бир товар қийматсиз эмас» деган фикрда «ҳеч бир» «эмас» мантиқий атамалар бўлиб, уларсиз дескриптив атамаларни-»товар», «қиймат» сўзларини боғлаб бўлмайди.

Мантиқнинг формаллашган тилини яратишда семантик категориялар аниқ таърифланиши ва тавсифланиши керак. Бунга семантик категорияларни конкрет символларда акс эттириш орқали эришиш мумкин.

Ана шу символлар мантиқнинг формаллашган тилининг алифбосини ташкил этади. Мантиқда иккита тил-предикатлар мантиғи тили ва мулоҳазалар мантиғи тили мавжуд.

Мулоҳазалар мантиғи ҳукмларининг ички тузилишини ўрганишдан четлашиб, уларнинг ўзаро мантиқий алоқасини ҳисобга олган ҳолда муҳокама қилиш жараёнини таҳлил қиладиган формаллашган мантиқий системадир. Мулоҳазалар мантиғи тили алифбоси, ифодалар таърифларини ва уларнинг талқин қилинишини ўз ичига олади. Хусусан, бу тил алифбоси қуйидагилардан ташкил топган:

1. p, q, r - пропозициоал ўзгарувчилар, яъни ҳукмлар учун символлар.

2. \wedge - конъюнкция белгиси; у ўзбек тилидаги «ва», «ҳам», «ҳамда» каби боғловчиларга тўғри келади. Масалан, «Маъруза тугади (p) ва унинг муҳокамаси бошланди (q)», деган ҳукмни $p \wedge q$ шаклида ифода қилиш мумкин.

3. \vee - дизъюнкция белгиси; у ўзбек тилида «ё», «ёки», «ёхуд» каби сўзларга тўғри келади. Масалан «Электр токи ё ўзгарувчан (p), ё ўзгармас бўлади (q)», деган ҳукм $p \vee q$ шаклида ёзилади.

4. \rightarrow - импликация белгиси; унга ўзбек тилида «Агар... бўлса, - ... бўлади», деган ифода тўғри келади. Масалан, «Агар талаба мустақил ишласа (p), ўқув материалларини яхши ўзлаштиради (q)» деган ҳукм $p \rightarrow q$ шаклида ёзилади.

5. Эквивалентлик белгиси; унга ўзбек тилида «Фақат ва фақат шундаки...» деган ибора тўғри келади. Масалан, «Фақат жуфт сонларгина (p) 2 га қолдиқсиз бўлинади (q)», деган ҳукм $p \leftrightarrow q$ тарзида ёзилади.

6. \neg — инкор қилиш белгиси. Масалан «Аҳмедов Анвар талабадир». (p) деган ҳукм инкор қилинганда «Аҳмедов Анвар талаба эмас» $\neg p$ ҳукмига айланади, яъни p ўзининг инкори бўлган $\neg p$ га ўзгаради.

Предикатлар мантиғи – муҳокама жараёнини ҳукмларнинг ички тузилишини ҳисобга олган ҳолда ўрганувчи формаллашган мантиқий системадир. Предикатлар мантиғи алифбоси мулоҳазалар мантиғи алифбосига янги символлар қўшиш орқали ҳосил қилинади.⁴ Улар қуйидагилар:

1. a, b, c, \dots , - предмет номларини ифодаловчи символлар, улар константалар деб аталади.

2. x, y, z, \dots , - предметларнинг умумий номларини билдирувчи символлар.

3. $P^1, Q^1, R^1 \dots, P^n, Q^n, R^n$ – предикаторлар учун символлар; бунда 1-бир ўринли предикаторни, 2-икки ўринли предикаторни, n - n ўринли предикаторларни билдиради.

4. Ҳукмнинг миқдорини билдирувчи символлар: \forall - умумийлик квантори; унга ўзбек тилида «барча», «ҳар бир», «ҳеч бир» каби сўзлар тўғри келади. Масалан, «Ҳеч бир ота-она ўз фарзандига ёмонлик тиламайди» деган ҳукм $\forall(x)P(x)$ кўринишида ёзилади.

\exists - мавжудлик квантори; унга ўзбек тилида «баъзи», «айрим» каби сўзлар тўғри келади. Масалан, «Баъзи кишилар яқка тартибда ишлайди» деган ҳукм $\exists(x)P(x)$ кўринишида ёзилади.

⁴ Бу ерда к'рсатилмаган символлар ишлатилганда, уларнинг ³иймати тушунтирилади.

Мулоҳазалар мантиғи ва предикатлар мантиғи натурал хулоса чиқариш системаси (ёки аксиоматик) система сифатида қурилиши мумкин.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тил нима?
2. Тил ва тафаккур ўзаро қандай алоқада?
3. Сунъий тил нима учун керак ва у қандай яратилади?
4. Фикрни формаллаштиришнинг моҳияти нимада? Унинг тафаккур шакллари ўрганиш учун қандай аҳамияти бор?
5. Тилнинг семантик категориялари нималар?

Адабиётлар:

110. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
111. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
112. Ёқубов Т. Математик логика элементлари. - Т.: Уқитувчи, 1996.
113. Тўраев Б.О. Логика: масалалар ва машқлар. -Т., 2009.
114. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. - Т.: Ўқитувчи, 1993.
115. Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. Ўқув қўлланма, -Т., 2004.
116. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления. -М.: Изд- во МГУ, 1989.
117. Грядовой В.Н. Логика. Структурированный учебник. -М., 2003.
118. Ивин А.А. Логика. -М., 2003.
119. Ивлев Ю.В. Логика. Учебник для вузов. -М.: Логос, 1998.
120. Курбатов В.И. Логика. - Ростов-на-Дону. Феникс, 1997.
121. Рахимов И.. Логикадан амалий машғулотлар ва методик тавсиялар. - Т.: Ўзбекистон, 1988.
122. Логико-гносологические идеи мыслителей Средней Азии. - Т.: Фан, 1981.
123. Логика и компьютер. Моделирование рассуждений и проверка правильности программ. -М.: Наука, 1990.

19-Мавзу: Тафаккурнинг универсал мантиқий шакллари ва усуллари. Тушунча. Ҳукм. Хулоса чиқариш

Режа:

1. Тушунчаларнинг моҳияти, пайдо қилиш усуллари ва турлари. 2. Мушоҳада – мантиқий билиш шакли сифатида ва унинг асосий турлари.
3. Хулоса чиқаришнинг моҳияти. Хулосанинг тузилиши ва унинг турлари.
4. Муаммо. Фараз. Назария. *Муаммо* ва унинг билишдаги аҳамияти.

Таянч тушунчалари

Тушунча, тушунчанинг мазмуни, тушунчанинг ҳажми, тушунчанинг мазмуни ва ҳажми ўртасидаги тесқари нисбат қонуни, умумий тушунча, яқка тушунча, айирувчи тушунча, тўпловчи тушунча, абстракт тушунча, конкрет тушунча, нисбатсиз тушунчалар, нисбатдош тушунчалар, ижобий тушунча, салбий тушунча, тушунчанинг мантиқий тавсифи, таққосланадиган тушунчалар, таққосланмайдиган тушунчалар,

Ҳукм, гап, субъект, предикат, боғловчи, кванторлар, оддий ҳукм, мураккаб ҳукм, ҳукмда терминлар ҳажми, ҳукмларнинг модаллиги, мантиқий квадрат, савол, жавоб, норма, норматив ҳукмлар. Хулоса

чиқариш, мантиқан келиб чиқиш, асослар, хулоса, асосдан хулосага ўтиш, зарурий хулоса чиқариш, эҳтимолий хулоса чиқариш, дедуктив хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш, аналогия, бевосита хулоса чиқариш, билвосита хулоса чиқариш

Тушунча тафаккурнинг илк шакли ҳисобланади. Инсон тушунчалар ёрдамида фикрлайди, ҳамда бир-бири билан ўзаро алоқа қилади. Узоқ тарихий ривожланиш давомида оламни идрок ва тасаввур қилиш тажрибаларини доимий равишда умумлаштириш тушунчаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Тушунчалар воқеликнинг инсон акс этиши асосида шаклланади. Инсон атрофидаги нарса ва ҳодисаларни ўрганиш жараёнида унинг муҳим, умумий томонларини ажратиб, умумлаштириб боради, натижада турли тушунчалар ҳосил қилинади.

Тушунча тафаккурнинг мураккаб шакли бўлиб, у ҳиссий билишнинг асосий шакллари: сезги, идрок, тасаввурдан фарқ қилади. Агар биз ҳиссий билишда объектив оламдаги алоҳида (якка) нарса, ҳодисаларни онгимизда инъикос эттирсак, тушунчаларда эса якка белгилардан узоқлашилади ва нарса, ҳодисаларнинг умумий томонлари онгимизда акс этади.

Тушунча нарса, ҳодисалар уларнинг муҳим, умумий ва ўзига хос белгиларини инсон онгида яхлит акс эттирадиган тафаккур шаклигадир.

Инсон кундалик ҳаётда турли тушунчалардан фойдаланади. Бу тушунчалар воқеликни инсон онгида акс этиши, асосида шаклланган. «Уй», «дарахт», «инсон», «қуёш», «сув» ва ҳоказо тушунчалар кундалик ҳаётда кўзга ташланиб турган белгилар асосида ҳосил қилинган. Илмий тушунчалар эса нарса ва ҳодисаларнинг объектив қонуниятларини, зарурий томонларини очиқ беради.

Тушунчалар икки хил вазифани бажаради, аввало мушоҳада (ҳукм)нинг вужудга келиши учун шароит яратади ва унинг элементи сифатида таркибига киради. Иккинчидан, инсон онгида билимнинг тўлароқ якунини ифодалайди.

Тушунча сўз билан чамбарчас боғлиқ. Билишнинг қуйи босқичи бўлмиш ҳиссий билишда объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг образи онгимизда акс этади ва сезги, идрок ва тасаввурлар ҳосил бўлади. Уларда предметларнинг маълум бир томони акс этади. Предметларнинг моҳияти, муҳим хусусиятларини акс эттириш, уларни сўз билан ифодалашни талаб қилади, ҳар қандай сўзда умумийлик бор. Тушунчаларсўз ва сўз бирикмалари ёрдамида реаллашади.

Ўр бир тушунча - бу кўриб, эшитиб, сезиб, ҳидлаб бўлмайдиган фикр шаклидир. Инсон тафаккури тил билан қандай боғланган бўлса, тушунча ҳам сўз билан шундай боғлиқдир. Сўздан ажралган ҳеч қандай тушунча йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Сўз тушунчанинг моддий-материал қобиғидир.

Тушунча оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий белгиларини акс эттиради, лекин уни ифодалаш шакли турлича бўлиши мумкин. Масалан, «қалам» тушунчаси турли тилларда турлича ифодага эга, лекин у қайси тилда бўлмасин, битта предметни ифодалайди. Тушунчалар тилда сўз ёки сўз бирикмаларида ифодаланади ва «ном» деб аталади. Ном якка ёки бир синфга мансуб предметларни акс эттириши мумкин. Тушунча билан сўз бир нарса эмас. Сўз-тил категорияси; тушунча тафаккур категориясидир. Агар тушунчада нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти, асосий белгилари, хусусиятлари, муносабатлари ифодаланса, сўз эса буюмларнинг номини ифодалайди. Маълумки, нарса ва ҳодисаларнинг табиати уларнинг номи билан умумийликка эга эмас. Агар улар бир умумийликка эга бўлганда эди, бир буюм ҳамма жаҳон халқлари тилларида бир ном билан аталган бўлар эди.

Ҳиссий билишда оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг индивидуал томонлари акс этади, тушунчаларда эса умумийлик ифодаланади. Тушунча ва тасаввур ўртасидаги ҳам фарқлари бор.

Агар биз маълум бир гуруҳ кишиларига бирор предмет образини (масалан, шкаф) тасаввур этишларини ва ушбу тасаввурларини қоғозга туширишларини сўрасак, уларнинг қоғозга туширган тасаввурлари бир бирига мос эмаслигини кўрамиз. Ҳар бир шахс предметни (шкафни) индивидуал ўзига хослик асосида тасаввур этади. Биз ушбу шахсларнинг предмет (шкаф) ҳақидаги индивидуал тасаввурларидаги предметнинг (шкафнинг) ранги, материали, шакли, улардаги полкалар сони, нимага хизмат қилиши каби белгиларидан четланиб, шкафлар учун хос умумий белги, яъни шкаф - бу кийим, идиш, китоб ва бошқаларни сақлаш учун хизмат қилувчи буюм десак, бу алоҳида қайсидир шкаф бўлмай, балки ҳамма шкафлар учун хос бўлган умумий белгини кўрсатади. Демак, тасаввурда индивидуаллик, тушунчада умумийлик мавжуд.

Тушунчалар уларда ифодаланган нарса, ҳодисаларнинг муҳим белгилари асосида юзага келади. Бизни ўраб турган нарса, ҳодисалар кўплаб белгиларга эга эканлигини таъкидлаш лозим. Кишилиқ жамияти тарихида тушунчани изоҳлашда у ифодалаган алоҳида нарсаларнинг хусусий белгилари йиғиндиси билан уйғунлаштиришга ҳаракатлар бўлган. Нарса ва ҳодисалар чексиз белгиларга эга, тушунчада эса фақат уларнинг моҳиятини, хусусиятини ифодалайдиган муҳим белгилари назарда тутилади.

Нарса ва ҳодисалардаги, белгиларни биз аввало икки гуруҳга, яъни муҳим ва муҳим бўлмаган белгиларга ажратамиз. Муҳим бўлмаган белгиларнинг йўқолиши ёки ўзгариши фикр қилинаётган предметнинг асосий сифатлари (юқ кўтариши, тезлиги ва ҳоказо) ўзгаришига олиб келмайди.

Аксинча, муҳим белгилар нарса ёки ҳодисаларга ҳар қандай ҳолатда ҳам хос бўлиб, ушбу белгиларсиз предметнинг мавжудлиги ҳақида фикр юритиши мумкин эмас. Масалан, миллатнинг муҳим белгиси тил бирлигидир. Бошқа муҳим белгилари бўлса-ю, лекин тил бирлиги белгиси бўлмаса, у миллат бўла олмайди.

Тушунчаларнинг муҳим ва муҳим бўлмаган белгилари нисбий характерга эга, чунки вақт ўтиши билан илгари муҳим ҳисобланган белги номуҳим белгига айланиши ёки аксинча бўлиши мумкин.

Биз ҳаётда қўлайдиган турли хил тушунчаларни ҳосил қилиш учун уларнинг муҳим ва умумий белгиларини топишимиз лозим. Бунда турли мантиқий усуллардан фойдаланилади. Мантиқий усулларга: таққослаш, анализ ва синтез, абстракциялаш, умумлаштириш кабилар киради. Кишилар қадим даврлардан ушбу мантиқий усуллардан фойдаланиб, тушунчалар ҳосил қилганлар.

Таққослаш – тушунча ҳосил қилишнинг мантиқий усулидир. Оламдаги нарса ва ҳодисаларни билиш, тушуниш дастлаб таққослаш асосида боради. Таққослаш шундай мантиқий усулки, унинг ёрдамида объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар орасидаги ўхшашлик ёки фарқлар аниқланади. Таққослаш натижалари чин бўлиши учун қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

а) ҳамма вақт ҳам ҳақиқатда, бор ўзаро реал боғланишда бўлган буюмларни таққослаш лозим;

б) таққослаш чин бўлиши учун, қандай белгига кўра таққослашимиз олдиндан маълум бўлиши шарт;

в) ҳамма вақт икки ёки бир неча буюмни бир умумий белги асосида, айнан бир нисбатда таққослаш керак;

г) ҳар қандай таққослаш тасодифий, дуч келган белгиларга қараб эмас, балки таққосланадиган буюмлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган белгилар асосида бўлиши лозим.

Тушунчаларни ҳосил қилишда анализ ва синтез мантикий усулидан фойдаланилади.

Ташқи оламдаги, нарса ва ҳодисаларни билиш, улар ҳақида тушунча ҳосил қилиш, асосий белгиларни топиш уларни фикран бўлақларга ажратишни талаб қилади. Бунда биз мантикий усуллардан бири бўлмиш - анализдан фойдаланамиз.

Анализ шундай мантикий усулки, бу усул ёрдами билан нарса ва ҳодисаларни фикран қисмларга бўламиз, уларнинг айрим қисм ва хусусиятларини ажратамиз ва билиб оламиз. Анализ бир синфга кирувчи бир жиҳатдан ўхшаш, қолган жиҳатлардан фарқ қиладиган предмет ва воқеаларни ўрганишда ёрдам беради. Масалан, «Мантиқ» курсини эгаллаш учун бу курсни фикран қисмларга бўлиб оламиз. Дастлаб тушунчаларни, кейин мушоҳадаларни (ҳукмларни), сўнгра хулоса чиқариш ва бошқаларни ўрганамиз. Лекин фикрлаш жараёнида нарсаларни билиш учун анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки анализ предметни ўрганишдаги дастлабки қадамдир. «Мантиқ» фани ҳақида тўлиқ билимга эга бўлиш учун ҳар бир қисм билан алоҳида танишиб чиқишнинг ўзи кифоя қилмайди, чунки биз юқорида қайд қилган қисмларни ўзаро бирлаштириб бир бутун ҳолга келтирганимиздан кейингина «мантиқ» фани ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўламиз. Демак, фикрлаш жараёнида анализ-синтез билан чамбарчас боғлиқ келади.

Синтез шундай мантикий усулдирки, бу усул ёрдамида қисмларни фикран бирлаштирамиз ва бир бутун ҳолга келтирамиз. Абстракциялаш – тушунчаларни ҳосил қилишнинг мантикий усулидир.

Абстракциялашда оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим муқим белгиларини фикран ажратиб оламиз ва ҳозирча зарур бўлмаган белгиларни назардан четда қолдирамиз. Бу жараён абстракциялаш, шу жараённинг натижаси, абстракция дейилади.

Абстракциялаш жараёнида фикримиз нарса ва ҳодисанинг аниқ белгиларидан узоқлашиб, умумий белгилари томон тўғри ҳаракат қилиш натижасида предметдан йироқлашмайди, балки яқинлашиб боради, ҳамда абстракт тушунчалар ҳосил бўлади. Фанларда қўлланиладиган формация, прогресс, регресс, форма, мазмун, товар, пул ва бошқа тушунчалар мантикий абстрация орқали ҳосил қилинган.

Абстракциялаш умумлаштириш усули билан узвий боғлиқ. Умумлаштириш шундай мантикий усулдирки, унда нарса ва ҳодисалар бирор умумий белгига кўра фикран бир мантикий синфга бирлаштирилади. Умумлаштиришда айримликдан умумийликка ўтилади ва умумий тушунча, мушоҳада, назариялар ҳосил қилинади. Ушбу мантикий усул ёрдамида юзага келган тушунчалари бизнинг оламни чуқурроқ акс эттириб, унинг моҳиятини англаб олишимизга ёрдам беради. Ўар қандай умумийлик алоҳидаликсиз мавжуд бўлмайди, унда яқка, нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш, умумий белгилари акс этади. Умумлаштириш орқали янги умумийликка тўла тушунчалар ҳосил қилинади. Бундай тушунчаларга ўсимлик, сабзавот, китоб, дарахт ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ҳар қандай тушунча мазмунга ва ҳажмга эга эканлиги билан ҳарактерланади. Нарса ва ҳодисаларнинг тушунчада акс этган муқим белгилари йиғиндисига тушунча мазмуни дейилади. Масалан: «Ручка» тушунчаси мазмунини ёзиш учун хизмат қилиши, пероли ёки шарикли бўлиши каби белгилари ташкил қилади. Демак, тушунча мазмуни тушунчада ифодаланаётган нарса ёки ҳодисани объектив равишда инъикос эттиришдир.

Агар нарса ўзгарса, у ҳақидаги тушунча ҳам ўзгариши керак, акс холда тушунча мазмуни билан тушунчада ифодаланган нарса ўртасида номутаносиблик юзага келади.

Нарса ёки ходисанинг асосий белги, хусусиятлари воқеликка мос келмаса, тушунча хато ёки ёлғон дейилади. Тушунчаларда оламдаги нарса, ходисаларнинг асосий белгилари билан бир қаторда уларнинг миқдори (яъни ҳажми) ҳам ифодаланади. Тушунча, ҳажми деб, тушунчада ифодаланаётган нарса, ходисаларнинг йиғиндисига айтилади. Масалан: «Роман» тушунчаси ҳажмига шу вақтгача ёзилган ва ёзиладиган романлар киради. Мантиқда тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни ўртасида тесқари нисбат қонуният бор. Бу қонуниятга кўра тушунча ҳажми қанча кенг бўлса, мазмуни шунча тор бўлади, мазмуни қанча кенг бўлса, ҳажми шунча тор бўлади.

Тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни орасидаги тесқари нисбат жинс ва тур муносабатидаги тушунчаларга нисбатан тадбиқ қилинади. Ҳажми торроқ тушунча мазмун жиҳатидан кенгроқ бўлади, чунки аввалги ҳажми кенгроқ тушунчада ифодаланган белгилар қаторига янги белгилар қўшилади.

Ҳажми кенгроқ тушунча аксинча кўпроқ предметни ифодалайди, предметлар тури кўпайган сари уларнинг ўхшаш белгилари камайиб боради. Масалан «шеърлар» ва «тўртликлар» тушунчаларини оламиз. Бу икки тушунчадан биринчисининг, яъни «шеърлар» тушунчасининг ҳажми кенг, чунки унинг ҳажмига шеърый асарларнинг ҳаммаси киради. Тўртликлар эса, уларнинг фақат бир тури, яъни улар камроқ. Мазмун жиҳатидан эса «тўртликлар» тушунчаси кенг. Чунки «тўртликлар», «шеърлар» эса бўлган белгиларнинг ҳаммасига эга шу билан бирга у тўрт қатор бўлиши каби белгига ҳам эга.

Тушунчалар ҳажм жиҳатдан юқори ва қуйи муносабатларга қараб жинс ва тур муносабатларга бўлинади. Ҳамма вақт жинс тушунча тур тушунчаларга нисбатан жинс бўлади, жинсга ҳамма вақт тур ўхшаш белгилари билан итоат этади. Масалан, «мактаб» ва «олий мактаб» тушунчаларида «мактаб» тушунчаси жинс, «олий мактаб» тушунчаси эса тур тушунчадир. Лекин шуни уқтириш керакки, баъзи ҳолда жинс бўлган тушунча, бошқа ҳолда тур бўлиши мумкин. Юқоридаги мисолимиздаги, «олий мактаб» тушунчаси билан «университет» тушунчасини олсак, бу ерда «олий мактаб» тушунчаси жинс «Университет» тур тушунча.

Тушунчаларнинг турлари

Тушунчаларни турларга ажратишда биз уларнинг ҳажми ва мазмунига асосланамиз. Аввало тушунчаларни ҳажм жиҳатдан якка ва умумий тушунчаларга ажратамиз. Якка тушунчалар алоҳида, якка нарса ёки ходисани ифодалайди. Масалан «Ўзбекистон» тушунчасида Марказий Осиёда жойлашган, собиқ СССР нинг парчаланишидан кейин мустақилликни қўлга киритиб, демократик тамойиллар асосида юксалиб бораётган мамлакатни тушунамиз. Демак, ўзига хос белгига эга бўлган алоҳида нарса ёки ходисани ифодалаган тушунча якка тушунча дейилади.

Биз агар «Мустақил давлат» деган тушунчани оладиган бўлсак, ушбу тушунча «Ўзбекистон тушунчасидан фарқ қилади. «Ўзбекистон» деганда дунёдаги мустақил давлатлардан фақат бирини тушунсак, «мустақил давлат» деганда иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиб, ташқи ва ички сиёсат юритаётган давлатларни тушунамиз. Бу умумий тушунча ҳисобланади.

Умумий тушунчалар бир мантикий синфга кирувчи ҳамма предметларни ифодалайди.

Умумий тушунчалардан ташқари жамловчи тушунчалар ҳам мавжуд. Жамловчи тушунчанинг белгиси янги белги бўлиб, унинг таркибига кирувчи, жамланувчи элементларда бу белги учрамайди. Масалан «ўрмон», «мажлис», «кутубхона» ва ҳоказо.

Мазмун жиҳатдан тушунчалар конкрет ва абстракт турлари бўлинади. Реал предмет ва ходисаларни акс эттирувчи тушунчалар конкрет тушунчалар, деб аталади. Масалан «уй», «китоб», «дафтар», «студент» кабилар конкрет тушунчалардир. Чунки бу тушунчаларда маълум предмет, ходиса акс эттирилган.

Предметлардан фикран ажратиб олиниб, мавҳумлаштирилган маълум хусусият, белгиларни акс эттирган тушунчалар абстракт тушунчалар дейилади. Масалан, «гўзаллик», «ботирлик», «тозалик», «шарм-ҳаё» ва ҳоказолар.

Тушунчалар мазмунига кўра яна нисбатли ва нисбатсиз тушунчаларга бўлинади. Агар бир тушунча иккинчи тушунча орқали билинадиган бўлса, у нисбатли бўлади. Нисбатли тушунчаларга «катта-кичик», «ака-ука», «оқ-қора» каби каби тушунчаларни кўрсатиш мумкин. Тушунча бошқа тушунчаларсиз билинадиган бўлса, бу тушунча нисбатсиз бўлади. Масалан, «шартнома», «давлат», «талаба» ва ҳоказо.

Шунингдек тушунчалар мазмунига кўра яна мусбат ва манфий турларга ажратилади. Бунда биз тушунчада ифодаланган предметда бирор белги борлигини тасдиқлаш ёки инкор этишга асосланамиз. Агар тушунчада белги борлиги ифодаланса у мусбат, аксинча белги йўқлиги кўрсатилса, манфий бўлади. Масалан, «эътиқодли», «бахтли», «инсофли», «интизомли», каби тушунчалар мусбат, «эътиқодсиз», «бахтсиз», «инсофсиз», «интизомсиз» каби тушунчалар эса манфий тушунчалар жумласига киради. Манфий тушунчалар одатда «сиз», «но», «бе», «эмас» ва бошқа қўшимчалар қўшиш орқали ясалади.

Шундай қилиб тушунчаларнинг қуйидаги асосий туркумлари мавжуд:

А) якка ва умумий	Г) нисбий ва нисбатсиз
Б) жинс ва тур	Д) жамловчи ва жамланмасиз
В) конкрет ва абстракт	Ж) мусбат ва манфий

Умумий тушунчалар таркибига универсал тушунчалар ҳам киради. Билимнинг муайян соҳасига оид, туркумга мансуб тушунчалар универсал тушунчалар дейилади. М, зоологиядаги «ҳайвонлар», ботаникадаги «ўсимликлар» кабилар шулар жумласидандир.

Тушунчаларнинг махсус тури категориялардир. Нарса ва ходисалар орасидаги алоқа ва муносабатларнинг инсон онгида энг умумий тарзда инъикос эттирадиган илмий тушунчалар категориялар, деб юритилади. Ўар бир фан ўз умумий тушунчалари-категорияларига эга. Фалсафа фанидаги «материя», «мазмун», «сабаб», «борлиқ», «ҳаракат» ва бошқалар; математикадаги «туб сон», «натурал сон», «тенглама», «чексиз сон», «рақам», «дифференциал», «интеграл» кабилар; физикадаги «электр», «нурланиш», «мусбат заряд», «электромагнит майдони», «нисбийлик назарияси» ва бошқалар, адабиёт назариясидаги «образ», «бадийлик», «ижобий», «салбий» кабилар шулар жумласидандир.

Категориялар инсоннинг билимларининг кенгайишига ёрдам беради.

3. Тушунчалар ўртасидаги муносабатлар

Биз фалсафа фанини ўрганиш жараёнида объектив оламдаги нарса ходисалар ўзаро бир-бирлари билан алоҳида бир-бирини тақозо қилади, оламни англаш учун нарса ва

ходисалар орасидаги алоқадорликларни англаш зарурати ҳақида хулоса ҳосил қилганмиз. Оламдаги нарса ва ходисалар алоқа ва муносабатлари инсон онгида акс этади ва тушунчалар орасидаги алоқа ва муносабатларни келтириб чиқаради.

Мантиқ илмида аввало тушунчаларни ҳажм жиҳатидан бир-бирига таққосланадиган ва таққосланмайдиган тушунчаларга ажратамиз. Масалан, «ўқитувчи» билан «зиёли» тушунчалари таққосланадиган, «ўқитувчи» ва «завод» тушунчалари эса таққосланмайдиган тушунчалар қаторига киради.

Биз мантиқ курсида ўзаро ҳажм жиҳатдан таққосланадиган тушунчалар билан иш кўраемиз. Таққосланадиган тушунчалар ўз навбатида сиғишадиган ва сиғишмайдиган тушунчаларга бўлинади. Ўажм жиҳатдан бир-бирига маълум бир даражада алоқаси бўлган тушунчалар сиғишадиган тушунчалар дейилади.

Масалан, «китоб» билан «дарслик».

Ўажм жиҳатдан бир-бирига киришмайдиган тушунчалар сиғишмайдиган тушунчалар дейилади.

Сиғишадиган тушунчалар ўртасида: а) айнийлик (мослик); б) қисман мослик; в) бўйсунуш муносабатлари бор.

А) айнийт муносабати.

Айнийт муносабатидаги тушунчалар ҳажми жиҳатдан айнан тенг бўлиб, бир предметни икки томондан ифодалайди ва улар мос тушунчалар деб номланади. Мос тушунчаларнинг бирида предметнинг бир белгиси, иккинчи тушунчада эса бошқа белгиси кўрсатилади. Мос тушунчалардан ҳаётда тўғри фойдаланиш фикрни аниқ тушуниш ва кўпроқ маълумот олишга ёрдам беради. Масалан: нотик бирор шахс ҳақида гапирар экан, нутқида бир тушунчани бошқа бир тушунча билан алмаштира олса, унинг нутқи мазмунан бойийди ва тингловчиларда қизиқиш уйғотади.

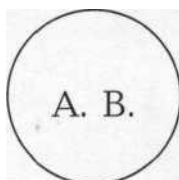
Масалан: А. Ғазал мулкининг султони

Б. Ўзбек адабий тилининг асосчиси

Бу мисолда А ва Б - мос тушунчалар.

Иккала тушунчалар буюк бобокалонимиз-Алишер Навоийнинг ифодаланган.

Айнийт муносабатини Эйлер доираси ёрдамида қуйидагича график усулда ифодалаш мумкин. Бу бир хил 2 доиранинг устма-устлигини билдиради.

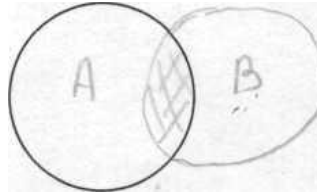
Б) Тушунчалар ўртасидаги қисман мослик муносабати. Бунда икки гуруҳ предметлари ўртасидаги муносабат акс этади, биринчи гуруҳ предметларининг маълум бир қисми иккинчи гуруҳ предметларининг маълум бир қисмига мос келади. Таъкидлаш жоизки, ушбу муносабатдаги тушунчалар ҳажми жиҳатдан қисман мос келсаларда, лекин мазмун жиҳатидан ҳар-хил бўлади.

Масалан: А. Ишчилар

Б. Рационализаторлар

Ишчиларнинг бир қисми рационализатор рационализаторларнинг бир қисми ишчилар бўлиши мумкин. Қисман мослик муносабати чатишма тушунчаларини келтириб чиқаради.

Қисман мослик муносабатини қуйидаги график усулда ифодалаш мумкин.

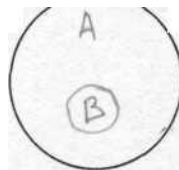
В) Бўйсунуш муносабати - кенг ҳажмли тушунча билан тор ҳажмли тушунчалар орасидаги муносабатни ифодалайди. Бунда кенг ҳажмли тушунча-бўйсундирувчи, тор ҳажмли тушунча бўйсунувчи, деб юритилади.

Масалан: А. Фан

Б. Кибернетика,

Берилган мисолдаги А тушунча кенг ҳажмли. Б тушунча (кибернетика) А нинг таркибига киради, тор ҳажмли.

Бўйсунуш муносабати қуйидаги график усулида ифодалаш мумкин:

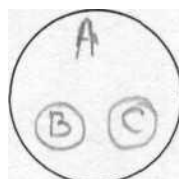
Сиғишмайдиган тушунчалар ўртасида: а) бирга бўйсунуш; б) қарама-қаршилик; в) зидлик муносабатлари мавжуд.

А) **Бирга бўйсунуш** муносабатида тушунчалар ўзаро бир-бирини истисно қилади, лекин улар биргаликда ҳажми кенг бошқа тушунчага бўйсунди.

Масалан: А.Бадиий адабиёт Б.Архитектура В.Амалий санъат

А, Б, В тушунчалари биргаликда нисбатан кенгрок ҳажмли Д (санъат) тушунчасига бўйсунди. Бунда А, Б, В лар бирга бўйсунувчилар; Д-бирга бўйсундирувчи ҳисобланади.

Бирга бўйсунуш муносабатини қуйидаги график шаклида ифодалаш мумкин.

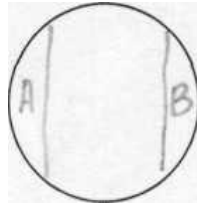

Б) **Қарама-қаршилик** муносабатида тушунчалар предметларда икки қарама-қарши томон мавжудлигини ифодалайди, қарама-қарши муносабатдаги тушунчалар одатда бир-бирини инкор этади. Бир тушунчанинг тўғрилигидан иккинчисининг хатолиги келиб чиқади. Лекин қарама-қаршилик муносабати орасида учинчи бир тушунча бўлишига имкон қолдиради.

Масалан: А.Оқ Б.Қора

Бу мисолда А-Б ни инкор этади, Б ҳам А ни инкор этади. А нинг чинлигидан Б нинг хатолиги келиб чиқади ёки аксинча бўлиши мумкин. Қарама-қаршилик муносабатида учинчи бир тушунча (А1, А2, А3 ёки Б1, Б2, Б3) бўлиши назарда тутилади.

Қарама-қаршилик - муносабатини қуйидаги график усулда ифодалаш мумкин.

В) Зидлик муносабатидаги тушунчалар ҳам қарама-қарши муносабатидаги тушунчалар каби ўзаро бир-бирини инкор қилади. Қарама-қарши муносабатда иккинчи тушунча аниқ ифодаланади. Зидлик муносабатида инкор этилаётган тушунча ноаниқ бўлиб қолаверади. Муносабати қарама-қарши тушунчалар сингари бир доирага кирсада, инкор этган тушунча доиранинг ноаниқ қисмини ташкил қилади. Агар қарама-қарши тушунчалар учинчи тушунчага ўрин қолдирса, зид тушунчалар уларга ҳеч қандай ўрин қолдирмайди. Шунинг учун икки зид тушунчанинг бири рост бўлса, иккинчиси албатта хато, учинчиси бўлиши мумкин эмас.

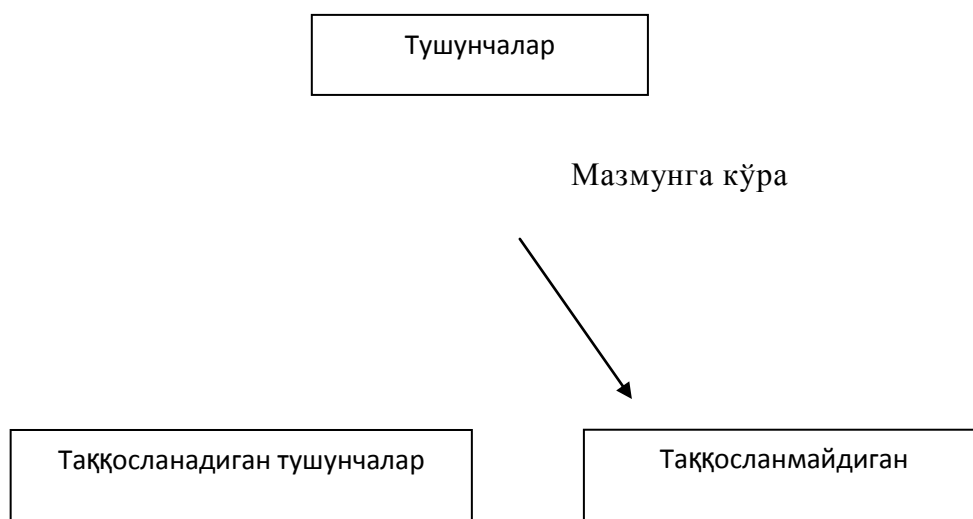
Масалан: Катта – А тушунча

Катта эмас – А эмас

Берилган мисолдаги А тушунчанинг чинлиги Б нинг хатолигини келтириб чиқаради ёки аксинча. Улар бир бирини тамоман инкор этади, учинчисининг бўлиши мумкин эмас.

Зиддик муносабатини қуйидаги график усулда ифодалаш мумкин:

Шундай қилиб, тушунчалар орасидаги муносабатларни қуйидаги график усулда ифодалаш мумкин.

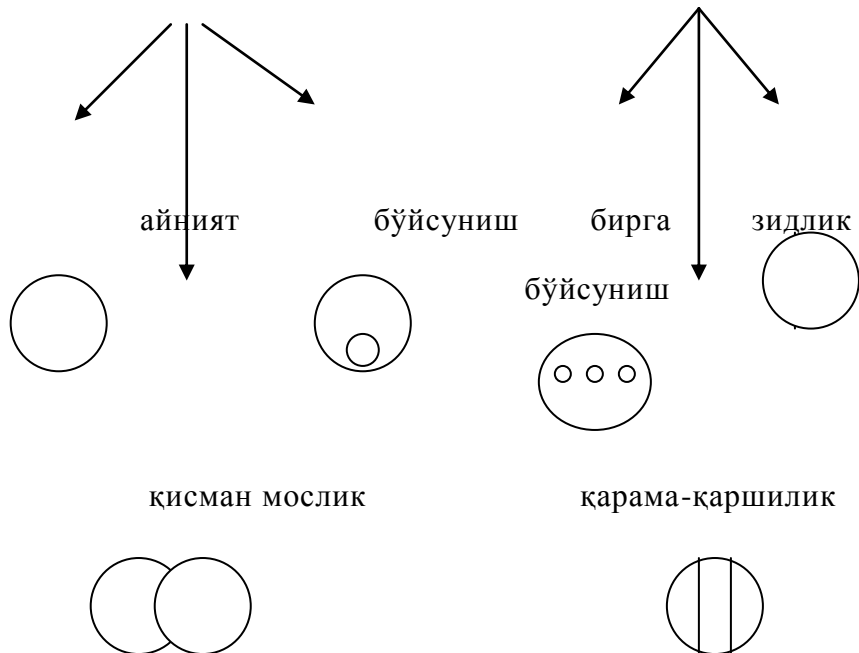

Ҳажмига кўра

Сиғишадиган

Сиғишмайдиган

4. Тушунчалар устида мантиқий амаллар. Тушунчалар устидаги мантиқий амаллар деганда: а) тушунчаларни умумлаштириш: б) чегаралаш: в) тушунчаларни бўлиш: г) тушунчаларни таърифлаш назарда тутилади.

Оламнинг моҳиятини англашда фикримиз баъзан ҳажми кенгроқ тушунчадан торроқ тушунчага ҳаракат қилса, баъзан эса аксинча бўлади. Ушбу жараён мантиқ фанида тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш дейилади.

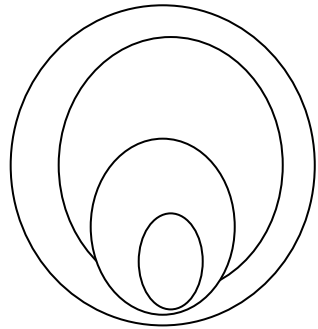
А) тушунчаларни умумлаштириш деб, торроқ ҳажмдаги тушунчадан кенгроқ ҳажмдаги тушунча томон фикрнинг ҳаракатланишига айтилади. Масалан, «ўқитувчи»-«зиёли»- «инсон».

Тушунчаларни умумлаштириш натижасида яқка тушунчадан, умумий тушунчага қараб борилади. Умумлаштиришнинг чегараси мавжуд. Умумлаштириш натижасида ортиқ умумлаштириш мумкин бўлган тушунчалар ҳосил бўлади. Бундай тушунчалар категориялар дейилади. Категориялар оламдаги нарса, ходисаларнинг энг умумий хусусиятларини, алоқа ва муносабатларини акс эттирувчи умумий тушунчалардир. Ўар бир фан ўзига хос категориялар системасига эга. Масалан, физикада «атом», «молекула», «энергия», «қувват» математикада - сон, тенглама, дифференциал, интеграл ва ҳоказо.

Умумлаштириш мантиқий амални қуйидагича ифодалаш мумкин: Акула (А) – йиртқич балиқ (Б) – балиқ (В).

Бу мисолда фикр тор ҳажмдаги тушунчадан кенг ҳажмли тушунчага қариб борган. Буни А-Б-В мантикий шаклда ёки график усулда - Эйлер доираси тарзида ифодалаш мумкин. Графикдаги стрелка А дан Вга қараб боради ва умумлаштиришни ифодалайди.

Бунда «ҳаракат» (А) тушунчасини чегаралаш орқали «механик ҳаракати» (Б) тушунчаси ҳосил бўлади. Механик ҳаракатнинг бир шакли холос. Шу тарзда чегаралашни давом эттириш мумкин. Чегаралашни қуйидаги график шаклида ифодалаш мумкин.

Графикдаги стрелка Адан Гга қараб боради ва чегаралаш йўналишини ифодалайди.

Б) Тушунчани чегаралаш

Фикр юритиш жараёнида ҳажми кенг тушунчадан торроқ тушунчага томон бориш тушунчани чегаралаш дейилади. Тушунчаларни чегаралаш натижасида якка тушунчалар ҳосил қилинади. Чегаралаш натижасида ҳосил бўлган тушунчалар «индивид» тушунчалар дейилади. Масалан, «ҳаракат» тушунчасини шундай чегаралаш мумкин: ҳаракат (А) - механик ҳаракат (Б) - айланма ҳаракат (В) - ер планетаси ҳаракати (Г)

Ҳаракат - А

Механик ҳаракат - АБ

Айланма ҳаракат - АБВ

Ер планетаси ҳаракати - АБВГ

Тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш инсоният ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган фикрлаш операциясидир. Агар умумлаштириш орқали нарса ва ходисаларнинг муҳим, бир-бирига ўхшаш томонларини билсак, чегаралаш орқали эса ҳар бир нарсанинг ўзига хос, конкрет томонларини, ички хусусиятларини биламиз.

В) Тушунчаларни бўлиш.

Тушунчаларнинг ҳажми бўлиш операцияси орқали аниқланади. Тушунчалар ҳажмини аниқлаш мантикий усули тушунчаларни бўлиш дейилади.

Бўлим деганда тушунчаларда ифодаланган предмет, ходисаларни фикран кичик гуруппаларга ажратиш назарда тутилади. Ҳажми Аниқланадиган тушунча бўлинувчи тушунча; бўлиш учун олинган белги-бўлиш асоси, бўлиш натижасида тушунчалар бўлинма дейилади. Тушунчаларни бўлишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш керак.

1. Тушунчаларни бўлиш бир асос бўйича амалга оширилади. Масалан: учбурчаклар; ўткир бурчакли, ўтмас бурчакли, тўғри бурчакли

2. Тушунчаларни бўлиш мутаносиб бўлмоғи керак. Бунинг маъноси шуки, бўлиш натижасида ҳосил бўлган тур тушунчаларининг ҳажми бўлинувчи (жинс) тушунча ҳажмига тенг бўлмоғи лозим.

Масалан: материкдаги (бўлишуви). Унинг таркибига Европа, Осиё, Африка, Австралия, Америка, Антарктида тушунчалари киради. .

3. Бўлиш натижалари бир-бирини истисно қилиши керак.

Масалан: «табиат» (А)ни бўлиш орқали «жонли табиат» (Б), «жонсиз табиат» (В) ҳосил қилади.

4. Тушунчаларни бўлишда сакраш бўлмаслиги керак, яъни тушунчаларнинг узок турини эмас, яқин турини олиш керак.

Масалан: гап (А)нибўлиш орқали, сода гап (Б),

Қўшма гап (В) ҳосил бўлди.

Тушунчаларни бўлишни предметларни қисмларга ажратишдан фарқ қилиш керак. Масалан, «Душанба» ни ҳафта деганда душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, жума, шанба, якшанба – назарда тутилади. Душанба ҳафтанинг бир куни.

Тушунчаларни билишнинг бир қатор турлари бор. Улар тушунчаларни бўлиш усуллари, деб юритилади. Тушунчаларни бўлиш усулларига: а) жинс тушунчаларни тур тушунчаларига бўлиш; б) дихотомия асосида бўлиш; в) классификация киради.

Тушунчаларни бўлишнинг энг кенг тарқалган усули жинс тушунчаларни тур тушунчаларга бўлиш ҳисобланади.

Тушунчаларни ҳажмга кўра иккита бир-бирини истисно қилувчи зид тушунчаларга ажратиш усули ҳам мавжуд бўлиб, бу дихотомик бўлиш дейилади. Бунда тушунчаларнинг бири иккинчисини истисно қилади: Масалан, ўқитувчилар: физиклар ва физик эмаслар.

Дихотомик бўлишда бўлинувчи ва бўлинма ўртасида ҳажм жиҳатдан номутаносиблик истисно-қилинади. Бўлиш тўғри амалга оширилса, бўлинувчи ва бўлинма ҳажм жиҳатдан ҳар доим тенг бўлади.

Тушунчаларни бўлишнинг алоҳида тури тасниф-классификациялашдир. Тасниф объектив оламдаги буюмларни ифодаловчи тушунчаларни ўхшаш белгилари ва тафовутига қараб синф ёки турларга бўлишдан иборат бўлиб, улар турлар системасида қатъий ўринни эгаллайди.

Тасниф-объектив оламдаги предметлар, ходисалар ҳақидаги билимларимизни системалаштириш, маълум бир тартибга солиб ўрганишнинг муҳим усулидир. Амалий эҳтиёж талабларига кўра тушунчаларни бўлиш асосини ўзгартириш мумкин. Таснифда бўлиш асоси нисбатан барқарорлиги, доимийлиги билан ажралиб туради.

Мантиқда классификация икки гурпуага: табиий ва сунъийга бўлинади. Табиий классификация илмий тадқиқотнинг натижаси ва муҳим воситаси бўлиб, билиш жараёнида катта аҳамиятга эга. Табиий классификацияда предметлар энг умумий ва энг муҳим белгилари асосида тақсимланади, гуруппаларга бўлинади. Ушбу усул ўсимликларни ва ҳайвонларни

классификация қилишда айниқса кенг қўлланилади. Сунъий классификация эса ташқи белгиларга асосланади ва турли-туман предметларни, уларни акс эттирувчи тушунчаларни тартибга солиш учун хизмат қилади. Табиий классификацияга Менделеевнинг химиявий элементларининг даврий системасини мисол тарзида келтириш мумкин. Кутубхонадаги китобларни алфавит тартибда жойлаштириш ёки XVIII асрдаги швед табиатшунос олими Карл Линнейнинг ўсимликлар классификацияси сунъий классификацияга мисол бўла олади.

Г) тушунчаларни таърифлаш.

Тушунчаларни таърифлаш ҳаётда кенг қўлланадиган мантиқий усулдир. Таърифлаш ёрдамида биз таърифланувчи тушунчанинг мазмунини, моҳиятини очамиз. Одатда бирор предметни билганимиздан кейингина унинг мазмунини, асл моҳиятини аниқлаб, фанга янги атама киритамиз. Бунга тушунчада ифодаланган предметнинг асосий белгиларини аниқлаш орқали эришамиз.

Тушунча мазмунини ифодаловчи асосий белгиларини очиб беришга қаратилган мантиқий усулга тушунчаларни таърифлаш (дефинация) дейилади. Масалан «квадрат» тушунчасига таъриф беришда унинг асосий белгилари, яъни тенг томонли, тўғри бурчакли (тур) тўртбурчак ҳамда геометрик фигура (жинс) орқали таърифлаймиз. Юқоридаги мисолимиздан таърифлашда энг яқин жинс ва тур белгиларини ажратиб олиш кераклиги кўриниб турибди. Агар бу шарт бузилса, таърифлашда биз тушунчада ифодаланган предметларни объектив асосидан махрум қилган бўламиз. Жинс ва тур орқали таърифлашда, биринчидан, биз буюмни бошқа жинсдаги буюмлардан, иккинчидан шу жинснинг бошқа турларидан ажратамиз. Тушунчани таърифлашнинг, мантиқий усулларига: а) яқин жинс ва тур белгиси орқали таъриф; б) генетик таъриф; в) номинал таърифлаш киради.

Яқин жинс ва тур белгилари асосида таърифлашда жинс тушунча маълум хусусиятларга асосланган ҳолда тур тушунчаларга ажратилади.

Генетик таърифда тушунчада ифодаланган предметнинг келиб чиқиши, унинг нимадан тузилганлиги берилади. Шунингдек тушунчада ифодаланган предметнинг пайдо бўлиши, ташкил топиши каби ўзига хос томонларига ахамият берилади. Масалан, нутқ-меҳнат жараёнида юзага келган, фикрни ифодалаш учун хизмат қилувчи, инсонларгагина хос бўлган алоқа воситасидир.

Номинал таърифда тушунчани ифодалаган сўз, ном-терминнинг маъноси баён этилади. Нормал ва номинал турларга бўлинади. Номинал шаърифдан реал таъриф аниқлиги билан ажралиб туради. Номинал таърифда биология «био» - ҳаёт, «логос» - фан деган сўздан олинган бўлиб, ҳаёт тўғрисидаги фан десак, реал таърифда «биология» - ҳаёт қонуниятлари ва жонли мавжудотларнинг ўсиши ҳақидаги фандир, деймиз.

Тушунчаларни таърифлаш ҳаётимизда катта ахамият касб этади. Таърифлашнинг ҳамма фанлар учун зарур бўлган мантиқий қоидалари мавжуд. Уларга амал қилингандагина таърифда аниқликка эришилади. Бу қоидалар қуйидагилардан иборат:

1. Таърифлаш тенг ҳажмли бўлиши керак, яъни таърифланувчи предмет ҳажми билан таърифловчи ҳажми тенг бўлиши керак. Агар биз, фалсафа -табиат, жамият ҳақидаги энг умумий билимларни ўрганадиган фандир десак, бу таъриф нотўғри, чунки таърифланувчи тушунчанинг ҳажми таърифловчидан кенг;

2. Таърифлашда энг яқин жинс тушунчани олиш керак. Агар биз санъат ижтимоий онг формаси десак, нотўғри бўлади, чунки «ижтимоий онг формаси» санъатнинг яқин тур белгиси эмас.

3. Таърифда белги фақат таърифланувчи предметга тегишли бўлиши ва унинг барча предметлардан фарқини кўрсатиб бериши керак. Агар биз «балиқ» сувда яшовчи жонзотдир, деб таърифласак, нотўғри бўлади, чунки юқоридаги қоида бузилган ҳисобланади.

4. Таъриф инкор шаклида бўлмаслиги, тушунчада ифодаланган нарса, ходисанинг асосий белгилари кўрсатилиши керак. Масалан. «балиқ» - илон эмас, деб таъриф берсак, хато бўлади.

5. Таърифлаш аниқ баён қилинган бўлиши керак. Ноаниқлик нотўғри таърифлашга олиб келади.

Кўринадики, объектив оламдаги нарса ва ходисаларнинг моҳиятини очишда таърифлаш муҳим роль ўйнайди.

Мушоҳада-мантиқий билиш шакли сифатида. Мушоҳаданинг тузилиши.

Инсоннинг олам ҳақида ҳосил қиладиган билим шаклларида бири мушоҳада ҳисобланади. Мушоҳада предметлар, ходисалар, уларнинг белгилари, хусусиятлари, муносабатларини тасдиқ ёки инкор шаклида ифодаладиган фикр шаклидир.

Инсон оламини ўрганиш жараёнида ундаги нарса ва ходисалар ўртасидаги алоқа ва муносабатларни пайқайди. Мазкур алоқа ва муносабатлар инсон тафаккурида мушоҳада шаклида акс этади. Мушоҳада тушунчалар орасидаги муносабатлардан келиб чиқади. Масалан: Ер қуёш атрофида айланади.

Ўар қандай мушоҳада чин ёки хато бўлиши мумкин. Агар мушоҳадада акс этган алоқа ва муносабатлар реал дунё, ундаги мавжуд алоқа ва муносабатлар инъикоси бўлса, бундай фикр чин мушоҳада ҳисобланади. Аксинча, мушоҳадада билдирилган фикр борлиқдаги алоқа ва муносабатларни акс эттирмаса, бундай фикр ё чалқаш, ё хато мушоҳада ҳисобланади. Масалан: Ўғрилиқ - жиноят. ўғрилиқ - жиноят эмас. Бу фикрлардан биринчиси чин, чунки у борлиқнинг инъикоси.

Мушоҳаданинг мантиқий тузилиши барча учун умумий. У қайси тилда баён этилмасин, унинг таркиби субъект (S), предикат (P), ва квантор сўздан иборат бўлади. Мушоҳаданинг тузилишидан бундай умумийлик уни ифодалашда мантиқий шакл-формулага солиш имконини беради. Масалан.

А) «Ўзбекистон – келажаги буюк давлат» ва «Куч-адолатда» мушоҳадаларини бир хил шаклда: S-P дир формуласи ёрдамида ифодалаш мумкин.

Мушоҳадаларда:

а) Предметларнинг борлиги, мавжудлиги ҳақидаги фикр тасдиқланади ёки инкор қилинади. Масалан: Ўақиқат – бор, мавжуд.

б) Предметларга хос белги, хусусиятлар ифодаланади. Масалан: Айрим сонлар – жудт сон.

в) Предмет ва ходисалар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар акс этади. Масалан: Хоразм вилояти Қашқадарёдан ишмолроқда жойлашган.

Мушоҳада гап воситасида ифодаланади. Тушунчалар сўзларсиз мавжуд бўлиши мумкин бўлмагани сингари, мушоҳада ҳам уларнинг ташқи ифодаси гапларсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Кўриниб турибдики, мушоҳада гап билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқлик тафаккур ва тилнинг бирлиги ва

ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқади. Мушоҳада билан гапнинг узвий бирлиги, боғлиқлигидан улар доимо ўзаро мос келади, деган хулоса чикмайди. Мушоҳада ва гапни уларга хос хусусиятларга кўра фарқламоқ лозим:

—Ўар қандай мушоҳада гап воситасида ифодаланади. Гап мушоҳаданинг моддий ифодаси ҳисобланади. Лекин ҳар қандай гап мушоҳада бўла олмайди. Фақат дарак, хабар маъноси англаган гапларгина мушоҳада бўла олади. Сўроқ, чақирик, хитоб маъносидаги гаплар мушоҳада бўла олмайди, чунки улар тасдиқ, ёки инкор маъносини англамайди.

Мушоҳада ва гап тузилишида муайян ўхшашлик бўлсада, мушоҳада ва гапнинг тузилишини айнан бирдек, деб бўлмайди. Гап грамматик тузилишга эга: у бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади. Мушоҳада мантиқий тузилишга эга. Аввало у икки қисмдан иборат. Улар мушоҳада терминлари деб юритилади.

Мушоҳада терминларига мушоҳада субъекти (S) ва предикати (P) киради. Мушоҳадани қуйидаги мантиқий шаклда ифодалаш мумкин: S-P дир; S-P эмасдир.

Мушоҳаданинг субъекти (S) предметни, предикати (P) эса унга хос бўлган белги, хусусият, муносабатларни тасдиқ ёки инкор шаклида ифодалайди. Мушоҳадада мантиқий боғловчилар «дир», «эмасдир», «бўлади» кабилар иштирок этиши мумкин. Мушоҳадада унинг хажмига ишора қилувчи сўзлар учрайди. Масалан: «барча», «ҳар бир», «ҳеч бир», «баъзи». Булар квантор сўзлар, деб номланади. «Барча капалаклар ҳашаротдир» мушоҳадаси қуйидаги тузилишга эга: а) «капалаклар» — мантиқий эга (S); б) «ҳашаротлар»— мантиқий кесим (P); в) «барча» - квантор; г) «-дир» боғловчи. Мазкур мушоҳадани «Барча S — P дир» формуласи орқали ифодалаш мумкин.

Гапдаги бош бўлақлар (эга ва кесим) мушоҳаданинг мантиқий эгаси (S) ва мантиқий кесими (P) га мос келавермайди. Фақат содда йиғиқ, гаплар воситасида ифодаланган мушоҳадалардагина грамматик эга ва кесим, мантиқий S ва P га мувофиқ келиши мумкин. Бунинг устига кўпинча мушоҳада терминлари аниқ ифодаланиш усулига эга эмас. Улар (S,P) ни мантиқий урғу орқали аниқлаш мумкин бўлади. Бир хил тузилган гап оҳанг, мантиқий урғу орқали турлича мазмундаги мушоҳадани ифодалаш мумкин.

а) Ўзбекистон (бошқа эмас) мустақил давлат.

б) Ўзбекистон мустақил давлат. (қандай?)

в) Ўзбекистон мустақил давлат. (нима?)

Бу мисолда бир хил гап 3 хил мушоҳадани ифодалаган: а) қайси давлат? б) қандай давлат? в) нима? Шунга кўра уларда мантиқий эга турлича.

Гапнинг грамматик тузилиши турли халқларда турлича. Мушоҳаданинг мантиқий тузилиши, у қайси миллий тилда ифодаланган бўлмасин, барча учун умумий, бир хил. Мушоҳада терминлар (S,P), боғловчи ва квантор сўздан ташкил топади.

Мушоҳадада: а) предметларнинг мавжудлиги тўғрисидаги фикр тасдиқланади ёки инкор қилинади (Масалан: Ҳаракат — мавжуд); б) предметлар билан белги, хусусиятлар орасидаги муносабатлар ифодаланади (Масалан: Айрим сонлар жуфт сон эмас.); в) предмет — ҳодисалар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар акс этади (Масалан; Хоразм вилояти Қашадарёдан шимолроқда жойлашган).

Содда мушоҳада ва унинг асосий турлари

Мушоҳадалар тузилишига кўра: а) содда ва б) мураккаб турларга бўлинади.

Содда мушоҳада мантиқда ассерторик мушоҳада, деб номланади.

— Содда мушоҳада тузилишига кўра бир S ва бир P дан иборат бўлиши мумкин. Масалан: Майсалар кўкарди. Формуласи: $S-P$ дир;

— Содда мушоҳаданинг субъекти бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан: Учбурчак, параллелограмм, айлана геометрик фигура ҳисобланади. Формуласи: $S_1, S_2, S_3 — P$ дир.

— Предикати бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан; Комбайн ўради, йиғади, янчади. Формуласи: $S — P_1, P_2, P_3$ дир.

— Терминлардан бири тушуриб қолдирилиши мумкин. Одатда бундай мушоҳада тўлиқсиз гаплар воситасида ифодаланади. Масалан: Тонг... Ажиб сокинлик...

Содда мушоҳада, унда ниманинг тасдиқланиши ёки инкор этилишига кўра 3 турга бўлинади: а) атрибутив мушоҳада; б) муносабатга доир мушоҳада; в) мавжудликка доир мушоҳада.

а). Атрибутив мушоҳада.

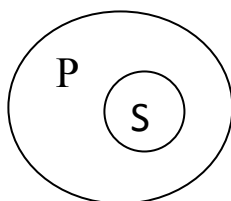
Нарса, ҳодисаларнинг белги, хусусиятлари тўғрисидаги тасдиқ ва инкор шаклида баён этилган мушоҳада атрибутив мушоҳада дейилади. Атрибутив мушоҳаданинг терминлари: S — нима ҳақида фикр юритилганини, P — белгини ифодалайди. Масалан: Асал ширин. Формуласи: $S-P$ дир.

Атрибутив мушоҳада қуйидаги ҳолларда қўлланилади: — Белги, хусусиятнинг предметга хослигини тасдиқлайди ёки инкор этади. Масалай: Мантиқ — фан.

Формуласи: $S-P$ дир. Алишер тўғаракка қатнашмайди: $S-P$ эмас.

— Якка тушунчаларнинг умумийга, тур тушунчаларнинг жинсга мансублигини ифодалайди. Масалан: Ўзбекистон (S — якка) — мустақил давлат (P — умумий). Мантикий шакли: $S-P$ дир.

Мантикий шаклларни график усулда ифодалаш мумкинлигини биламиз. Юқорида берилган атрибутив мушоҳадани (Ўзбекистон (S) — мустақил давлат (P) қуйидаги график усулда Эйлер доираси шаклида ифодалаш мумкин:

Атрибутив мушоҳадада $S — P$ нинг ҳажмидан чиқарилганлигини ифодалаш мумкин. Масалан: Терговчининг ҳеч бири (S) овоз бермаслик ҳуқуқига эга эмас (P). Бундай атрибутив мушоҳада қуйидаги график усулда ифодаланади:

б). Муносабатга доир мушоҳада.

Муносабатга доир мушоҳада предмет ва ҳодисалар ўртасидаги мавжуд алоқа ва муносабатларни ифодалайди. Бундай мушоҳадаларда тенглик, катта ёки кичиклик, қариндошлик, фазо, вақт, сабаб ва оқибат муносабатлари акс этиши мумкин. Масалан: Алкоголизм (S) — кўп жиноятларнинг (P) бош сабабчиси. Термиз (S) Тошкентдан жанубда жойлашган (P).

в). Мавжудликка доир мушоҳада.

Мавжудликка доир мушоҳада мантиқда экзистенциал мушоҳада, деб юритилади. Унда предмет, ҳодисанинг мавжудлик ёки мавжуд эмаслик фактининг ўзи ифодаланади. Масалан: Тафаккур (S) тилсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас (P). Формуласи: S-P эмасдир.

Содда мушоҳадаларнинг кўрсатилган туркумлари (атрибутив, муносабатга доир, мавжудликка доир)дан ташқари ажратиб кўрсатилган (выделяющие) ва чиқарилган туркумлари ҳам учрайди.

Ажратиб кўрсатилган мушоҳадаларда белгининг муайян предметгагина тааллуғли эканлиги ифодаланади. Ажратиб кўрсатилган мушоҳадалар ҳам якка, жузъий, умумий бўлиши мумкин. Масалан: Ёлғиз Мунисгина (S) бу ҳодисанинг гувоҳи бўлди (P). Ёлғиз S гина — Pдир формуласи билан ифодаланади.

Ташқарига чиқарилганлик ифодаланган мушоҳада: Василани ҳисобга олмаганда, барча қизлар бу фикрни маъқуллашди.

Ажратиб кўрсатилган ва ташқарига чиқарилган мушоҳадалар улар мазмунидаги яширинган фикрнинг мураккаблигидан далолат беради.

Айрим илмий қарашлар, давлат қонунлари, жиноят-процессуал кодекс моддалари ажратиб кўрсатилган ва чиқарилган мушоҳадаларга мисол бўла олади.

Мушоҳадалар англатган мазмунларига кўра икки хил бўлади: а) тасдиқ мушоҳада; б) инкор мушоҳада.

Мушоҳададаги тасдиқ маъноси «-дир», «бўлади» каби боғловчилар, инкор маъноси «эмасдир», «бўлмайди» каби боғловчилар ёрдамида ифодаланади. Масалан: Ўзбекистон (S) — мустақил давлат (P) — тасдиқ мушоҳада, S-Pдир формуласи билан ифодаланади. Олма дарахти (S) игнабаргли эмас (P эмас) — инкор мушоҳада; формуласи: S-P эмасдир.

Бирон-бир предмет, предметлар туркуми ҳақидаги тасдиқ ёки инкор маъносидаги фикр алоҳида предметга, туркумга, бутун синфга тааллуғли бўлиши мумкин. Шунга кўра мушоҳадалар: а) якка; б) жузъий; в) умумий бўлиши мумкин.

Алоҳида предмет, ҳодиса ҳақидаги тасдиқ ёки инкор маъносини ифодалаган мушоҳада, якка мушоҳада деб юритилади. Масалан: Абдулла Орипов (S) — Ўзбекистон қаҳрамони (P). Формуласи: S-P дир. Орол денгизи (S) — дарё эмас (P эмас) . Формуласи: S-P эмасдир.

Белги, хусусиятнинг бирор синф, ҳодисаларнинг қисми, бўлагига танлаш эканлиги ҳақидаги фикр шакли жузъий мушоҳада, деб юритилади. Жузъий мушоҳада тасдиқ ёки инкор шакллари учрайди. Масалан: Айрим талабалар (S) илмий анжуманга қатнашдилар (P). Формуласи: Баъзи S-P дир. Айрим дарахтлар (S) мевали дарахтлар туркумига кирмайди (P эмас). Формуласи: Баъзи S-P эмас.

Жузъий мушоҳадаги жудъийлик икки шаклда ифодаланади.

- а) Ноаниқ жузъий. Бунда субъект (S) ни ифодалаган тушунчанинг чегараси ноаниқлигича қолаверади. Масалан: Айрим шаҳарлар (S) — миллионер шаҳарлар ҳисобланади (P). Формуласи: Айрим S-P дир.

- б) Аниқ жузъий мушоҳада. Бунда «айрим», «баъзи» квантор сўзлар «фақат айрим», «фақат баъзи» маъноларини ифодалайди. Масалан: Университетимизнинг фақат айрим талабаларигина (S) «Нихол» мукофотининг совриндори. Формуласи: Фақат айрим S-P дир.

Бирон-бир белги, хусусият, муносабатнинг туркумга, умумга хослиги тасдиқланган ёки инкор этилган мушоҳада умумий мушоҳада деб юритилади. Умумий мушоҳадалар инкор ва тасдиқ шаклида қўлланилади. Масалан: Ўамма капалаклар (S) — ҳашаротлар (P). Формуласи: Барча S-P дир. Ёки, ҳеч бир жиноят (S) жазосиз қолмайди (P эмас). Формуласи: ҳеч бир S-P эмас.

Мушоҳадалар миқдорий ва сифат кўрсаткичларига кўра умумлашган туркумларига қуйидагилар киради:

1) Якка тасдиқ ва якка инкор мушоҳадалар: S-P дир; S-P эмас дир.

2) Жузъий тасдиқ ва жузъий инкор; У баъзи S-P дир, О баъзи S-P дир.

3) Умумий тасдиқ ва умумий инкор мушоҳадалар: А Барча S-P дир; Е ҳеч бир S-P эмас дир.

Умумий тасдиқ мушоҳадасининг формуласи олдида А ҳарфи, жузъий тасдиқ мушоҳада олдида J ҳарфи қўйилади. А ва I ҳарфлари «тасдиқлайман» маъносини ифодаловчи «affirmo» сўзининг I ва II унлиларидан олинган. Умумий инкор мушоҳада E ҳарфи билан, жузъий инкор мушоҳада O ҳарфи билан ифодаланади. Бунда E ва O ҳарфлари «инкор этаман» маъносидаги «nego» сўзининг I ва II унлиларидан олинган. Шундай қилиб, сифат ва миқдор жиҳатдан мушоҳадаларни бирлашган классификациясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Z барча S-P дир: умумий тасдиқ мушоҳада;

J баъзи S-P дир: якка ёки жузъий тасдиқ, мушоҳада;

Z ҳеч бир S-P эмас: умумий инкор мушоҳада; O баъзи S-P эмас: жузъий инкор мушоҳада.

Мураккаб мушоҳада ва унинг асосий турлари

Мураккаб мушоҳада содда мушоҳадалардан тузилади.

Бирдан ортик мушоҳадалардан «ва», «ёки», «ё», «агар», «унда», «фақат» боғловчилар ёрдамида тузилган мушоҳадалар уч туркумга бўлинади: а) боғланган мушоҳада; б) айирувчи мушоҳада; в) шартли мушоҳада.

Боғланган мушоҳада. Бирдан ортик содда мушоҳадалардан боғловчилар воситасида тузилган мушоҳада боғланган мушоҳада, деб юритилади. Масалан: Куз (S) келди (P), кунлар (S1) қисқарди (P1) кушлар (S2) иссиқ жойларга учиб кетмоқдалар (P2). Формуласи: S-P, S1-P1, S2 — P2 дир. Боғланган мушоҳада мантиқда конъюнкция деб аталади. Мураккаб мушоҳадани қуйидагича ифодалаш мумкин: Куз келди (a), кунлар қисқарди (b), кушлар иссиқ жойларга учиб кета бошладилар (c). Конъюнкциянинг математик шакли: $a \wedge b \wedge c$. Бунда \wedge белгиси боғловчини ифодалайди. Масалан: Демокрит (S1), Платон (S2), Аристотель (S3) ҳақида шу нарсани айтиш мумкинки, уларнинг ҳар бири грек (P1) ва файласуфдир (P2). Мисолда кўрсатилган мушоҳадани 2 хил формула билан ифодалаш мумкин:

1) S1, S2, S3 — P1, P2, P3 ёки $a \wedge b \wedge c$

Бу мураккаб мушоҳада таркибида қуйидаги сода мушоҳадалар бор.

а) Демокрит — файласуф:

б) Демокрит — грек:

в) Платон — файласуф:

г) Платон — грек:

д) Аристотель — файласуф:

ж) Аристотель — грек:

Мураккаб конъюнктив мушоҳаданинг маъноси уни ташкил этувчи сода мушоҳадалар маъносига боғлиқ бўлади. Агар сода мушоҳада чин бўлса, уларнинг боғланишидан ҳосил бўлган мураккаб мушоҳада ҳам чин бўлади. Конъюнкция аъзоларидан бирининг хатолиги мураккаб мушоҳаданинг хатолигини келтириб чиқаради.

Буни қуйидаги схемада ифодалаш мумкин: Бунда P — биринчи сода мушоҳада; q — иккинчи мушоҳада; $P * q$ мураккаб конъюнктив мушоҳада.

P	Q	$P \vee q$
Чин	Чин	Чин
Чин	Ёлғон	Ёлғон
Ёлғон	Чин	Ёлғон
Ёлғон	Ёлғон	Ёлғон

б) Айирувчи мушоҳада.

3) Айирувчи мушоҳада сода мушоҳадалардан «ё», «ёки», «на» боғловчилари ёрдамида шаклланади. Айирувчи мушоҳада мантиқда дизъюнкция, деб юритилади. Масалан: Олди-сотди шартномаси (S) ёзма ёки оғзаки тузилиши мумкин (P). Бу мушоҳада икки сода мушоҳададан тузилган: 1) Олди-сотди шартномаси ёзма тузилиши мумкин, 2) Олди-сотди шартномаси оғзаки тузилиши мумкин. Бунда a ва b мураккаб мушоҳаданинг қисмлари, \vee белгиси эса айириш маъносини ифодалайди. Юқорида келтирилган мисолни шундай формула билан ифодалаш мумкин: $a \vee b$. Бунда \vee белги айирув маъносини ифодалайди.

Дизъюнкция йўли билан чиқарилган мушоҳаданинг чинлиги унинг таркибидаги сода мушоҳаданинг ҳаққонийлигига боғлиқ бўлади. Дизъюнкция икки кўринишга эга:

1) Бўш (кучсиз) дизъюнкция: Бунда дизъюнкцияни ташкил этувчи сода мушоҳадаларда акс этган белгилар ўзаро бир-бирини истисно қилмайди, балки бир вақтнинг ўзида бир предметга тааллуқли бўлиши мумкин: Совуқ қурол санчадиган ёки кесадагиган бўлади. Формуласи: $P \vee q$.

2) Жиддий (катъий) дизъюнкция. Бунда мураккаб мушоҳада таркибидаги содда мушоҳадалар бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас. Масалан: Жиноят — атайдан ўйлаб амалга оширилган ёки эҳтиётсизлик орқали содир этилган бўлиши мумкин.

в) Шаримс мушоҳада.

Шартли мушоҳада мантиқда «импликация» деб юритилади, унинг таркибидаги содда мушоҳадалар ўзаро бир-бирига «-са», «агар», «бўлмаганда» боғловчилари воситасида боғланади. Шартли мушоҳадаларда сабаб ва оқибат, макон ва вақт, семантик алоқадорлик ифодаланади. Шартли мушоҳадани 2 хил формула ёрдамида ифодалаш мумкин; Агар $S-P$ бўлса, $S1 — P1$ дир ёки $a \rightarrow b$. Иккинчи мантиқий шаклда «а» шартни «б» натижани, \rightarrow импликация белгисини ифодалайди.

Шартли мушоҳада қуйидаги қоидаларга амал қилишни талаб қилади: 1) Асоснинг чинлигидан натижанинг чинлиги келиб чиқади. 2) Натижанинг ёлғонлиги асоснинг ёлғонлигидан далолат беради. импликация мушоҳадасининг чинлик даражаси қуйидаги схемада акс этган. Бунда p асос, q натижа, \rightarrow импликация белгиси. Фикрлар:

- 1) Предохранитель куйса, лампа ўчади.
- 2) Предохранитель куйди, лампа ўчмади.
- 3) Предохранитель куймади, лампа ўчди.
- 4) Предохранитель куймади, лампа ўчмади.

P	Q	$P \rightarrow q$
Чин	Чин	Чин
Чин	Ёлғон	Ёлғон
Ёлғон	Чин	Чин
Ёлғон	Ёлғон	Чин

Кўриниб турибдики, мушоҳада мантиқда табиий тил воситасида ҳамда математик мантиқ тилида формула воситасида ифодаланиши мумкин. Масалан: Асалариларнинг умри ё узун, ё қисқа бўлиши мумкин — мураккаб мушоҳаданинг табиий тилдаги кўриниши. Шу мураккаб мушоҳадани математик мантиқ тилида $a \vee b$ формуласи тарзида ифодалаш мумкин.

Мураккаб мушоҳадаларни сунъий (символик, математик мантиқ) тил билан ифодалаш мантиқий тафаккурнинг ривожланишига ёрдам беради. Мушоҳадаларнинг табиий ва сунъий тилда ифодаланиши тил ва тафаккурнинг ўзаро бирлиги ва алоқадорлигини исботлайди.

Мушоҳаданинг модал маъно хусусиятларига кўра турлари. Мушоҳадалардаги, асосланганлик, улар таркибидаги мантиқий субъект (S) ва предикат (P) алоқадорлигининг типларида очик ва яширин маънонинг ифодаланиши модаллик деб юритилади. Модал маъно хусусиятларига кўра мушоҳадаларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. 1) Эҳтимоллик мушоҳадалари; 2) Воқелик мушоҳадалари; 3) Зарурийлик мушоҳадалари.

Эҳтимоллик мушоҳадасида предмет ва ходисалар билан белги орасидаги алоқадорлик имконияти назарда тутилади. Олимларнинг таъкидлашларича, Марсда ҳаёт элементлари бўлиши мумкин. Эҳтимоллик мушоҳадасида «мумкин», «балки», «инкор эта олмайди», «назарда тутилади» каби сўз ва сўз бирикмалари қўлланилади.

Эҳтимоллик мушоҳадаси мазмунига кўра: тасдиқ ва инкор; ҳажмига кўра: якка, жузъий, умумий бўлиши мумкин. Масалан: Майк Тайсон тенниснинг бу партиясида ғолиб бўлди. Формуласи: S-Pдир.

Предметлар, ходисалар билан белги ва хусусиятлар орасидаги алоқанинг ҳозирда (маълум даврда) мавжудлиги воқелик мушоҳадасида акс этади. Масалан: Бу йил баҳор серёғин келди.

Воқелик мушоҳадаси ҳам эҳтимоллик каби тасдиқ ва инкор; якка, жузъий умумий бўлиши мумкин. Масалан: Барнаул — Олтой ўлкасининг пойтахти. Формуласи: S-Pдир. Айрим шаҳарлар субтропик зонада жойлашган. Формуласи: Баъзи S-Pдир.

Предметлар, ходисалар билан белги, хусусиятлар ўртасидаги ички, муҳим, барқарор алоқадорликлар зарурий мушоҳадаларни келтириб чиқаради. Масалан: Гўзаллик - оламни қутқаради. Формуласи: S-Pдир.

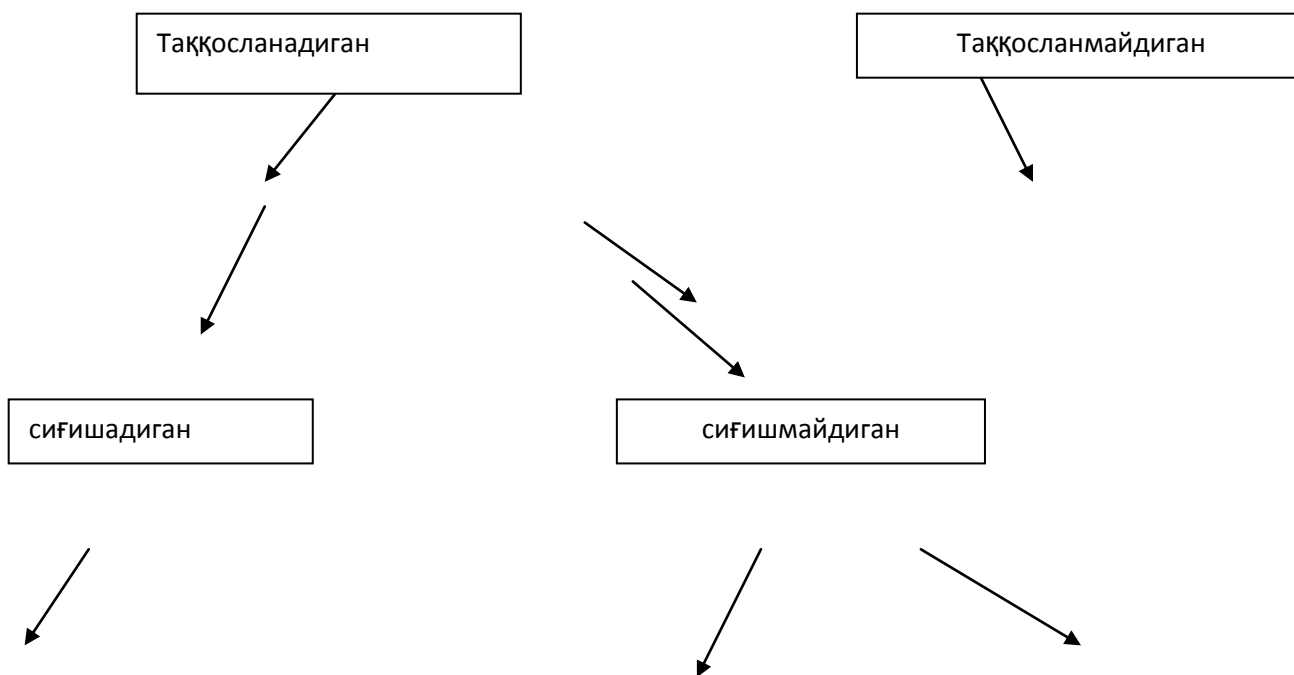
Зарурийлик мушоҳадаларида оламни, унинг қонуниятларини билиш натижалари акс этади.

Мушоҳадалар орасидаги муносабатлар

Оламдаги нарса ва ходисалар орасидаги муносабатлар инсон тафаккурида фикрлар орасидаги муносабатларни келтириб чиқаради.

Мушоҳадалар орасидаги муносабатларни қуйидаги мантикий схемада акс эттириш мумкин. Схема: мушоҳадалар орасидаги муносабатлар.

Мушоҳадалар ўзаро муносабатларга кўра!

Қисман мослик

Тўла

↓
мослик Мантиқий

бўйсунуш.

Қарама-қаршилик

Зидлик

Ўхшаш терминал (Sp P) га эга, ҳажм ва мазмун жиҳатидан ўзаро фарқланадиган мушоҳадалар таққосланадиган мушоҳадалар деб юритилади. Таққосланадиган мушоҳадалар икки туркумга бўлинади: Булар: а) сиғишадиган. б) сиғишмайдиган. Сиғишадиган мушоҳадалар орасида уч хил муносабат мавжуд: айният (тўла мослик), қисман мослик, мантиқий бўйсунуш.

Бирдан ортиқ мушоҳаданинг ҳажм ва мазмунга кўра ўзаро тўла мослиги — айният муносабати, деб юритилади. Одатда бундай мушоҳадаларда айтилган бир фикр тасдиқ ва инкор шаклларида ифодаланади.

Масалан: Бу — очик мулоқот (А).

Бу очик мулоқот бўлмаслиги мумкин эмас (Б).

Ёки Ахмедов тўғри сўзлади. (А)

Ахмедов хато сўзламади. (Б)

Берилган мисолларда «а» ва «в» орасида тўла мослик мавжуд. Тўла мос (айният) лик муносабатидаги мушоҳадалар эквивалент мушоҳадалар, деб юритилади.

б)Ў исман мослик муносабати. Сифат жиҳатидан ўзаро фарқланадиган жузъий (тасдиқ) J ва жузъий инкор (O) мушоҳадалар орасидаги муносабат қисман мослик муносабати, деб юритилади.

Масалан: Айрим ўсимликлар заҳарли. (А)

Айрим ўсимликлар заҳарсиз. (Б)

Бўйсунуш муносабати. Умумий (тасдиқ, ва инкор) мушоҳадалар билан жузъий (тасдиқ, ва инкор) мушоҳадалар орасидаги муносабат бўйсунуш муносабати дейилади. Бунда умумий (А ва Е) мушоҳаданинг чинлигидан жузъий (I ва O) мушоҳаданинг чинлиги келиб чиқади. Масалан: Барча ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинади. (А)

Баъзи ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинади. (В)

Берилган мисолдаги А нинг чинлигидан В нинг чинлиги келиб чиқади.

Ўзаро бир-бирини инкор этувчи мушоҳадалар сиғишмайдиган мушоҳадалар деб юритилади. Сиғишмайдиган мушоҳадалар, орасида: а) қарама-қаршилик; б) зидлик муносабатлари бўлиши мумкин.

а) Қарама-қаршилик муносабатлари. Қарама-қаршилик муносабатидаги мушоҳадалар ўзаро бир-бирини инкор қилади; улардан бирининг чинлиги иккинчисининг хатолигини келтириб чиқаради. Масалан; Барча офицерлар ҳарбий хизматни ўтаган. А)Бирон бир офицер ҳарбий хизматни ўтамаган. (В)

Бу мисолда А нинг чинлигидан В нинг ёлгонлиги (хатолиги) келиб чиқади.

Қарама-қаршилик муносабатидаги мушоҳадалар бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас. Лекин бир вақтнинг ўзида хато (ёлгон) бўлиши мумкин. Масалан; Қишда барча қушлар иссиқ ўлкаларга учиб кетдилар. (А). Қишда биронта қуш иссиқ мамлакатларга учиб кетмайди (В). Берилган ҳар икки

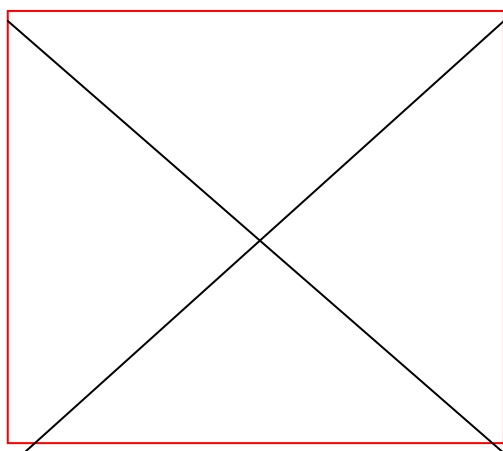
мушоҳада: А ҳам, В ҳам хато, учинчи (С) мушоҳада чин бўлади: Қишда баъзи қушлар иссиқ ўлкаларга учиб кетадилар.

Б) Зиддик муносабати. Бунда мушоҳадалар ўзаро бир- бирини тамомила инкор қилади. ~ А нинг чинлиги В нинг хатолигини келтириб чиқаради. Учинчи фикр (С)нинг бўлиши мумкин эмас. Масалан: Барча шифокорлар олий тиббий маълумотга эга. (А). Ўч бир шифокор олий тиббий маълумотга эга эмас. (В).

Мушоҳадалар орасидаги муносабатни мантиқий квадрат шаклида ифодалаш мумкин:

Мантиқий квадрат.

А қарама-қарши Е

Ж қарама-қарши О

Мушоҳадалар орасидаги муносабатлар қуйидаги шаклларда намоён бўлиши мумкин:

- Умумий тасдиқ (А) ва умумий инкор (Е), жузъий тасдиқ (Ж) ва жузъий инкор (О) мушоҳадалар орасида қарама-қаршилик муносабати мавжуд.

- Умумий тасдиқ (А) ва жузъий тасдиқ (Ж) ҳамда умумий инкор (Е) ва жузъий инкор мушоҳадалари ўзаро бўйсунуш муносабатида. Бунда умумий тасдиқ (А) мушоҳадасининг чинлигидан жузъий тасдиқ (Ж) мушоҳадасининг чинлиги келиб чиқади.

- Умумий тасдиқ (А) ва жузъий тасдиқ (О) ҳамда умумий инкор (Е) ва жузъий тасдиқ (Ж) мушоҳадалари ўзаро бир-бири билан зиддик муносабатида. Мушоҳадалар орасидаги муносабатларни билиш чин билим хосил қилиш учун имкон яратади.

Хулоса чиқаришнинг моҳияти. Хулосанинг тузилиши

Инсон амалий фаолияти жараёнида оламни била боради. Унинг оламга фаол муносабати билимда ўз ифодасини топади. Айрим билимларни у хиссий мушоҳада жараёнида ҳосил қилади. Лекин аксарият ҳолларда билимлар тафаккурлаш (фикр юритиш) натижаси ҳисобланади. Бунда билимни ҳосил қилиш икки асосга таянади: биринчидан, билим оламни ўрганиш натижаси ҳисобланади. Иккинчидан, билим аввалдан маълум фикрлар асосида ақл юритиш натижасида ҳосил бўлади. Бу билимлар мантиқий тафаккурнинг шакллари: тушунча, мушоҳада, хулосалар тарзида намоён бўлади. Инсоннинг олам ҳақидаги фикрлари хулосалар шаклида ифодаланиши мумкин. Хулоса чиқариш мантиқий тафаккур шакли ҳисобланади.

Мушоҳадалар тушунчалардан таркиб топгани сингари хулосалар мушоҳада асосида ҳосил бўлади. Фикрлаш жараёнида мушоҳадалар ўзаро бир-бирлари билан боғланишлар оқибат натижада объектив оламдаги предмет ва ходисалар алоқадорлигини ифодалайди.

Мушоҳадаларнинг ўзаро боғланиши хулосаларни ҳосил қилади

Муҳокама жараёнида оламдаги предмет ва ходисалар орасидаги алоқа ва муносабатларни ифодаловчи бир ёки бирдан ортиқ ёки мушоҳада (фикр) асосида янги билим (фикр) ни ҳосил қилишнинг мантиқий усули хулоса чиқариш деб юритилади. Хулоса чиқариш асосида мантиқ қонун-қоидаларига таянган ҳолда илгаридан маълум бўлган билимдан янгисига ўтиш ётади.

Хулоса чиқариш шундай мантиқий усулки, унинг натижасида инсоннинг олам ҳақидаги, билимлари узлуксиз равишда бойиб, кенгайиб, чуқурлашиб боради. Хулоса чиқаришда оламни бевосита билиш билан бир қаторда мантиқий фикрлаш усуллари эгаллаш талаб қилинади.

Хулоса чиқариш учун ҳар сафар олам, ундаги предметларга мурожаат қилиш шарт эмас. Мавжуд нарсалар ҳақида қўлга киритилган билим асосида янги билим ҳосил қилиш мумкин.

Масалан, $A_1, A_2 \dots A_n$ га таянган ҳолда B хулосани чиқарилди, дейлик. Бунда инсон: $A_1, A_2 \dots A_n$ орасидаги муносабатни интуиция ёрдамида ҳис қилиши ва шу асосда B фикрни ҳосил қилиши мумкин. Бундай хулоса мазмундан чиқарилган хулоса ҳисобланади. Шу билан бир қаторда бир фикр (B) ни бошқа фикрлар ($A_1, A_2 \dots A_n$)дан мантиқий йўл билан ҳам чиқариш мумкин. Хулоса чиқаришнинг 2 йўли бор: бири — воқеликдаги мавжуд алоқадорлик асосида интуитив (ички сезги ёрдамида) хулоса чиқариш; иккинчиси \vee формал мантиқий йўл билан хулоса чиқариш.

Хулосанинг мазмуни турлича ифодаланиши мумкин. Айрим хулосаларда нарса ва ходисалар орасидаги сабаб – оқибат алоқадорлиги акс этади. Лекин бу хулосаларда фақат сабабий боғланишларига акс этади, деган сўз эмас. Масалан, «Қалдирғочлар пастлаб учяпти, демак, эртага об-ҳаво ўзгаради,» хулосасини олиб кўрайлик. Юзаки қараганда «Қалдирғочлар пастлаб учмоқда» фикри «Эртага об-ҳаво ўзгаради» хулосаси учун асосдек, бўлиб кўринади. Аслида бу фикр чуқур таҳлил қилинса, «об-ҳавонинг ўзгариши» ҳақидаги фикрга асослар ўзгача эканлигини билиш мумкин. Бунда кузатилган ходисанинг бошқа ходисалар билан алоқадорлиги маълум бўлади: Қалдирғочларнинг паст учишига сабаб — пашша-чивинлар. Улар ҳаводаги намликнинг ошганлигидан паст учади, қалдирғочлар эса пашша-чивинлар билан озиқланади. Демак, пашша-чивинлар табиат даракчилари сифатида ҳавонинг намлиги ошганлигидан, хабар бермоқда. Бу ўз навбатида қалдирғочларни паст учишга мажбур қилмоқда. Демак, эртага об-ҳавонинг ўзгариши қалдирғочларнинг паст учишидан эмас, балки атмосферадаги ўзгаришдан, ҳаводаги намликнинг ортишидан келиб чиқиши мумкин.

Биринчи типдаги хулосаларнинг чинлигини аниқлаш мушкул, шунинг учун ҳам агар хулосалар вазиятлар мазмунидан чиқарилган бўлса мунозара, баҳсга сабаб бўлиши мумкин.

Формал-мантикий йўл билан чиқарилган хулосаларда эса асос (асослар) билан хулоса орасида нисбий барқарор алоқа ва муносабатлар мавжуд бўлади ва бу алоқа, муносабатлар мантиқ қонун-қоидалари асосида шаклланади.

Ўар қандай хулоса икки қисмдан иборат бўлади;

1. Асос ёки асослар

2. Хулоса

Асос ёки асослар деганда хулосани келтириб чиқаришга хизмат қиладиган, илгаридан маълум бўлган билимлар назарда тутилади. Асослар муносабатидан келиб чиқадиган билим (натижа) хулоса деб юритилади.

Хулоса объектив олам инъикоси ҳисобланган фикрлар орасида сабабий алоқадорликни ифодалайди. Шуниси характерлики, хулоса чиқаришда инсон фикри сабаблар (асос)дан натижага эмас аксинча натижа (хулоса)дан унга асос бўлган сабабларга қараб бориши мумкин, Масалан: Жиноят жазосиз қолмайди (асос)

Террорчилик — жиноят (асос)

Демак, Террорчилик жазосиз қолмайди (хулоса) ёки учмоқда.

Қалдирғочлар пастлаб

Демак эртага об-ҳаво ўзгаради (хулоса)

Табиий тилда хулосада «демак», «натижада», «кўриниб турибдики», «шунинг учун» каби сўз ва сўз бирикмалари учрайди.

Хулосанинг чин ёки хато (ёлғон)лиги, биринчидан, асос (асослар) нинг чинлиги, иккинчидан, асос (асослар) билан хулосанинг мантикий муносабатига (фикрнинг изчиллиги, асослар билан натижанинг узвий алоқадорлиги ва хоказо) боғлиқ бўлади. Агар В хулоса А дан келиб чиқса, ва унинг натижасини ифодаласа, тўғри (чин) бўлади. Аксинча В хулоса А асосдан келиб чиқмаса, хато (ёлғон) ҳисобланади. Шундай қилиб, хулосанинг тўғрилиги мантикий кетма-кетлик, асослар билан натижанинг алоқадорлигидан келиб чиқади.

Асослардан хулосанинг келиб чиқиши икки йўлда амалга ошади: айримларида хулоса асослардан зарурий равишда келиб чиқади. Бундай хулоса демонстратив (зарурий) хулоса, деб юритилади. Бошқаларида асослардан чиқарилган хулоса ҳақиқатга яқин, эҳтимоллик характерига эга бўлади. Бундай хулосалар нодемонстратив, ёки ҳақиқатга яқин хулосалар, деб юритилади.

Хулоса чиқариш мантикий изчилликни (изчил фикр юритишни) тақозо қилади. Мантикий изчиллик фикрлар (мушоҳадалар) алоқадорлигида намоён бўлади. В хулоса $A_1, A_2 \dots A_n$ асосларидан келиб чиқса, хулоса — чин хулоса бўлади. Агар асослар ($A_1, A_2 \dots A_n$) билан хулоса (В) орасида бундай алоқадорлик бўлмаса хулоса нотўғри ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мантикий фикрлаш деганда тўғри хулоса чиқариш назарда тутилади.

Хулоса чиқариш турлари. Дедуктив хулоса чиқариш

Хулоса чиқаришнинг 3 асосий тури мавжуд:

1. Дедуктив хулоса чиқариш;

2. Индуктив хулоса чиқариш;

3. Аналогия бўйича хулоса чиқариш.

Инсон фикрининг умумийликдан яққаликка қараб бориши натижасида ҳосил бўлган янги билм дедуктив хулоса деб юритилади.

Индуктив хулоса чиқаришда фикр яққаликдан умумийликка қараб боради. Алоҳида предмет ва ходисаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини таҳлил этиш асосида аналогия бўйича хулоса чиқарилади.

Дедуктив хулоса чиқариш икки усулда амалга оширилади:

- 1) бевосита дедуктив хулоса чиқариш;
- 2) билвосита дедуктив хулоса чиқариш.

Бевосита дедуктив хулоса чиқариш

Бир асосдан мантиқий таҳлил орқали янги фикр (билим) ни ҳосил қилиш-бевосита дедуктив хулоса чиқариш, деб юритилади. Бунда айрим мушоҳадалар қайта ишланади. Янги фикр (билим) га асос бўлган мушоҳада хулосанинг асоси, ҳосил бўлган янги фикр-хулоса бўлиб ҳисобланади.

Бевосита хулоса чиқаришда мантиқ усуллар ёрдамида амалга ошади.

Бундай мантиқий усулларига қуйидагилар киради: а) *алмаштириш орқали хулоса чиқариш Z*, б) *айлантириш орқали хулоса чиқариш Z*; в) *предикатга қарама-қарши қўйиш Z*, г) *мантиқий квадрат* .

Алмаштириш шундай мантиқий усулки, бунда асос бўлган ҳукмнинг субъекти (S) хулосанинг предикатига (P), унинг предикати (P) эса хулосанинг субъекти (S) га алмаштирилади. Бундан фикрнинг мазмуни ўзгармай қолади. Масалан: Группамизнинг айрим талабалари (S) — аълочи (P). Демак, айрим аълочилар (S) — группамиз талабалари (P).

Алмаштириш чиқарилган хулосанинг аниқ бўлишини таъминлайди. Алмаштириш натижасида умумий тасдиқ (A) мушоҳададан жузъий тасдиқ (J) ни ҳосил қилиш мумкин. Масалан: Республикаимизнинг барча вилоятлари давлатга пахта топшириш шартномавий мажбуриятларини бажардилар. Демак, Тошкент вилояти ҳам давлатга пахта топшириш шартномавий мажбуриятларини бажарди. Берилган хулосани қуйидаги схемага солиш мумкин:

Барча S — P (A)

Демак, айрим S — P (J)

Шунингдек, алмаштириш натижасида умумий инкор ҳукм (E)дан умумий инкор ҳукм (E)ни, умумий тасдиқ ҳукм (A)дан умумий тасдиқ ҳукм (A)ни ҳосил қилиш мумкин,

Айлантириш орқали хулоса чиқариш шундай мантиқий усулки, асос қилиб олинган мушоҳаданинг субъекти (S) хулосада ҳам субъект сифатида қолади, лекин предикат ва боғловчи ўз қарама-қаршисига айланади,

Қисқача қилиб айтганда, айлантириш ёрдамида асосга тенг, лекин мазмун жиҳатидан қарама-қарши фикр жузъий тасдиқ (J) мушоҳададан ҳосил қилинади. Масалан: Ўар қандай жиноят жазоланмоғи лозим. Демак, ҳеч қандай жиноят жазоланмаслиги мумкин эмас.

Схемаси: S — P дир

Демак S — P эмасдир .

Айлантириш натижасида умумий тасдиқ (А) мушоҳадан умумий инкор (Е) жузъий инкор (О) мушоҳада ҳосил қилинади,

Масалан: Ўмма босқинчилик урушлари — адолатсиз. Демак, Ўмма босқинчилик урушлари — адолатли эмас.

Схемаси: Ў ар бир S — P дир.

Демак ҳеч бир S — P эмасдир.

Айлантириш мантиқий услубининг икки кўриниши мавжуд:

1) Содда айлантириш

2) Чеклаш орқали айлантириш.

Содда айлантиришда хулосага асос қилиб олинган фикр ва ҳосил бўлган янги фикр ҳажм жиҳатидан тенг бўлади. Масалан: Фақат барча квадратлар — томонлари тенг тўртбурчак.

Демак, барча томонлари ўзаро тенг тўртбурчаклар — квадрат.

Схемаси: Барча S — P дир

~~Барча P — B дир.~~

Чеклаш орқали айлантириш натижасида умумий тасдиқ (А) ҳукмдан жузъий тасдиқ (J) ҳукм ҳосил қилинади.

Масалан: Барча планеталар — шарсимон.

Демак, Ер - шарсимон.

Предикатга қарама-қарши қўйиш. Бунда хулосанинг субъекти асоснинг предикатига, хулосанинг предикати асоснинг субъектига зид бўлади. Масалан; Ўмма талабалар билимга чанқоқ. Демак, ҳеч бир талаба билимга чанқоқ бўлмаслиги мумкин эмас.

Формуласи: А Барча S-P дир,

Демак, О Айрим S-P эмасдир.

Мантиқий квадрат бўйича А-О ҳамда Е-J зид, яъни контрадиктор ҳукмлар ҳисобланади ва учинчиси истисно қонунига бўйсунди. Бунда А нинг чинлигидан О нинг ёлғонлиги келиб чиқади. Демак, зид ҳукмлардан бевосита хулоса чиқариш мумкин эмас.

Масалан: Суднинг айрим қарорлари оқлайди (J). Суднинг ҳеч бир қарори оқламайли(Е).

Хулосани мантиқий квадрат бўйича чиқариш мумкин. Мушоҳадалар орасидаги муносабатларга таянган ҳолда хулоса чиқариш мантиқий квадрат бўйича хулоса чиқариш, деб юритилади.

Маълумки, мушоҳадалар орасида қарама-қаршилик, зидлик ҳамда бўйсунуш муносабатлари мавжуд.

А-Е ҳамда J-О мушоҳадалар орасида қарама - қаршилик муносабати мавжуд. Бунда бир ҳукмнинг чинлигидан иккинчисининг хатолиги келиб чиқиши шарт эмас. Масалан: Айрим талабалар

рейтинг балларини тўплайди. Айрим талабалар рейтинг балини тўплай олмайди. Бунда мушоҳаданинг биринчиси асос, иккинчиси хулоса бўлиши мумкин.

A-J ҳамда E-O ҳукмлари бўйсунуш муносабатида. Шунинг учун ҳам умумий инкор (E) ҳукмдан жузъий инкор (O), умумий тасдиқ (A) ҳукмдан жузъий тасдиқ (J) ҳукм ҳосил қилиниши мумкин.

Билвосита дедуктив хулоса чиқариш.

Бирдан ортиқ асосдан янги фикрни ҳосил қилиш мантиқий услуби билвосита хулоса чиқариш, деб юритилади. Билвосита хулоса чиқариш жараёнида инсон фикри умумийликдан яккаликка, яккаликдан умумийликка, жузъийликдан жузъийликка қараб бориши мумкин, Шунга кўра хулоса чиқариш уч йўлда амалга оширилади:

1. Дедуктив хулоса чиқариш. Бунда инсон фикри умумийликдан яккаликка қараб боради.

Шакли тўғри Мустақил давлат ўз ички ва ташқи сиёсати ўзи ишлаб чиқади.

Ўзбекистон — мустақил давлат.

Демак, Ўзбекистон ўз ички ва ташқи сиёсатини ўзи ишлаб чиқади.

2. Индуктив хулоса чиқариш. Бунда инсон фикри яккалик, жузъийликдан умумийликка қараб боради. Масалан: ҳаракат материянинг мавжудлик усули.

Фазо — материянинг мавжудлик усули.

Факт — материянинг мавжудлик усули.

Демак, ҳаракат, фазо ва вақт биргаликда материянинг мавжудлик усуллари.

3. Аналогия воситасида хулоса чиқариш.

A предмет a, b, s, d белгиларига эга.

B предмет a, b, c белгиларига эга.

Демак, B предмети A каби d белгисига эга бўлиши мумкин.

Дедуктив хулоса чиқариш

Билвосита хулоса чиқаришнинг муҳим турларидан бири — дедуктив хулоса чиқариш ҳисобланади. Дедуктив хулоса фикримизнинг умумийликдан яккаликка қараб бориши натижасида ҳосил қилинади. Дедуктив хулоса чиқариш назарияси буюк юнон файласуфи Арасту (384-322) томонидан ишлаб чиқилган.

Аристотель қаламига мансуб «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика» китобларида силлогизм таълимоти асослаб берилган.

Билвосита дедуктив хулоса чиқаришнинг энг кенг тарқалган тури силлогизм ҳисобланади. Силлогизм грекча syllogismos сўзидан олинган бўлиб, санаш ороқали хулоса чиқариш, деган маънони ифодалайди.

Икки қатъий хукмнинг боғланиши асосида чиқарилган хулоса содда қатъий силлогизм, деб юритилади. Содда қатъий силлогизм 3 қисмдан иборат бўлади: а) катта асос; б) кичик асос; в) хулоса.

Содда қатъий силлогизм қуйидаги шаклда ёзилади.

Мустакил давлат ўз конституциясига эга.

Ўзбекистон — мустакил давлат.

Демак, Ўзбекистон ўз конституциясига эга. Берилган мисолдаги биринчи фикр («Мустакил давлат ўз конституциясига эга») — катта асос. Унда умумий фикр ифодаланган. Иккинчи фикр («Ўзбекистон — мустакил давлат») — кичик асос. Учинчиси — асослардан келиб чиққан хулоса («Демак, Ўзбекистон ўз конституциясига эга»).

Содда қатъий силлогизмда 3 термин мавжуд. Бу терминлар катта асосни кичик асосга боғлаш ороқали янги фикр (силлогизм хулосаси) ни чиқариш имконини беради.

Булар: Катта термин — P

Кичик термин – S

Ўрта термин - M

Катта (P), ўрта (M), кичик термин (S) силлогизм хулосасининг таркибий қисмларидир. Катта термин (P) катта асоснинг таркибига киради, ҳамда хулосада предикат вазифасини бажаради, Кичик термин (S) кичик асоснинг қисми ва хулосанинг субъекти ҳисобланади. Ўрта термин (M) катта асосни кичик асосга боғлайди. Содда - қатъий силлогизмнинг таркибини қуйидагича ифодалаш мумкин:

M

Барча давлатлар ўз иқтисодиётининг тараққий эттиришдан манфаатдор.

Ўзбекистон — давлат.

Демак, Ўзбекистон ўз иқтисодиётини тараққий эттиришдан манфаатдор.

Содда қатъий силлогизмни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

Барча M — P дир.

S — M дир.

Демак, S — P дир.

Силлогизм хулосаси:

а) катта асосдан бошланган тақдирда фикр умумийликдан яққаликка қараб боради.

XVII - XIX аср зиёлилари маърифатпарварлик ғояларини илгари сурдилар

Аваз Ўтар ўғли — XIX аср зиёлиси.

Демак, Аваз Ўтар маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди.

б) кичик асосдан бошланса, фикр яккаликдан умумийликка қараб боради. Масалан:

Сув — жисм

Жисм — химиявий элементлардан таркиб топган.

Демак, сув химиявий элементлардан таркиб топган.

в) Айрим ўринларда фикр яккаликдан жузъийликка қараб бориши орқали хулоса чиқариш мумкин. Масалан:

Балиқ жабра билан нафас олади.

Балиқ — хайвон

Демак, айрим хайвонлар жабра билан нафас олади.

Силлогизм аксиомаси.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, икки мушоҳада асосида силлогизм хулосаси ҳосил қилинади. Шу ўринда қандай қилиб икки фикр, икки асосдан янги фикр — хулоса ҳосил қилиш мумкин? деган савол пайдо бўлиши табиий. Маълумки, дедукция (яъни, фикрнинг умумийликдан яккаликка қараб бориши) оламдаги нарса ва ҳодисалар орасида мавжуд бўлган оддий алоқа ва муносабатларга, асосланади. Бу алоқа ва муносабатлар ичида жинс ва тур, умумийлик билан яккалик орасидаги муносабатлар алоҳида ўрин тутади. Биз ўзимизни ўраб олган объектив оламни ўрганар эканмиз, ундаги нарса ва ҳодисалар умумийликка эгалигини; бу умумийлик алоҳида предмет ва ҳодисалар тарзида намоён бўлишини кўп бор кузатганмиз ва бунда умумга хос бўлган хусусиятлар алоҳидаликда ҳам намоён бўлишини англаганмиз. Вақт ўтиши билан умумийлик ва яккалик, жинс ва тур орасидаги муносабатларнинг онгимизда такрор-такрор акс этиши силлогизмнинг ички қонуниятини тушунишга имкон берган. Силлогизмнинг моҳиятини ифодаладиган бу қонуният мантиқда силлогизм аксиомаси деб юритилади. Силлогизм аксиомасида буюмларга хос яккалик, махсуслик ва умумийлик орасидаги муносабатлар ифодаланади. Унга кўра синфга, туркумга хос тасдиқланган ёки инкор этилган белги, хусусиятлар шу туркумга кирувчи ҳар бир предметга, ҳар бир ҳодисага хос бўлиб ҳисобланади.

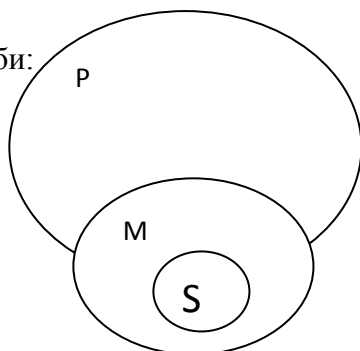
Силлогизм аксиомаси деганда силлогизм хулосасининг исбот, далил талаб қилмайдиган қонунлари назарда тутилади. Силлогизм аксиомаси унинг терминлари P, M, S орасидаги муносабатни ифодалайди. Бунда P умумийликни ифодалайди, M унинг белгиси. M P га (яъни умумга) хос бўлгани учун ҳам у ўз навбатида алоҳидалик (S) нинг ҳам белгиси бўлиб ҳисобланади.

Силлогизм аксиомасини қуйидаги схемада ифодалаш мумкин:

Схеманинг ўқиш тартиби:

SM нинг белгиси, MV

нинг белгиси.

Силлогизм аксиомасининг 2 хил ифодаси мавжуд:

1. Белгининг белгиси нарсанинг ўз белгисидир. Бошқача қилиб айтганда жинсга мансуб белги турга ҳам хосдир.

2. Белгининг белгиси. бўлмаган нарса нарсанинг ўз белгиси эмасдир. Маъноси: агар белги туркумга хос бўлмаса, нарсага ҳам хос эмасдир. Бундай ҳолатда силлогизм терминлари (P, M, S,) ни қуйидагича ифодалаш мумкин:

P — жинс

M- тур

S — алоҳида предмет

Силлогизм воситасида чиқарилган хулосаларнинг чинлигини таъминлаш силлогизм қоидаларига риоя этишни талаб қилади. Булар:

1. Силлогизм хулосасида фикр ҳам термин ҳам на ундан ортиқ ва на кам ҳам бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда хулоса чиқариш мумкин эмас. Қуйидаги ҳолатларда силлогизм хулосасини ҳосил қилиш мумкин эмас:

а) Фикр тўрт терминдан иборат бўлиб қолса:

Масалан: Пахта — ўсимлик Йулбарс — йирткич хайвон – Бу мисолда термин тўлани ташкил этади.

Мантиқда бу ҳол терминни тўртлов хатоси деб юритилади.

б) фикр 2 терминдан иборат бўлиб қолса,

Масалан: Чорванинг емиши кўкат.

Бу мисолда икки термин бор.

Емиш - кўкат.

Силлогизм фигуралари

Силлогизм хулосасидаги ўрта терминнинг жойлашувига қараб ўзаро, бир-биридан фарқланадиган шакллари силлогизм фигуралари деб юритилади.

Мантиқ илмида силлогизмнинг 4 фигураси асослаб берилган.

Булар: а) Силлогизмнинг биринчи фигураси

б) Силлогизмнинг иккинчи фигураси

с) Силлогизмнинг учинчи фигураси

д) Силлогизмнинг тўртинчи фигураси

Атиргул – гул.

М S

Атиргул - ўсимлик

S P

Демак, Айрим ўсимликлар - гул

Формуласи: М – P

Схемаси: М - P

М – S

М – S

S – P

Силлогизмнинг тўртинчи фигурасида ўрта термин М катта асоснинг предикати ва кичик асоснинг субъекти бўлиб келади ҳамда уларни ўзаро боғлайди.

P M

Ҳамма космик жисмлар массага эга.

M S

Массага эга жисм – Сатурн.

S P

Демак, Сатурн – космик жисм.

Формуласи: P – M

Схемаси: P – M

M – S

M - S

S – P

Силлогизм модулари.

Силлогизм модулари деганда силлогизмнинг ҳар бир фигураси доирасида чиқариладиган хулосаларнинг турлари назарда тутилади. Силлогизм таркибидаги мушоҳадаларнинг қоидаларга зид келадиган боғланишлари. Силлогизм модулари дейилади. Силлогизмнинг ҳар бир фигураси доирасида 64 тагача модус бўлиши мумкин. Модуслар силлогизм хулосаси таркибига кирган мушоҳадалар тури билан белгиланади. Масалан: Силлогизмнинг бир фигурасининг модуси А тарзида бўлиши мумкин. Бунинг маъноси шуки, силлогизмнинг ҳар 3 қисми (катта асос, кичик асос, хулоса) умумий тасдиқ (А) мушоҳададан иборат.

Силлогизмларнинг асосий турлари.

Хулоса учун асос бўлган мушоҳадалар моҳиятига кўра силлогизм хулосалари уч туркумга бўлинадилар:

1. Қатъий силлогизм.
2. Шартли силлогизм.
3. Айирувчи (бўлинувчи) силлогизм.

Қатъий силлогизмда асослар қатъий мушоҳададан иборат бўлади.

Масалан: Металл иссиқлик ўтказди.

Мис - металл

Демак, мис иссиқлик ўтказди.

Асослар ёки асослардан бири шартли мушоҳададан иборат силлогизм *шартли силлогизм*, деб юритилади. Масалан:

Теракларнинг барглари учидан сарғайса, қиш қаттиқ келади.

Теракларнинг барглари учидан сарғайди

Демак, қиш қаттиқ келиши мумкин.

Асослардан бир айирувчи (бўлинган) мушоҳададан иборат бўлса, айирувчи (бўлинган) *силлогизм*, ҳосил бўлади.

Бурчаклар ё ўткир, ё ўтмас, ё тўғри бўлади.

Бу - тўғри бурчак.

Демак, Бу - на ўткир, на ўтмас бурчак эмас.

Силлогизм тузилишига кўра содда, мураккаб, мураккаб - қисқартма турларга бўлинади.

Содда силлогизм

Содда силлогизм 3 қисм (катта асос, кичик асос, хулоса) ҳамда 3 термин (P, M, S) дан иборат бўлади. Шу билан бир вақтда содда силлогизмлар ҳар доим ҳам тўлиқ ҳолда ҳам учрайвермайди. Аксари ҳолларда силлогизмларнинг содда қисқартма шакллари учрайди.

Содда қисқартма силлогизмлар мантиқда энтимема деб юритиладилар. Энтимема – асослардан бири ёки хулосаси қолдириб ифода этилган силлогизм.

Масалан: Бу балиқ - акула.

Демак, бу балиқ - йиртқич.

Бу мисолда катта асос (Айрим балиқлар – йиртқич) тушуриб қолдирилган.

Мураккаб силлогизм.

Мураккаб силлогизм мантиқда полисиллогизм деб юритилади. Полисиллогизмлар икки ва ундан ортиқ сода силлогизмлардан ташкил топади.

Масалан: Спорт соғлиқни мустаҳкамлайди.

Гимнастика – спорт.

Гимнастика соғлиқни мустаҳкамлайди.

Ритмик гимнастика – гимнастика.

Ритмик гимнастика - соғлиқни мустаҳкамлайди.

Полисиллогизмнинг 2 тури мавжуд:

а) Прогрессив полисиллогизм

б) Регрессив полисиллогизм.

Прогрессив полисиллогизмда илгариги силлогизмнинг хулосаси янги силлогизм учун асос вазифасини бажаради.

Масалан: Санъат қалбни даволайди.

Театр – санъат

Демак, театр - қалбни даволайди.

Драмматик театр – театр.

Демак, Драмматик театр қалбни даволайди.

Регрессив полисиллогизмда илгариги силлогизм хулосаси кичик асос вазифасини ўтайди.

Масалан: Чинор – дарахт

Дарахт - ўсимлик.

Чинор - ўсимлик

Ўсимлик – организм

Чинор – организм

Организм – парчаланаяди.

Чинор парчаланаяди.

Мураккаб силлогизмлар *эпихейрема* ва *соритлар* шаклида намоён бўлиши мумкин. *Эпихейрема* – шундай мураккаб қисқартма силлогизмки, унинг асослари энтимемалардан иборат бўлади. Масалан:

Ёлғон нафратга лойиқ, чунки у Этикасизлик.

Ёлғондака мақтов - ёлғон, чунки унда хақиқат бузиб кўрсатилади.

Ёлғондака мақтов - нафратга лойиқ

Сорит - - қисқартма силлогизмлар йиғиндиси.

Уч - тоқ сон

Ҳамма тоқ сонлар – натурал сон

Ҳамма натурал сонлар – рационал сонлар.

Уч – рационал сон.

4. Индуктив хулоса чиқариш

Индуктив хулоса чиқариш жараёнида инсон фикри яққалиқдан умумийликка қараб боради. Индуктив латинча «induktiv» сўздан олинган бўлиб, «чиқариш», «ҳосил қилиш» маъноларини англатади. Индуктив хулоса чиқариш инсоният амалий ва ақлий фаолиятининг ўзига хос натижаси ҳисобланади. Инсоният кўп асрлик ижтимоий – тарихий амалиёти туфайли яққал предмет ва ҳодисаларга хос айрим белги - хислатларнинг бошқаларида такрорланишини билиб олган. Бу такрорланиш оқибатда инсон фикрини яққадан умумийликка қараб йўналтирган. Яққал предмет ва ҳодисаларни такрор ва яна такрор ўрганиш уларнинг умумий хусусиятларини пайқашга олиб келган. Кишилар амалий фаолият жараёнида кўпдан кўп алоҳида фикрлардан умумий қоидалар ҳосил қилганлар, оламни билишда яққалиқ, алоҳидалиқдан умумийликка қараб борганлар, алоҳида фактлар, ҳодисаларни умумийлаштирганлар.

Инсоннинг ҳар қандай билими асосида алоҳидалиқдан умумийликка қараб бориш ётади. Дмитрий Менделеев алоҳида элементларни ўрганиш орқали химиявий элементларнинг даврий системасини кашф этди. Умуман олганда, ҳар қандай кашфиётнинг моҳиятида маълум маънода яққалиқни умумлаштириш ётади. Индуктив хулоса чиқариш тафаккурнинг ўзига хос услуби ҳисобланади. Фикрлашнинг индуктив услуби ҳақидаги дастлабки маълумот қадимги юнон фалсафасига бориб тақалади. Буюк Юнон файласуфи Сукрот (э.а.469-399) ҳар қандай билим умумийлик ҳақидаги тушунчадир. Умумийлик эса алоҳида ҳодисаларни ўрганиш ва солиштириш натижасида юзага келади, деб билган. Индуктив хулоса чиқариш мантикий усулига Сукрот асос солганлигини Арасту ўзининг «Метафизика» асарида кўрсатиб ўтган эди. У икки нарса Сукротга тааллуқли: бири индуктив муҳокама, иккинчиси эса умумий таърифлардир, деб кўрсатган.

Индуктив хулоса чиқариш тўғрисидаги таълимот Арасту қарашларида ривожлантирилди. У, жумладан, «Оддий санаш индукцияси» ва нотўлиқ индукция тўғрисида маълумот берган. XVII-XVIII асрларда табиатшунослик фанларининг ривожланиши индуктив логикага қизиқишни кучайтирди. Инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон ўзининг «Янги органон» асарида оддий санаш йўли билан ҳосил бўладиган оммабоп индукция ҳар доим ҳам ишонарли бўлавермайди;

Индукциянинг шундай номларини топмоқ керакки, улар ҳодисаларнинг муҳим, асосли томонларини ўзида умумлаштиради, деб кўрсатган эди. Бэкон бундай шаклларни муайян схемага (тартибга) солиб ўрганишни таклиф этди. Унинг фикрича, барча хилма-хил ҳодисаларни муайян санокли шаклларга солиш мумкин. Бу қараш чекланган бўлсада, ўрта аср соҳоластикасига қарама-қарши ўлароқ ўрганишни фактлардан, оламни ўрганишдан бошлаш талабини илгари сурганлиги билан аҳамиятли.

Фрэнсис Бэкон ҳамда табиатшунос олим Дж. Гершелўнинг қарашларини файласуф, мантиқшунос олим Джон Стюарт Миллў (1806-1878) ривожлантирди. У логиканинг асосий мақсади ҳодисалар ўртасидаги сабабий алоқадорликни пайқашдан иборат, деб билди. Лекин Джон Милл индукциянинг аҳамиятини абсалютлаштирди, уни дедукциядан ажратиб қўйди.

Индукция тушунчаси фанда 3 маънода қўлланади:

1. Индуктив хулоса чиқариш маъносида
2. Оламнибилиш методи маъносида
3. Муҳокама юритиш услуби маъносида

Индуктив хулоса чиқариш шундай мантиқий услубки, муайян туркумга мансуб айрим предметлар ҳақидаги билимлардан бутун туркум ҳақидаги умумий фикрлар ҳосил қилинади.

Масалан: Натрий селитраси сувда яхши эрийди.

Калий селитраси сувда яхши эрийди.

Аммиак селитраси сувда яхши эрийди.

Калғўций селитраси сувда яхши эрийди.

Демак, барча селитралар сувда яхши эрийди.

Индуктив хулоса чиқариш маълум маънода ҳақиқатга яқин хулоса чиқаришдир. Индуктив хулосанинг чинлиги қуйидаги қоидаларга боғлиқ бўлади:

1. Асосларнинг чинлиги; 2. Улар орасидаги алоқадорликнинг реал мавжудлиги. Лекин бундан ҳар қандай чин асослардан чин хулоса чиқариш мумкинлиги келиб чиқмайди. Бунда қуйидаги хатолар кузатилади:

Шошма-шошарлик билан чиқарилган хулоса;

«Шундан кейин, демак шу сабабли» хатоси.

Бу хатолар мантикнинг етарли асос қонунини бузиб талқин этишдан келиб чиқади.

Индуктив хулоса чиқариш 2 йўл билан амалга оширилади:

1. Тўлиқ индукция
2. Нотўлиқ индукция

Тўлиқ индукция шундай индуктив хулоса чиқариш услубики, бунда муайян туркумга мансуб предметлар ҳақидаги фикр унга мансуб барча предметларни беистисно қамраб олади ва уларни чуқур ўрганиш орқали чиқарилади. Тўлиқ индукцияда асослар йиғиндиси хулосага тенг бўлади. Буни қуйидаги схемада ифодалаш мумкин:

$S_1 - P$ дир

$S_2 - P$ дир

$S_3 - P$ дир

$S_4 - P$ дир

Демак, $S - P$ дир

Аристотел тўлиқ индукцияни индуктив силлогизм деб атаган. Тўлиқ индукция қонунлари Каринский томонидан ўрганилди. У ўзининг «Ҳодисалар классификацияси» асарида «Биз тўлиқ индукция янги билим бермайди, ундаги билим маълум предметлар доирасидан четга чиқмайди, деган фикрга қўшила оламиз. Бунда янгилик, янги фикр шундан иборат бўладики, у предметлар туркумини ўзича характерлайди» - деб кўрсатади.

Тўлиқ индукция хулосасининг чинлиги қуйдаги талабларнинг бажарилишини тақозо этади:

1. Ўрганилаётган туркумга мансуб предметлар доирасини аниқ билиш;
2. У ёки бу хусусиятнинг шу синфдаги ҳар бир предметга тааллуқли эканлигини аниқлаш;
3. Синфга, туркумга мансуб предметлар чегарасининг аниқ бўлмоғи.

Тўлиқ индукция хулосаси муайян туркумга мансуб айрим хулосаларни чуқур ўрганиш имкониятини яратиб беради. Одатда тўлиқ индукциядан исбот талаб этиладиган муҳокама жараёнида фойдаланилади. Масалан: ҳар қандай учбурчак ички бурчакларининг йиғиндиси 180° га тенг. Бунда ўткир, ўтмас, тўғри бурчакли учбурчак назарда тутилади.

Нотўлиқ индукция шундай мантиқий услубки, унда туркумга мансуб предметлар ҳақида чиқарилган хулоса унинг таркибига кирувчи барча предметларни камраб олиши шарт эмас. Масалан: сув (H_2O)₂ водород атоми ва 1 кислород атомидан иборат.

Нотўлиқ индукция эҳтимоллик, ҳақиқатга яқинлик характериға эга бўлади. Масалан: Иситилганда азот, кислород, водородларнинг кенгайиши кузатилади. Шу асосда газлар иситилганда, кенгайди, деган хулосага келиш мумкин. *Нотўлиқ индуктив* хулоса чиқариш 3 кўринишда учрайди:

1. Оддий санаш орқали индуктив хулоса чиқариш. Бу оммабоп индукция, деб аталади.
2. Фактларни танлаш ва таҳлил этиш орқали хулоса чиқариш.
3. Салбий алоқадорликни аниқлашга қаратилган илмий индукция.

Оддий санаш орқали индуктив хулоса чиқариш деганда, шу туркумга мансуб айрим предметлар асосида чиқарилган хулоса назарда тутилади. Тўлиқ бўлмаган индукциянинг бу тури фикрнинг аниқ предметлардан бошқаларига ўтиш имкониятини беради. Бундай хулоса доимо тахминий бўлиб қолади, чунки унда кўзга ташланмаган бошқа предметлар ҳам назарда тутилади. Шундай ҳол кузатилиши мумкинки, у ёки бу зидликни ифодаловчи предмет кўздан яширин бўлган бўлиши мумкин. Бу ҳол биз уни етарлича тўлиқ билмаганимиздан далолат беради.

Анология грекча *anologia* сўзидан олинган бўлиб, мувофиқлик, ўхшашли маъноларини англатади. Анология ёрдамида хулоса чиқаришнинг энг қадимги услубларидан бири ҳисобланади. Анология инсон тафаккури тараққиётининг дастлабки босқичларидан бошлаб ривожланган.

Бунда анология хулоса чиқаришнинг шундай услубики, муайян белгининг, муносабатнинг предметга хошлиги ҳақидаги хулоса бошқа предметнинг белги ва муносабатларига солиштириш воситасида чиқарилади.

Анологияда ўрганилаётган предмет моделер, унга хусусиятлари белгилари ўхшаган предмет прототип, деб юритилади ва уларни редмети a,b,c,d хусусиятларига эга.

Демак, В предмети q хусусиятига эга бўлиши мумкин.

Ер ва Қуёш солиштирилапти, дейлик. Ернинг қуёшга ўхшаш элементлари: а) ҳар иккиси бир системага киради. б) спектрал анализ орқали ҳар иккаласининг кимёвий тузилиши ўхшашлиги аниқланди. в) Қуёшда гелий мавжудлиги аниқланди ва шу асосда гелий Ерда ҳам мавжуд бўлса керак, деган хулоса чиқарилди. Кейинчалик бу хулоса гелий элементининг кашф килиниши билан исботланди.

Анология ёрдамида хулоса чиқаришдан амалиётда кенг фойдаланилади. Масалан: гўзадаги кўсакка қараб, ҳосилдорликни аниқлаш; экин зараркундаларига қарши курашнинг биологик усулини топиш; турли техник воситалар, мосламалар яшаш, кибернетик машиналарни яратиш ва бошқаларда мантиқий фикрлашнинг анология усулидан фойдаланилган.

Анология ёрдамида чиқарилган хулосалар инсоннинг олам ҳақидаги билимларининг чуқурлашувиға хизмат қилади.

Одатда аналогия бўйича чиқариладиган хулоса эҳтимоллик характериға эға бўлади, унинг ҳақиқатға қанчалик яқинроқ бўлиши бир қатор омилларға боғлиқ бўлади:

- ўрганилаётган ва солиштирилаётган объект мумкин қадар кўпроқ умумий белгиларға эға бўлиши;

- бу белгиларнинг мумкин қадар кўпроқ нарса ва ҳодисалар моҳиятидан келиб чиқиши.

Хулосаға асос қилиб олинган ахборот (белги, томон ва ҳоказо)нинг характериға кўра аналогия 2 кўринишда намоён бўлади:

1. Сифат аналогияси

2. Муносабат аналогияси

Предмет, ҳодисаларнинг сифат (хусусият)ларидаги ўхшашлик сифат аналогиясини ҳосил қилади.

Масалан: Жанубий Африка ясситоғлигининг геологик структураси Ёкутистон тоғларниқига ўхшаш. Жанубий Африкадан кўпдан-кўп олмос тоғ конлар топилган. Олмос – ҳаворангсимон минерал. Ёкутистонда ҳам олмос конлари бўлиши мумкин.

Муносабатлардаги ўхшашлик муносабат аналогиясини ҳосил қилади. Муносабат аналогияси сабабий алоқадорлик шаклида намоён бўлади. Масалан: Ерга олманинг тушишининг сабаби Ернинг тортишиш кучи. Ой ернинг тортишиш кучи туфайли унинг атрофида ҳаракат қилади. Ер, бутун планеталар Куёш атрофида ҳаракат қилади. Шу орқали бутун дунё тортишиш қонунини тушуниши мумкин.

Бионика фани жонли табиат объектлари, ҳодисаларини ўрганиш асосида у ҳақидаги билимларни янги техника технологияда қўллаш билан шуғулланади. Физик олим Резерфорд ишлаб чиққан атом тузилишини модели атом ядроси билан электронлар муносабатидаги ўхшашликка асосланган. Ўхшашлик-ўхшаш томонларни аниқлаш, билим ва амалиётда муҳим ўрин тутди. М.В. Ломоносов «ўхшатиш бирон бир нарсани исботламайди, балки исботланадиган нарсани тушунтиради», -деган эди.

Ҳосил бўладиган билимнинг характериға кўра аналогия 3 кўринишда намоён бўлади:

1. Катъий аналогия.

2. Катъий бўлмаган аналогия.

3. Ёлғон аналогия.

Катъий аналогия ўхшаш томонлар, белгилар орасидаги зарурий лока ва муносабатлар асосига кўрилади. Катъий аналогия илмий изланишларда кенг қўлланилади. Илмий тадқиқотларни моделлаштириш усули катъий аналогияға асосланган. Катъий бўлмаган аналогия эҳтимоллик характеридаги (тахминий) хулосаларни ҳосил қилади. Самолётлар моделини синаш катъий бўлмаган аналогияға асосланади. Катъий бўлмаган аналогияда билимнинг ишончлилик даражасини ошириш учун кўйидагиларға эътибор бериш лозим:

1. ўхшаш хусусиятлар томонларнинг кўплиғига;

2. асосий, зарурий белгилар, томонлар ўхшашлиғига;

3. ўхшашликнинг иложи борича хар томонлама бўлишиға;

4. фаркларнинг микдори ва сифатиға;

5. чиқарилаётган хулосадаги эҳтимол борлиғи назарда тутилган белгининг ўхшаш белгиларға яқин типни ифодалашига. Булар аналогия бўйича чиқариладиган хулосаларнинг асосий қойидалари ҳисобланади.

Ёлғон аналогия базан муҳолифни алдаш мақсадида қўлланиши мумкин. Бунда ёлғон аналогия софистик усулни ифодалайди. Предметлар ҳодисаларнинг моҳиятини хусусиятларини билмаслик тасодифий ўхшашликка таянган ҳолда хулоса чиқариш ёлғон аналогия ҳисобланади. Аналогия ўқув жараёнида исботни талаб этадиган ҳолатларда математик моделлаштиришда бадиий ижодда муҳим урин тутди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тушунча нима? Унинг моҳиятини қандай тушунасиз?
2. Тушунча ҳосил қилишнинг асосий мантиқий усулларига нималар киради?
3. Тушунчаларнинг асосий турларига қайсилар киради?
4. Мушоҳаданинг моҳияти.
5. Мушоҳаданинг тузилиши.
6. Мушоҳадалар тузилиши жиҳатдан турлари.
7. Мантиқий квадрат бўйича мушоҳадалар орасидаги муносабатларнинг қандай типларини биласиз?
8. Хулоса чиқариш қандай усул? Хулоса чиқаришнинг моҳиятини тушунтиринг .
9. Хулоса чиқаришнинг турларига нималар киради?

Адабиётлар:

124. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
125. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
126. Ёқубов Т. Математик логика элементлари. - Т.: Уқитувчи, 1996.
127. Тўраев Б.О. Логика: масалалар ва машқлар. -Т., 2009.
128. Хайруллаев М., Хақбердиев М. Мантиқ. - Т.: Ўқитувчи, 1993.
129. Шарипов М. , Файзихўжаева Д. Мантиқ. Ўқув қўлланма, -Т., 2004.
130. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления. -М.: Изд- во МГУ, 1989.
131. Грядовой В.Н. Логика. Структурированный учебник. -М., 2003.
132. Ивин А.А. Логика. -М., 2003.
133. Ивлев Ю.В. Логика. Учебник для вузов. -М.: Логос, 1998.
134. Курбатов В.И. Логика. - Ростов-на-Дону. Феникс, 1997.
135. Рахимов И.. Логикадан амалий машғулотлар ва методик тавсиялар. - Т.: Узбекистон, 1988.
136. Логико-гносологические идеи мыслителей Средней Азии. - Т.: Фан, 1981.
137. Логика и компьютер. Моделирование рассуждений и проверка правильности программ. -М.: Наука, 1990.